

आमनो आश्रित

महाराष्ट्र पीनाबदास

देवसरी.

ક્રમનુક્રમે દેવગણ ।

13959

श्रीमन्महाराजा सर सयाजीराव गायकवाड

जी. सी. एस. आइ; जी. सी. आइ. इ;
सेना खास खेल; समशेर बहादूर.

एओश्रीना अनेक सदगुणोवडे आकर्षाई गुजरातना
पुरातन पंडित पद्मनाभ रचित आ प्रबन्ध
श्रीमन्तना कर कमलमां आज्ञानुसार अर्पुं, हुं

आधीन

डाह्याभाई पीताम्बरदास देरासरी.

प्रभु पदपंकज उरि धरी गुण गूंजउ. उर आश	१
पद्मनाभ तणउ उच्चरु, अनुपम वाणी विलास.	
नविसंदा नागर मांहां वीसलनगरा वीर,	२
भड आदिकवि एहनउ, पद्मनाभ गुणी धीर.	
कवि निज नातिनु. काव्य आ वीररसइ ब्रकझोल,	३
प्रसादमय, माधुर्यमय, ओजोमय अणतोल.	
शुभ संदर्भवती गिरा. प्रबल देश अभिमान.	४
मधुरी नइ मनमोहनी, गुर्जरी घण गुणवान.	
देश, धर्म नइ नातिनूं मन मांहां माणु जु मान,	५
चाहु सुण्यु ईतिहास तउ करउ पद्म रस पान.	
जुनी गुर्जर वाणीनूं अमी निज चित्ति चाही	६
चाखइ सह्र अनेरइ, आनंदी, अवगाही.	
ल्लिउ रसिक ! रस ल्हाणी आ देरासरीइ ल्हाई !	७
जय जय गुर्जरी माइ ! जय पद्मनाभ कविराइ !	

પ્રસ્તાવના.

(પ્રથમ આવૃત્તિ.)

• આપણી ભાષામાં પુરાણોની કથા અને કલ્પનાઓને ફક્ત હાવી ફક્ત ધણાંએ કાવ્ય લખાયાં છે, પરંતુ અત્યાર સુધીમાં કેવળ ઐતિહાસિક વસ્તુવાળું કાવ્ય જાણવામાં આવ્યું નથી. જૂનામાં જૂનું એવું વીરકાવ્ય તે કાલ્પકે પ્રખ્યાત છે. આ પ્રખ્યાત પ્રજાની જાણમાં લાવવાનું માન પ્રાચીનશોધરસિક પ્રખ્યાત વિદ્વાર સ્વં ડાં બચ્ચલરને ઘટે છે. જૂના સંસ્કૃત ગ્રંથોની શોધમાં એઓ રજપૂતસ્થાન તરફ ગયા હતા, ત્યાં થરાદના જૈનભંડાર તપાસતાં તેમની દષ્ટિ આ પ્રખ્યાત ઉપર પડી. લુગડાના બાંધણમાં બાંધેલું, અને સુરક્ષિત દાખામાં મુકીને તાળાકુંચીવાળા પટારામાં સાચવેલું આ રત્ન કદરદાન ઝવેરીની દષ્ટિએ પડતાં જ તેમણે તેનું આખું જોઈ કિંમત કરી. પોતે એની નકલ કરાવીને સ્વં નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા, જેઓ શાળાપત્રના તંત્રી હતા અને જેમના ઉપર ગૂજરાતી ભાષાના સારા વિદ્વાન તરીકે પોતાને પક્ષપાત હતો, તેમની તરફ મોકલી દીધી. એક જ પ્રત ઉપરથી સંશોધન કરવું ઘણું વિકટ ધારી તેમણે લખેલી પ્રત ગેરવલ્લે ન જાય માટે કડકે કડકે શાળાપત્રમાં છાપી.

ઘણા પ્રસંગોને લીધે આ કાવ્ય સંશોધિત કરવાની અમને ઉત્કટ લાલસા ઉત્પન્ન થઈ અને પ્રતો એકઠી કરવાનો આરભ કર્યો. છએક પ્રત મળશે એમ ધારવું હતું પણ જોધપુર તરફથી આવનારી પ્રતનો પત્તો જ ન લાગ્યો. અમારા જૂના મિત્ર અજમેરની મેથે ટ્રાલેજના પ્રિન્સિપાલ મીં સી. ડમ્લ્યૂ. વોડિંગ્ટન. સિ. આઇ. ઇ. મારફત, તેમ જ જોધપુરના રેસીડેન્ટ સાહેબ ઉપર લખ્યું. એઓ-શ્રીએ ઘણી જોળ કરતાં જોધપુર રીયાસતમાં એની નકલ નથી એમ જણાવ્યું. એક ચારણ પાસે અમારા જોધપુરના વિદ્વાન મિત્ર રા.

રા. સુનશી દેવીપ્રસાદજીએ એ કાવ્ય જોયું હતું. એ પ્રત મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કમનશીબે એ ચારણનું મૃત્યુ થયું છે એમ માલમ પડ્યું; અને એનો વારસો લેનારને એ પુસ્તકની બિલકુલ માહિતી નથી એવી નિરાશાજનક ખબર મળી.

સંશોધન વખતે અમારી પાસે પાંચ પ્રતો હતી; જેને અમે ક, ख, ग, घ, અને च એવી સંજ્ઞાથી ઓળખાવીશું.

ક. સ્વ૦ નવલરામે સન ૧૮૭૭-૭૮ ના શાળાપત્રમાં છટક છટક આ પ્રબન્ધ છાપ્યો હતો. મળેલી સઘળી પ્રતોમાં આ ઘણી જ ભૂલો ભરેલી છે. ઘણા શબ્દોને તોડી નાંખ્યા છે, જોડણી ફેરવી નાંખી છે અને અનુસ્વાર ઉમેરવામાં બિલકુલ કંબૂસાધ કરી નથી. શબ્દોની વિકૃતિને લીધે અર્થ ઘણો જ અસ્પષ્ટ થઇ ગયો છે. ચોથા ખંડમાં ૧૭૨ થી ૨૦૪ સુધી પ્રત તૂટક હોઇને ૩૧ તૂટક ખૂટે છે; ચોથા ખંડમાં ઘણી જ ગરબડ થઇ ગઇ છે.

શાળાપત્રને છેડે આપેલો સમાપ્તિ લેખ ઘ ના સમાપ્તિ લેખ જેવો જ છે તેથી અનુમાન થાય છે કે ઘ પ્રત જ ડા૦ ખચ્લરે શાળાપત્રપર મોકલી હશે. સ્વ૦ નવલરામજીને લાંબીજી પ્રતનો પત્તો નથી તેથી પણ એ જ અનુમાન સંભવે છે. માત્ર ઘ ના કરતાં શાળાપત્રમાં ઘણી ભૂલો પેશી ગયેલી દૃષ્ટિગોચર થાય છે એટલું જ.

ख थરાદના જૈનભંડારમાંથી અમારા મિત્ર લાંના કારભારી રા. રા. પુરૂષોત્તમરાય ભવાનીશંકર વ્યાસની મહેનતથી આ પ્રત અમને મળી હતી. એના અક્ષર જૈનગ્રંથોમાં હોય છે તેવા મરોડના છે. પ્રત સામાન્ય રીતે શુદ્ધ છે. અમે એનાપર વિશેષ વિશ્વાસ રાખ્યો છે. આ પ્રતને અંતે લખ્યું છે કે:-

“ इति का० प्र० समाप्त संवत् १६४८ वर्षे माघशिर
सासे कृष्ण पक्षे अष्टम्यां तिथौ रविवासरे ॥ श्री सक्तिपुरे
श्री भावहडराय गछे श्री श्री श्री ४ कालिकाचार्य संताने ।

વાંચનાચાર્ય શ્રી શ્રી ભાવકલસ તત્ શિષ્ય વાચનાચાર્ય શ્રી શ્રી જયમેર તત્ શિષ્ય મુનિ રામાંકેન આત્માર્થે લઘી કૃતં ॥ યાદ્રશ્યં પુસ્તકે દષ્ટ્વા લખ્યેતં મયા યદિ શુદ્ધમશુદ્ધં વા મમ દોષો ન દિયતે ॥ આવું અશુદ્ધ મંસ્કૃત લખાણ છે. આ પ્રત પણ ક પ્રત છે ત્યાંથી તૂટક છે.

ગ. પૂનાની ડેકન કોલેજની આ પ્રત બાંધેલા પુસ્તકના આકારની છે. આરંભમાં કર્ણવખાણ (કડી ૪૫) સુરદાસકૃત છે. ત્યારપછી કાઠકડેપ્રબન્ધ ઉતાર્યો છે. અને એની પછી છેવટમાં શ્રીધરવ્યાસકૃત રણમધ્યછંદ છે; તે ઇડરના રાણા રણમદલ વિશે છે. ઉતાર્યા સાલ સ. ૧૬૬૫ છે. આ પ્રત શાળાપત્ર બેડે કાળજીથી મેળવીને પાઠાન્તર અમારા મિત્ર સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે જૂદાં તારવ્યાં હતાં. બધી પ્રતોના કરતાં આ પ્રત જૂદી જ માલમ પડે છે. સ્વ ના કરતાં સત્તર વર્ષ મોડી ઉતારાયેલી છે. પાઠાન્તર ઘણાં છે અને જે છે તે જૂની ભાષામાં થતા ફેરફાર બતાવી આપે છે. બીજી પ્રતોમાં આવડ, ચ્યારડ ને બદલે આમાં આવિ, ચ્યારિ એમ છે. તેમ જ ક્ષેપક ભાગ ઘણો છે. બીજી પ્રતો જ્યાં તૂટક છે ત્યાં આ પ્રત પુરી છે, એટલે એટલા ભાગ પુરતી તો આ પ્રતને જ મુખ્ય ગણી છે.

ઘ. ડેકન કોલેજની આ પ્રત પ્રોફેસર મી. પે. અ. વાડીઆની મહેનતથી અમને પ્રાપ્ત થઈ હતી. ઘણું કરીને શાળાપત્રમાં જે પ્રત ઉપરથી છાપ્યું છે તે પ્રત આ જ હશે. પરંતુ આ પ્રત અને શાળાપત્રમાં ઘણો તફાવત અને ભૂલો છે તેથી બરાબર નિર્ણય થતો નથી. એની અંતે 'इति काह्लडदे प्रबंध चतुर्थ खंड समाप्त हिं, सं० १९३० माहा शुद्ध २ वार भोमे ऋषभ प्रासादात् गां डीसा नयरे लं । पं० कल्याण विजयजि तत् शिष्य मु. मोतिचंद तथैवं दयाविजयजी चातुर्मासे कृत्वा.' એવું લખાણ છે.

જી. કલોલના બ્રહ્મલટ પ્રહ્લાદ મોહનલાલે આણેલી આ પ્રતમાં પૃથિરાજની ફકિમણીવેલ પૂરી થયા પછી કાન્હડેપ્રબન્ધ ઉતારવાનો આરંભ કર્યો છે. પ્રથમની સો દોઢસો વૃક્ક જ લખેલી છે, અક્ષર કાચા અને બહુ જૂના જણાતા નથી. જૂનું ન સમજાયું હોય તેમાં પાઠાન્તર અર્થ સ્ફુટ કરવાને માટે ફેરફાર કર્યો હોય એવું જણાય છે.

વાસ્તવિક જોતાં મળેલી પ્રતો એ તરેહની જણાય છે. ક સ્વ અને જ એક જ પ્રત ઉપરથી થયેલી જણાય છે. બધામાં એક જ ભાગ તુટક છે. જ પ્રત આખી નથી.

આ કાવ્ય ‘કાન્હડે ચોપાઈ,’ ‘કાન્હડે રાસો’ અને ‘કાન્હડેપ્રબન્ધ’ એવે જૂદે જૂદે નામે ઓળખાય છે. ચોહાણ કુળતિલક કાન્હડેવના વંશજ અખેરાજની આજ્ઞાનુસાર જાલોરમાં સંવત પંદરસે બારમાં આ કાવ્ય રચ્યું છે. લહીઆઓની સરત ચૂકથી બનાવ્યા સાલમાં ભૂલ ન થાય માટે કવિ જાલોર પડયાની સાલથી એકસો પીસ્તાળીમા વર્ષમાં રચ્યું છે એવો તાળો પણ મેળવી મૂકે છે. કવિ પોતે પોતાના કાવ્યનું માપ ગ્રન્થને અંતે આપે છે. એ કહે છે કે આ કાન્હડે ચોપાઈના પદ્યબંધ સાતસેં અને એંશી છે.

x	x	x	x	x
	x	x	x	x
x	x	x	x	x

કાન્હડેને અને અલ્લાઉદ્દીનને આવતાં સ્વપ્નાં, દેવ દેવીઓનાં સાક્ષાત્ દર્શન, ઉલ્કાપાત, ઉડાં ગયેલાં પાણી મંત્રોપચારથી ઉંચે આવવાં વગેરે વાતો કવિએ પોતાના કાવ્યમાં ચમત્કારરૂપે ઉમેરી જણાય છે.

પક્ષનાભ કવિ વીસલનગરા નાગર હોઇને જાહેરના ચોહાણુ રાજ અખેરાજના રાજકવિ હતા. વીરમહેવ પછી મેગળદેવ, પછી અંબુરાજ, પછી ખેતરી અને તેના પુત્ર અખેરાજ. એમ અખેરાજ કાન્હડદેથી પાંચમી પેઢીએ થયો હતો. અખેરાજની આજ્ઞાથી કવિએ ચોહાણુ કુળની કીર્તિ ગાઇ છે. સંભળાય છે કે પક્ષનાભની બીજી કવિતા છે, પણ તે અમારે હાથ આવી નથી. વળી એક વૈષ્ણવ કવિ પક્ષનાભનું નામ જણાયું છે તે આ જ કે બીજા તે નક્કી નથી. પ્રબન્ધ ઉપરથી જણાય છે કે કવિને રજપૂતસ્થાનના ઇતિહાસનું અને ભૂગોળનું સાદું જ્ઞાન હતું, બીજા દેશના ઇતિહાસની વાત કરતાં કોઇક ભૂત થાય છે.

આ આવૃત્તિ દોષરહિત નથી. મને પોતાને કેટલીક ખામીઓ જણાય છે, તો ખામી જ બેનારના વિશે તો શું કહેવું ? ગુજરાતી વાંચનારી પ્રજા આ આવૃત્તિને બે ઉત્તેજન આપશે તો બીજી આવૃત્તિમાં કેટલીક સંદિગ્ધ બાબતના ખુલાસા કરવાનું બનશે. કવિતાના રસિક પુરૂષો જેને પક્ષનાભની બાનીનો સ્વાદ લેવાની ઇચ્છા હોય, તેને સાદું અમે કાન્હડદેપ્રબન્ધનો આધુનિક ગૂજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે તે અવકાશે પ્રગટ કરીશું.

છેવટે મારી આ આવૃત્તિથી ગૂજરાતી ભાષાએ પક્ષનાભ કવિની મનોહર બાનીની દહેજત મળવામાં સહજ પણ સુગમતા થઈ હશે, તો હું પોતાને કૃત્ય કૃત્ય માનીશ.

અમદાવાદ,
સંવત ૧૯૧૩

} ડાહ્યાભાઈ ખીતાબરદાસ દેરાસરી.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પ્રથમ આવૃત્તિ તરત જ ખપી ગયા છતાં આ બીજી આવૃત્તિ આજ તેર વર્ષે બહાર પડે છે. દરમ્યાન વાચકવર્ગનો જુની ગુજરાતી તરફ મોહ વધ્યો છે. ઠેર ઠેર ચરચામાં આ કાવ્યનું નામ સંભળાય છે; એની કાંઈ કાંઈ લીટીઓ આગળ કરાય છે. મુંબાઈ અને બનારસની હિંદુ યુનિવર્સિટીએ પુસ્તકને બી. એ અને એમ. એ ના અને કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ એમ. એના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવાનું માન આપ્યું છે. વર્તમાનપત્રોએ અને જાણીતા સાક્ષરોએ આ ગ્રંથને વધાવી લઈને કદર કરી છે એ અંગે બધાનો હું ઉપકાર માનું છું.

પ્રથમ આવૃત્તિ છપાઈ ગયા પછીથી બીજી એક ત્રુટકપ્રત હાંસલ થઈ હતી. આ પ્રત શુદ્ધ લખેલી અને જૂની લાગી છે એને અનુસરીને પાઠાન્તરમાં કેટલોક ફેરફાર કર્યો છે. એકાદ બે જગાએ કલ્પિત પાઠ મૂક્યો છે ત્યાં જણાવ્યું છે.

અભ્યાસ કરનારને સુગમતા થાય માટે ટીપ્પણીમાં ઘણા ઉમેરો કર્યો છે. એ વાત ખરી છે કે ઘણા મિત્રોએ પ્રથમ આવૃત્તિમાં મેં આપેલા પ્રબન્ધસાર તરફ બહુ રૂચી દર્શાવી હતી. પણ કવિની બાની, રસ અને બનતા સુધી શબ્દો પણ જાળવીને કરેલો આ કાવ્યનો “અનુવાદ” મારા તરફથી બહાર પાડ્યો છે એટલે વાચકને ઓર સુગમતા થઈ પડશે ધારીને પ્રથમ આવૃત્તિમાંનો ‘પ્રબન્ધસાર’ આ આવૃત્તિમાંથી કમી કર્યો છે. આશા છે કે વાંચનનો શોખ અને જૂની ગુજરાતીનો અભ્યાસ વધવામાં આ આવૃત્તિ સાધનભૂત થઈ પડશે.

શ્રીમન્મહારાજ સર સયાજીરાવે આ અનુપમ ગ્રંથનું અર્પણ સ્વીકારવાની કૃપા કરી છે, તદ્દગે હું તેઓશ્રીનો તેમ જ સર મનુભાઈનો ઋણી છું. મારા મિત્ર રા. રા. નરસિંહરાવ દ્વિવેદીઆએ આ આવૃત્તિ સાર પુરોવચન લખીને બંધુકૃત્ય કર્યું છે તેમનો ઉપકૃત છું. એમના વિવેચનાત્મક અને સવિસ્તર પુરોવચને મને લાંબી પ્રસ્તાવના લખવાના શ્રમમાંથી બચાવી લીધો છે.

ઘોખીની પોળ-ખાડીઆ

અમદાવાદ
સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬

હાલિભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી.

મૂતા નૈણસીની ખ્યાત.

રજપૂતસ્થાનની ભાષામાં ‘ખ્યાત’-ખ્યાતિનો અર્થ ‘ઇતિહાસ’ અને ‘વાત’-વાર્તાનો અર્થ વૃત્તાંત એવો થાય છે. મારવાડીમાં ‘મૂતા નૈણસીરીખ્યાત’ નામનો ગ્રન્થ છે. મૂતા શબ્દને ખીજે રૂપે મ્હેતા પણ કહે છે. પરન્તુ આ ગ્રન્થના હિંદી અનુવાદક રા. રામનારાયણ દૂગડ “મુહ્ણોત” શબ્દ શુદ્ધ છે એમ કહે છે. મુહ્ણ (મોહન) ના વંશના એમ એમનું કહેવું છે. મૂતા નૈણસીરીખ્યાત એટલે મૂતા નૈણસીએ લખેલો ઇતિહાસ.

મૂતા નૈણસી સંવત્ ૧૬૬૦ માં જન્મ્યા હતા. જોધપુરના મહારાજ પહેલા જસવન્તસિંહની નોકરીમાં રહીને તેઓ દીવાન થવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા. સંવત્ ૧૭૨૩માં મહારાજ જસવન્તસિંહ બાદશાહ ઔરંગઝેબ તરફથી ગુજરાતના સૂબા હતા. ગમે તે કારણથી મહારાજની મૂતા નૈણસી ઉપર ઇતરાગ્ર થઇ. નૈણસી અને એમના ભાઇ સુંદરદાસને કેદ કર્યા; આખરે એક લાખ રૂપીયા દંડ ઠેરવી મુક્ત કર્યા. પરન્તુ મૂતા નૈણસીએ એક પાઈ પણ દંડ આપવાનો સ્વીકાર ન કરવાથી, તેમને ફરી કેદ કર્યા. આ સંબંધે હજુ પણ કહેવાય છે કે:—

લાખ લખારાં નીપજે વડ પીપલરો સાચ ।

નટિયો મુંતો નૈણસી તાંબો દેળ તલાક ॥ ૧ ॥

લેસો પીપલ લાખ, લાખ લખારાં લાવસો ।

તાંબો દેળ તલાક, નટિયા સુંદર નેણસી ॥ ૨ ॥

કેદમાં મહારાજના હલકા માણસોનાં અપમાન સહન કરવા કરતાં મરવું બહેતર ધારી પોતાના પેટમાં કટારી મારી તેમણે પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો. આ પ્રમાણે આ બુદ્ધિમાન પુરુષનું

મેત વિ. સં. ૧૭૨૭ માં થયું. મહારાજની આ બાબતને લીધે બહુ બદનામી થઈ.

મૂતા નૈણસીને ઐતિહાસિક બાબતોનો બહુ જ શોખ હતો. જન્મભર જ્યાં મળે ત્યાંથી ઇતિહાસનો સંગ્રહ કરતા. એમના શ્રમનું ફળ તે “મૂતા નૈણસીરી ખ્યાત” છે. મૂળ મારવાડી ગ્રન્થનો નાગરી પ્રચારિણી સભાએ હિંદીમાં અનુવાદ કરાવી હાલ જ છપાવ્યો છે. આ “સુહૃજોત્ત નૈણસી કી રૂપ્યાત્ત અમને કાહ્નડદે પ્રબંધની બીજી આવૃત્તિ છપાઈ ગયા પછી વાંચવા પ્રાપ્ત થઈ. રજપૂતસ્થાનનાં રાજ્યની ઘણી હકીકત તેમાંથી મળી આવે છે. અમારા મિત્રો સ્વ. મુન્સી દેવીપ્રસાદજી અને રા. બા. ગૌરીશંકર ઝોઝા આ ગ્રન્થને ઘણો વિશ્વસનીય માને છે. એમાં સોનગિરા ચોહાણ કાહ્નડદેવ સંબંધી હકીકત પ્રસ્તુત પ્રબંધને બહુ જ મળતી આવે છે, સખબ વાંચનારને માટે અહીં લખીએ છીએ.

“ચોહાણોની ચોવીસ શાખામાંથી એકને તાબે જલોર હતું. સુવર્ણગિરિ-સોનગિરિ-ઉપરથી આ શાખાના રજપૂતો સોનગિરા કહેવાતા, મૂળ પુષ્પ રાવ લાખણને વીસલ, આસલ, જોજલ અને જેતલ નામના પુત્રો હતા. એમના વંશના આસરાવ નડોલની ગાદી પર બહુ જબ્બરસ્ત રાજ થઈ ગયા. આસરાવથી દેવી (શક્તિ) ને પેટે માણકરાવ, મોકલ, આદહણ એવા પુત્ર થયા. આદહણનો કેદહણ, તેનો કીતૂ એ જળરા રજપૂતો થઈ ગયા છે. એ કાળે જલોરમાં પરમાર કુંતપાળનું રાજ્ય હતું. કીતૂએ કુંતપાળના પ્રધાન દહિયા રજપૂતની સહાયતાથી જલોર અને સિવાના લઈ લીધાં. કીતૂનો સમરસિંહ અને તેનો અરિસિંહ. આ અરિસિંહ (અરસી) ના દિકરા ઉદય સિંહના વખતમાં સંવત્ ૧૨૬૮ માં સુલ્તાન જલાલુદ્દીન ખિલજીએ જલોર પર ચઢાઈ કરી હતી, પણ હાર પામીને તેને પાછું જવું પડ્યું હતું. કહેવાય છે કે:-સુદર સુર અસુરહ દલે, જલ પીચો વવણેહ, ઉદૈ નરપત કાઢિયો તસ નારો નયણેહ ॥ ઉદયસિંહનો

જસવીર, તેનો કરમસી, અને તેનો રાવલ ચાચગદે, જેણે સં.
 ૧૩૧૨ માં સુધાના પહાડપર શ્રી ચામુણ્ડા માતાનું દેવળ બંધાવ્યું
 હતું. ચાચગદેનો દિક્ષત રાવળ સામન્તસિંહ. તેને ચાહડદે અને ચંદ્ર
 નામના બીજા બે પુત્રો પણ હતા. આ રાવળ સામન્તસિંહનો
 કાલ્હડદે પ્રવચ્ચનો નાયક રાવળ કાલ્હડદેવ કુંવર હતો. કાલ્હડદેવને
 ગોકુલનાથ અથવા દશમો શાલિગ્રામ પણ કહેતા. એ સંવત્ ૧૩૬૮ માં
 જલોરગઢની તળેટીએ અલોપ થયા. તેમનો મોટો કુંવર વીરમદેવ
 પોતાના પિતાની પાછળ ત્રણ દિવસ રાજ કરી બાદશાહના સૈન્યની
 સાથે યુદ્ધ કરી મરણ પામ્યો. પોતાનો વંશ કાયમ રહે ધારી કાલ્હ-
 ડદેવે પોતાના ભાઈ માલદેવને ગઢથી નીચે ઉતરવા આજ્ઞા કરી હતી.
 તેણે બાદશાહના લશ્કરની બહુ ખરાબી કરી. સિવાણનો ખાન એની
 પછવાડી પડ્યો તેથી માલદેવ સેણી ચારણીની બેડે દીલ્હી ગયો.
 દેવી એક ગુફામાં પેડી. માલદેવ એની પાછળ પાછળ ગયો. ત્યાં
 બહુલી (બહેરી) નામની જોગણી બેડી હતી. તેણે પોતાની ડોકમાંથી
 કાઢીને માલદેવને એક જડાવ હાર આપ્યો અને લોહીથી ભરેલું એક
 પાત્ર એની સન્મુખ મુક્યું. માલદેવે સૂગ આણીને તે પીધું નહિ,
 પણ મોઢે અડાડ્યું. થોડું લોહી એની મુંઝોને અડ્યું. આ લોહી
 નહિ પણ અમૃત હતું. મુંઝને અડવાથી એની મુંઝો બહુ જ વધી
 અને એનું ઉપનામ માલદેવ મુંઝાળો પડ્યું. માલદેવ બાદશાહ પાસે
 ગયો. બાદશાહ ઉપર વિજળી પડી હતી તેને માલદેવે તરવારને ઝટકે
 કાપી નાંખી. આથી બાદશાહે પ્રસન્ન થઈને એને ચિતોડગઢ આપ્યો.
 સાતવર્ષ સુધી ચિતોડ એને તાબે રહ્યું અને એ મરણ પામ્યો.
 એને જેસો, કીર્તિપાળ અને વણુવીર એમ ત્રણ પુત્ર હતા. જેસાનો
 ધરણીધર (રણધીર). ધરણીધરનો કેલણ અને રાજધરનો હૂગો,
 લીખો, રાધવ અને જેસો ધ. ધ. ધ.”

“અલાઉદ્દીન ખિલજી બાદશાહે ગુજરાતપર ચઢાઇ કરીને ત્યાંની ધણી પ્રભને મારી. એ સોરઠમાં દેવપદ્મ પર ચઢ્યો અને એણે સોમધયા (સોમનાથ) મહાદેવના ન્યોતિલિંગને ઉખાડીને આળા ચામડામાં બાંધી દીધો જવા માંડ્યું. પરન્તુ લિંગ સ્થાનકમાંથી ખસ્યું નહિ. બાદશાહ બહુ દુઃખ અને ધાર્યું કરે એવો જ હતો. સોમનાથવાળા ગાડાને પાંચસો જોડી બળદ જોડીને ગાડું ચલાવ્યું. લિંગમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો. બળદની જોડી જોડે અને મરી જાય. મહાદેવ બહુ પરાક્રમશાળી હતા; પણ દેવો ઉપર જ. એમનું પરાક્રમ દાનવ ઉપર ચાલ્યું નહિ. આ પ્રમાણે ગાડું રોજ એક કાસ ચાલતું હતું. આ લઇને બાદશાહ જલોરના સકરાણા ગામ આવ્યા. મહાદેવની વિપત્તિની વાત કાન્હડદેવને કહ્યુંગોચર થઈ.”

“કહે છે કે કાઈ તપસ્વી બ્રાહ્મણ ગંગાજીના ઘાટ પરથી ગંગા-દક્તી ગાગર ભરીને તેની કાવડ લઈ દર સાલ સોમનાથ મહાદેવને નવરાવતો. એ બ્રાહ્મણ સાતમીવાર કાવડ લઇને આવતો હતો ત્યારે એક શહેરમાં વટેમાર્ગ તરીકે એક ધરના ઓટલાપર રાતવાસો રહ્યો. એ ધરના માલિકની સ્ત્રી કાંઈ પરપુરુષની પાસે હમેશ જતી. જે દિવસે બ્રાહ્મણ ઓટલે સુતો હતો તે જ દિવસે એ બાઇનો પતિ પણ પરદેશ ગયો હતો તે આવ્યો. ધણીના આવવાથી આ બાઇ પોતાના ઉપપતિ પાસે નિત્યની પેઠે જઈ શકી નહિ. મોડી રાત્રે ગઈ, ત્યારે પેલા ઉપપતિએ પેસવા ન દીધી. પોતાનો પતિ પરગા-મથી આવ્યા સળંગે વાર થઈ વગેરે કહેતાં, પેલો કહે, તને મારા કરતાં તારો પતિ અધિક વ્હાલો છે તો તું ત્યાં જ જ. પેલીએ બહુ આજીજી કરી ત્યારે કહ્યું કે તારા ધણીનું માથું કાપી લાવે તો તને સંધઈ. પેલી કમળત કહે મને કાંઈ શસ્ત્ર આપો. પેલાએ એક મોટો છરો આપ્યો. પોતાના અચેત સુતેલા પતિનું માથું કાપી તે લેઇને ઉપપતિ પાસે પાછી ગઈ. કાપેલું માથું જોઇને પેલા ઉપ-પતિએ કહ્યું ધિક્કાર છે રાંડ, હતો તારું- મન જોતો હતો. તારા

જેવી હત્યારીનું મારે કામ નથી. આમ કાઢી મુકવાથી પેલી બાઇ પાછી આવી અને ઝોટલે સુતેલા બ્રાહ્મણની સોડમાં છરો મુક્યો. લોહીના છાંટા પણ એના લુગડાપર નાંખ્યા. પછી ઘરમાં આવીને ધંધ મચાવ્યો કે દોડો ચોરોએ ઘરમાં આવી મારા ધણીને માર્યો. એની એવી ખુમે સાંભળી અડોસી પડોશી દોડી આવ્યા. ચોક્કીદારો પણ આવી પહોંચ્યા. ચોક્કીદાર પેલા બ્રાહ્મણની પાસે તપાસવા ગયા પણ એ તો નિશ્ચિંત ઉંઘતો હતો. પણ એની પાસે છરો અને લોહીવાળાં લુગડાં જોઈ એને કાટવાળ પાસે લઈ ગયા. એણે આ વાત રાજાને નિવેદન કરી. રાજાએ બ્રાહ્મણને કશું ન કહ્યું, કશું ન પુછ્યું અને હુકમ કર્યો કે એના બે હાથ કાપી નાંખો. જ્યારે રહેજ આરામ થયો ત્યારે આ બ્રાહ્મણ પોતાની કાવડ ખભે મુકીને પોતાને ઘેર ગયો. પરંતુ એને સોમનાથ ઉપર બહુ ક્રોધ ચઢ્યો. મારી આટ આટલી સેવાનું ફળ મને આ મળ્યું, એમ કહેવા લાગ્યો. હું હવે સોમનાથ જઈ અને કાવડ ચઢાવવાને બહાને શંકરને સજ્જ કરું. સોમનાથે પુજારીઓને સ્વાનું આપી ખબર કરી કે અમુક બ્રાહ્મણ ક્રોધનો માર્યો આવે છે એને મંદીરમાં પેસવા ન દેવો. પુજારીઓએ પેસવા ન દેવાથી એમની મારફત એણે શંકરની પ્રાર્થના કરી પુછાવ્યું કે મારી સેવાના બદલામાં મારા હાથ કેમ કપાયા ? મહાદેવે કહેવડાવ્યું કે તું પૂર્વજન્મે રજપુત હતો અને જેનું ગળું કપાયું એ પણ રજપુત હતો. તમે બન્ને મિત્ર હતા. એક દિવસ તમે બન્નેએ મળી એક બકરીને મારી નાંખી. તેં બકરીના કાન પકડયા અને એણે છરીથી ગળું કાપ્યું. બકરી મરીને આ સ્ત્રી રૂપે અવતરી. તેં જે કાન પકડયા હતા તેના ફળ તરીકે તારા હાથ કપાયા, અને ગળું કાપનારનું ગળું કપાયું, આમ પોતાના કૃત્યનું ફળ છે, એમાં મારો (શંકરનો) શો દોષ છે ? ”

“ આટલું થતાંએ મહાદેવ ઉપરથી બ્રાહ્મણનો રોષ કમી થયો નહિ. એ કાશી ગયો અને ગંગાસ્નાન કરી કરવત મુકાવવા તૈયાર

થયો. કરવતીઆને પુછ્યું કે મરતી વખત માગેલું ખીજે જન્મ મળે છે ? એમણે હા કહી, એટલે એણે માગ્યું કે હું ખીજે જન્મ સોમનાથના લિંગને ઉખાડીને આજે ચામડે બાંધનાર જન્મું. આ સાંભળીને પાસે ઉભેલાઓએ એનો તિરસ્કાર કર્યો. કહે કે કાશી જેવા પવિત્ર ધામમાં કરવત લઇને આવું માગે છે ! બ્રાહ્મણે સુધારીને ફરી માગ્યું કે માફ અડધું ધડ મહાદેવને ઉખાડીને બાંધનાર થાઓ અને અડધું એમનાં બંધન છોડાવનાર બનો. અડધા ધડથી એણે અલાઉદ્દીન અને ખીજા અડધાથી કાન્હડદેવો અવતાર લીધો.”

“ બાદશાહ અલાઉદ્દીનનો મુકામ જલોરના સકરાણા ગામમાં થયો એ કહ્યું છે. સકરાણા જલોરથી નવ કોસ ઉપર આવેલું છે. કાન્હડદેવે મહાદેવના બંધનની હકીકત સાંભળી કે એણે ‘કાંધલ ઉલીયો’ અને ખીજા ચાર સારા રજપુતોને અલાઉદ્દીનની હજુરમાં મોકલી કહાવ્યું કે ‘આટલા હિંદુઓને માર્યા, કેદ કર્યા, મહાદેવને બાંધીને લાગ્યા અને મારા જ ગઢની નીચે, મારા જ ગામમાં આવીને મુકામ કર્યો એ આપે સાફ ન કર્યું. આપે અને રજપુતે ન ગણ્યો ? ”

“રાવળના રજપુતો શાહી લશ્કરમાં પહોંચ્યા. સિંહ પાત્રના જે બાદશાહનો વજીર હતો, તેના ડેરાની પાસે તેમણે પોતાનો ડેરા કર્યો. આ સિંહ પાત્રો બાદશાહનો લાણેજ હતો. એને મળીને તેમણે કાન્હડદેવનો સંદેશો સંભળાવ્યો. એ કહે બાદશાહે રાવળનું શું બગાડ્યું છે કે આવો સંદેશો કહેવરાવે છે ? આ એમને લાજમ નથી. કાંધલ કહે એતો રાવળ જાણે, પણ તમે નિશ્ચિંત અર્જ કરો. કાંધલ અને ખીજા રજપુતોને જોઇને વજીર બહુ ખુશ થયો હતો. એણે હજુરમાં જઇને સંદેશો કહ્યો એટલું જ નહિ, પણ એ પણ કહ્યું, કે રજપુતો જેવા જેવા છે. બાદશાહે કહ્યું કે હજુરમાં લાવો. સિંહ પાત્રાએ કહ્યું કે એ લોકો અનાડી અને તાઝીમતવાજી સમજતા નથી. કાન્હડદે સિવાય ખીજાને માથુંએ નમાવે નહિ એવા

છે. રખેને કાંઈ અપરાધ કરી એસે માટે જો હજૂર એમની કસુર માફ ફરમાવે તો રજુ કરું. એમ કરીને કાંધલ અને ખીજા રજ-પુતોને હજૂરમાં રજૂ કરી દીધા. બાદશાહ કહે કાન્હડદે અમને ડર ખતાવે છે. અમારો નિયમ છે કે અમારા રસ્તામાં કોઈ ગઢ આવે તો તેને સર કરીને આગળ જવું. અમે તો જતા હતા, પણ જ્યારે કાન્હડદેએ આવી અરજ કરી છે તો અમે જલોર જતાને જ આગળ જઈશું; તે વગર નહિ.”

“એટલામાં એક સમળી ઉડતી ઉડતી બાદશાહ બેઠા હતા તેમની ઉપર આવી. બાદશાહે એક તીરથી એને વિંધી નાંખી અને એ મરીને નીચે પડતી હતી, એટલામાં પાસે ઉભેલા તીરંદાજેને હુકમ થયો કે એ નીચે પડે નહિ. એમણે એની સીકતથી તીર પર તીર માર્યા કે સમળી નીચે પડી ન જતાં અદ્ધર રહી. આ ઉપરથી કાંધલને ક્રોધ ચઢ્યો. એણે વિચાર્યું કે પોતાની તીર મારવાની ચતુરાઈ ખતાવવા આ કૃત્ય છે. એ જ વખત એક જગરો પાડો જેનાં શિંગડાં એ તરફથી પછવાડી વાંકાં વળીને છેક પૂછડા સુધી પહોંચ્યાં હતાં અને જેના ઉપર પાણીની પખાલ લાદી હતી, તેના ઉપર પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી કાઢીને એવો જોરથી ઘ્રા કર્યો કે એની તરવાર પાડાનાં એ શિંગડાં અને પખાલ કાપીને, પાડાના એ કડકા કરી જમીનમાં ખેસી ગઈ. તીરંદાજએ આ અવિનય સાદ પોતાની કમાનો કાંધલ તરફ કરી. એ જોઈ સિહપાતલે વચમાં પડી અરજ કરી કે મેં પ્રથમ જ હજૂરને જાહેર કર્યું હતું એટલે બાદશાહે તીરંદાજેને રોક્યા.”

“કાંધિલ બહાર આવ્યો અને જ્યાં મહાદેવ ગાડા ઉપર રાખ્યા હતા ત્યાં ગયો. દર્શન કર્યાં અને બોલ્યો કે ‘પાણી પીધા વગર તો રહી ન શકીએ, પણ જમીનું ક્યારે કે જ્યારે આપને છોડવીશું’ પછી જલોર તરફ ચાલ્યા ગયા.”

“રસ્તામાં એ રજપુતોને બાદશાહી ઉમરાવ મંમૂશાહ (મહમ્મદ) અને મીર ગાલર મળ્યા. એ ઉમરાવનો ઠલાઈ કોઈ હુરમની બાબ-

× મીર મંગોલ જેને મરાઠી બેગમ સંબંધે શક આવવાથી નાસવું પડ્યું હતું. કોઈએ એને સંધર્યો નહિ, પણ હમ્મીરદેવ ચોહાણે પોતાના દરબારમાં રાખ્યો હતો. આ ઉપરથી બાદશાહે રણથંભોર પર ચઢાઈ કરી હતી.

તમાં પકડાયો હતો. એ વાત બહુ લાંબી છે. આ લોકો પાસે પચીસ હજાર સ્વાર હતા. એઓ ઉદાસ થઇને બેઠા હતા. એમણે કાલ્પદેવ અને કાધિલની વાત સાંભળી અને પાછા વળતા બેઠા તેમને મળ્યા, અને કહ્યું કે અમે તમારી તરફદારીમાં આવીશું. વચન અપાયાં, લેવાયાં અને ઠરાવ થયો કે ઉમરાવે રાત્રે છાપો મારવો અને બીજી તરફથી રજપુતોએ આવવું. ત્રીજે દિવસે પોતાની બધી સેના એકઠી કરીને રાવળે બાદશાહી લશ્કર પર છાપો માર્યો. બીજી તરફથી મંમુદશાહ અને મીરગાલર પણ આવી મળ્યા. બાદશાહનાં બહુ માણસો માર્યાં ગયાં. બાદશાહ ક્રોધ તરેહથી બચી નાશી ગયો. કાલ્પદેવના રજપુતોએ ઘણા નાસતા તુર્કોને માર્યાં. પછી સોમનાથ પાસે જઈ તેમણે લિંગને ઉપાડ્યું અને મકરાણા ગામમાં તેની સ્થાપના કરી અને મોટું દેવાલય બંધાવ્યું. આમ કાલ્પદેવે હિંદુસ્તાનની આખર જાળવી.”*

“મમુદશાહ અને મીરગાલર કાલ્પદેવની પાસે જ રહ્યા. એમને મોટી નીમણુંક બાંધી આપી હતી. પણ આ લોકો પાદશાહી દરબારમાં રહેલા તે રોજ ગાયોની હત્યા કરવા લાગ્યા. હિંદુઓને આ વાત બહુ ખરાબ લાગી. કાલ્પદેવ કહે આ લોકોને ક્રોધ રીતે અહિંથી વિદાય કરવા બેઠા. ક્રોધે કહ્યું એમની પાસે બહુ સુંદર પાતરો છે. આપ એમને મંગાવો એટલે એ લોકો રીસાઈને ચાલ્યા જશે. આ ઉપરથી રાવળે પોતાના બે માણસો મોટલી પાતરોને તેડાવી. એ લોકો કહે મહાદેવનું કામ પુરું થયે અમે અમારી મેળે ચાલ્યા જાત; પણ આતો અમને કાઢી મુકવાની તતબીર કરી. એ લોકો ત્યાંથી નિકળી હમ્મીરદેવ ચોહાણ પાસે જઈને રહ્યા. હમ્મીરે એમનું ઘણું સન્માન કર્યું. જ્યારે પાદશાહે રણથંભોર પર ચઢી આવીને

* ફારસી તવારીખમાં પણ આ યુદ્ધની હકીકત છે. પણ તેમાં ખૂદ બાદશાહ સામિલ ન હતો. ફિરિસ્તા લખે છે કે સં. ૭૦૪ હિ. સં. ૧૩૦૪ ઇ. સ. ૧૩૬૧ માં બાદશાહ અલ્લાઉદ્દીનના સરદાર અલકખાં અને તુસરતખાં માળવા અને ગુજરાત છતીને બલોર પહોંચ્યા તો ત્યાંના રાજા નૈહરદેવ (કાલ્પદેવ) એણે મુકાબલો કર્યા વિના એ ગઢ સોંપી દીધો !

ધેરો ધાત્યો ત્યારે જળરી લઢાઇ થઇ. વિ. સં, ૧૩૫૨ શ્રાવણ વદી
પાંચેમને દિવસ રણથંભોર પડયુ અને + હમ્મીરદેવ મરાયો.”

“બાદશાહ અલાઉદ્દીનની સેવામાં ‘પંજૂ’ નામનો એક પાયક
રહેતો હતો. એ કાંઈ કારણસર બાદશાહી નોકરી છોડી કાઢીડેવને
ત્યાં રહ્યો હતો. એણે રાવળના પુત્ર વીરમદેવને બનાટી ખેલતાં શિખવી
હતી. કેટલોક કાળ ગયા બાદ બાદશાહે એને પોતાની હજુરમાં પાછો
ખોલાવી લીધો. એક વખત બાદશાહે પુછ્યું કે તારી સાથે બનાટી
ખેલે એવો કાંઈ છે. એણે કહ્યું કે જલોરના રાવલ કાઢીડેવો કુંવર
વીરમદેવ છે. મારી પાસે જ શિખેલો છે, ને મારા જેવો જ પ્રવીણ
છે. બાદશાહે વીરમદેવને પોતાની પાસે ખોલાવવાનો હુકમ કર્યો.
ફરમાન લઈ માણસ જલોર આવ્યું ત્યારે કાઢીડેવે પોતાના ભાઈ
ખેટાને ખોલાવીને મસલત કરી કે શું કરવું. બધાનો અભિપ્રાય થયો
કે અમે બાદશાહને ખિજવ્યો છે પણ એ આગલી વાત ક્ષમા કરીને
તેડાવે છે, તો જવું. વીરમદેવ બાદશાહ હજુર ગયો. એનું સાં
આતિથ્ય કર્યું. દશબાર દિવસ વિત્યા બાદ એક દિવસ પંજૂની સાથે
બનાટી ખેલવાનું કહ્યું. વીરમદેવે અરજ કરી કે એ માંડે કામ નથી
પરંતુ જે હજુરની મરજ છે તો ખાનગી બેઠકમાં હું ખેલીશ.
બાદશાહે ખાનગી બેઠકની બધી તૈયારીઓ કરાવી. સારા માણસોને
નોતર્યા. એક બાજુએ જનાનખાનાને પણ જોવાની ગોઠવણ કરી;
ખેલવામાં બન્ને બરાબર ઉતર્યા. પંજૂના જલોરથી ગયા બાદ કાંઈ
કુર્ણાટકી આવ્યો હતો તેની પાસે વીરમદેવ નવો દાવ શિખ્યો હતો.
છેવટે એણે એ દાવ કર્યો. એ દાવમાં પગના અંગુઠાને અસ્તરો
બાંધીને ઉલટી ગુલાંટ ખાવાનું હતું. એમ ગુલાંટ ખાતાં સામા
દુશ્મનને ધા કરવાનો હતો. વીરમદેવે ગુલાંટ બાંધી પણ પંજૂ
પોતાનો ગુરૂ હતો તેને વધારે વાગે નહિ એમ અસ્તરો એના ગળાને
અડાડ્યો માત્ર. એની વાહ વાહ થઈ અને બાદશાહ બહુ
પ્રસન્ન થયા.”

+ આ હમ્મીર દેવ તે ‘હમ્મીર હઠ’ કાવ્યનો નાયક. કાં ૦ પ્ર ૦ માં
પણ એના પરાક્રમ જેવાં જ પરાક્રમ કરીને માંડે નામ કંડે, એમ કાઢીડેવ
પાસે કવિએ કહેવડાવ્યું છે.

“ આ ખેલ જોવા બાદશાહની એક કુંવારી બેઠી પણ આવી હતી. એ એટલી તો ખુશ થઈ ગઈ કે વીરમદેવપર આશક્ત થઈ ગઈ. પરંતુ તો એને જ પરણું એવી હઠ લઈ બેઠી. બાદશાહે, અને બેગમોએ બહુ બહુ સમજાવી પણ હઠ છોડી નહિ; છેવટે ચારેક અપવાસ થયા ત્યારે બાદશાહે સારાં માણસ મોકલી વીરમદેવને કહેવડાવ્યું. એ કહે, એ તે બને? બાદશાહે કાંઈ ઢગથી માન્યું નહિ ત્યારે વીરમે પેચ કર્યો કે મને જલોર જવા દો. હું સારી જાન લઈને આવું. બાદશાહ કહે કાંઈને જાણમાં મુકીને જાઓ. પછી વણુવીરના દીકરા રાણને મુકીને વીરમદેવ જલોર ગયો. કાલકહેવ અને બધા રજપુતોએ ધાયું કે વાત બગડી. એમણે યુદ્ધની સામગ્રી એકઠી કરી. ગઢ સજ્જ કરાવ્યો. અહીં વીરમદેવ આવ્યો નહિ એટલે બાદશાહે રાણને બોલાવીને પુછ્યું. એ કહે જાનની તૈયારી કરતા હશે. આ વાતને પણ ચાર મહીના વાંતી ગયા એટલે બાદશાહે પોતાનાં માણસ જલોર મોકલ્યાં. એમને સાફ નકારનો જવાબ મળ્યો. એમણે આવી જાહેર કર્યું કે એ લોકો તો લડાઈની તૈયારીઓ કરે છે. બાદશાહે પોતાના કાટવાળ તોળાને હુકમ કર્યો કે રાણને બેઠી પાંદરાવવી. તોળા બેઠીઓ લેવડાવી રાણ પાસે ગયો ને વાત કરી એટલે રાણે પોતાની કટાર પર હાથ નાંખ્યો. તોળાને પુરો કરી પોતે જલોર તરફ ચાલ્યો. વાતમાં ઝાંતડા ગામ આગળ એનો ઘોડો મરી ગયો પણ પોતે કુશળ જલોર પહોંચ્યો.

કાય આઠાં પગ આળ કાયકર ઘાત કટારિયાં ।

રાણ રાવત વટ તાળ છોગાळा छल छांडिया ॥

તોગો ન જાણે તોલ મૂરખ મછરીકા તળો ।

કારણ કિળીક વોલ મારં કાય આપળ મરૈ ॥

મુધ પૂંછ સુરતાળ કોલાહલ કેહો કટક ।

કાય રિમાળો રાય મંગલ સંભ મરોડિયા ॥

બાદશાહી પાંચ ત્રાણ સ્વારોની ફોજ મુજફ્ફરખાં અને દાઉદખાંની સરદારી નીચે જલોર મોકલી. એમણે જલોરને ઘેરો ઘાલ્યો. રોજ દુમલા થવા લાગ્યા. આ લડાઈની બજાર બાદશાહને દેલ વગડા-

વીને પહોંચાડાતી. કહે છે કે ખાર વરસ સુધી ઘેરો રહ્યો. દરમ્યાન કોઈ
 બે દહિયા રજપુતને કાલ્હડદેવે કોઈ અપરાધ સારૂ ફાંસીએ લટકાવી દીધા
 હતા. પવનને લીધે એમનાં મુઝદાનાં મોં કાલ્હડદેવ ઉભા હતા તે તરફ
 ફર્યાં; એટલે કાલ્હડદેવે ટોળ કરી કે દહિયા સામા થયા ! હવે ગઢ
 પડશે ! આ મશ્કરી દહિયાઓના કોઈ સગાએ સાંભળી એટલે એણે
 વેરમાં ગઢના દૂધા રસ્તા બતાવી દીધા, અને ગઢ પડ્યો. કાંધલે
 પોતાનું ખાંડુ ખૂબ વાપર્યું અને બહુ પરાક્રમ કર્યું. કાલ્હડદેવ ઘણા
 રજપુતો સહિત પડ્યા. કુંવર વીરમદેવ ત્યાર પછી ત્રણ દિવસ યુદ્ધ
 કરી કામ આવી ગયા. તુર્કોએ એનું માથું કાપી દીધી રજુ કર્યું.
 કુંવરીની ઇચ્છા માથા સાથે ફેરા ફરી પછી સતી થવાની હતી.
 પણ કુંવરીને જોતાં વીરમદેવનું ~~મસ્તક આકું~~ કર્યું. શાહબાદી મસ્ત-
 કની સાથે સતી થઈ ગઈ. સં. ૧૩૬૮ વૈશાખ સુદ પાંચમને
 યુધ્ધવારને દિવસે ગઢ પડ્યો.”

“એ યુદ્ધમાં લઢી મુવેલા રજપુતોનાં નામઃ—કાંધલ દેવડો,
 કાલ્હ એલેયો, લક્ષ્મણ શોભાયત, જૈત વાઘેલો, લૂણકરણ, માન લ-
 ણુવાયો, અરજન વીહલ, ચાંદા વીહલ, જૈતમાલ, રાઠોડ સાંતળ, સોમ
 દેવ વ્યાસ, સદ્લા રાઠોડ, સદ્લા સેપટા, ઝાંઝણ ભંડારી, ગાડણ, સહ-
 જપાળ, અડવાળ વીહલ, આલ્હણ દેવડો, આલ્હણ સોહડ, ધારા
 સોહા, ભાંણ કાંધલ, સિંધલ પત્તો, અને ઝાંઝણ પડિહાર. ઉમાદે,
 કમળાદે અને જૈતલદે એ ત્રણ રાણીઓએ જભોર કર્યો.”

ગહલોત હુંડા, મેરા, અરસી, વિજેસી, આંગા સિલાર, સલ્હણ
 જેસા, લખમણ, લૂણા દહિયો, ધૂધળીઓ સાહણી, પત્તો દહિયો,
 ખીલણ સોભત, મૂલો સેપટો, લાલા, નરસંઘ સિંધલ, જગસી સિંધલ,
 કમસી એ બધા બચીને નાઠા વીકા દહિયો તો બડો સ્વામીદ્રોહી
 નિવડ્યો. એની ફૂટથી ગઢ પડ્યો.”x

+ સુલતાન અલાઉદ્દીને એક બે વાર જલોરપર લશ્કર મોકલ્યાની
 હકીકત ફારસી તવારીખોમાંથી પણ મળે છે પણ એનાં કારણ આખ્યાં છે
 તે વિચિત્ર છે. ફિરિસ્તા લખે છે કે “સંવત ૭૦૮ હિ—(સં. ૧૩૦૮ ઇ.
 સ. ૧૩૬૫) માં જલોરનો કિલ્લો સર થયો રાજા કાલ્હડદે દિલ્હીમાં

આ પ્રમાણે કાંઠ પ્ર૦ ની હકીકત મૂતા નૈણસીની ખ્યાતની સાથે મળતી આવે છે. એશક ફેટલોક પાઠાકેર છે. પરંતુ જગાનાં નામ, માણસોનાં નામ, બનાવો અને સાલો ઘણાંખરાં મળતાં આવે છે. મૂતા નૈણસી સં. ૧૬૬૦ થી ૧૭૨૭ સુધી હયાત હતા. કાંઠ પ્ર૦ સં. ૧૫૧૨ માં લખાયો છે. એમણે આ હકીકત એ પુસ્તકપરથી જ લીધી હોય તો જે પાઠાકેર જણાય છે તે હોવાનો સંભવ નથી. કાઠ બીજા પુસ્તક ઉપરથી અગર કિંવદન્તી ઉપરથી હોય. આમ બીજા જ જગ્યાએથી આપણને આ કાવ્યનુ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીધર વ્યાસકૃત ‘રણમલ્લખંદ’માં સોનગિરાઓ અને અલાઉદ્દીન વચ્ચેના યુદ્ધનો ઇસારો છે.

“સોનગીરુ કાઢ્ઢ સંભરવહ,
વેડિ કરિ અસુરહ ગજ્જણવહ ।
દહ દિશિ દુજ્જણ દલ દાવટ્ટિય,
સોમનાથ વડ હાથિહ ઝટ્ટિય ॥

તીર્થકલ્પના કર્તા જિનપ્રભુસુરીએ લખ્યું છે કે “વિ. સં. ૧૩૬૭માં અલાઉદ્દીનની સેનાએ સાંચોરના મહાવીર સ્વામીના મંદિરનો નાશ કર્યો.”

ખીજામતમાં આવ્યો. એક દિવસ બાદશાહે કહ્યું કે આજકાલ હિંદુસ્થાનમાં કેમ રાત્રની તાકત નથી કે મારી સામે મુકાબલો કરે. કાઢ્ઢડે હાજર હતો. એણે અરજ કરી કે હું તમારી સેના સામે મુકાબલો કરી શકું છું. ન કંઈ તો મને કતલ કરવો. બાદશાહેને એનું કહેવું બહુ નફઠાઈ ભર્યું લાગ્યું પણ ચુપ રહીને એને વતન જવાની આજ્ઞા કરી. પછી જે મહિના પછી પોતાની લોંડી-દાસી-ગુલબિહિસ્તનને ફોજ આપી બંધાર મોકલી. એણે આવીને કીલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો અને એવી બહાદુરીથી હુમલો કર્યો, કે કાઢ્ઢડે દેવ ક્રમલો સાંખી શક્યો નહિ. કિલ્લો સર થવાની તૈયારી હતી તેવામાં ગુલબિહિસ્તન એકાએક માંદી પડી. એના દિકરા શાહીને લઢાઈ શરૂ કરી પરંતુ તે કાઢ્ઢડેવને હાથ મરાયો. બાદશાહી ફોજ નાશી છુટી. આ ખબર સાંભળી બાદશાહ બહુ નારાજ થયો. કમાલુદ્દીન નામના સરદારને લશ્કર લઈને ફરી મોકલ્યો. કમાલુદ્દીને કિલ્લો સર કર્યો અને કાઢ્ઢડેવ પોતાની રાણીઓ અને છોકરાં સમેત માર્યો ગયો.” ખરી વાત છુપાવીને મુસલમાન ઇતિહાસ લખનારાએ કેવળ હાસ્યાસ્પદ વાત લખી છે.

શુદ્ધિપત્રક.

૫૪ તુક

૭—૬૦

૮—૬૭

અશુદ્ધ

ઝૂઝાર

હીલોલ્યું

શુદ્ધ

ઝૂઝાર.

હીલોલ્યું

અંક ૧ લામાં તુક ૧૫૭ પછીની અધી તુકના અંકમાં એક એક ઉમેરી વાંચવું. તે જ પ્રમાણે મથાળે લખેલા અંકમાં પણ ફેરફાર કરવો.

૧૯—૧૭૫

૨૧—૧૮૮

૨૧—૧૯૨

૨૨—૨૦૧

૩૨—૨૭

૩૮—૮૬

૩૯—૯૩

૪૦—૧૦૦

કાન્હડદે

જોઝ

ઘમઘમી

મ્લેચ્છે

ઝૂઝાર

ગઠ

છીલઈ

ચરિ

કાન્હડદે

જોઝ

ઘમઘમી

મ્લેચ્છે

ઝૂઝાર

ગઠ

છીલઈ

ચરઈ

૫૦

તુક ૯ થી પછીથી તુક ૨૦૮ સુધી તુકના અંકમાંથી એક ઓછો કરો અને તે જ પ્રમાણે મથાળાના અંકમાં પણ ફેરફાર કરો.

૫૧—૧૭

૭૧—૨૦૭

૭૨—૨૧૧

૮૦

ઝંપઈ

કાન્હ

ઝંપાં

ઝંપઈ

કાન્હ

ઝંપાં

તુક ૨૭ થી ૩૬ સુધી તુકના અંકમાં એક એક ઉમેરો; મથાળાના અંકમાં પણ એમ જ ફેરફાર કરો.

૯૭—૧૮૭

૧૦૬—૨૭૩

૧૦૬—૨૭૫

વિદસિ

ઝાંઝળ

અબ્રહિ

વિદેસિ

ઝાંઝળ

અબીહ

૧૦૯-૩૦૩	અનુમાનિ	અનુમાનિ
૧૨૦-૨૦૬ીંટી	હોવા છતાં	હોવા છતાં.
૧૨૫--૨૮	માણીએ.	માણીએ
૧૩૪-૧૫	ગરગડયાં	ગરગડયાં
૧૬૦-૧૫	ન્યાનતર	નાન્યતર
૧૭૦-૧૪	પ્રાક્રમે.	પરાક્રમે
૧૯૨-૨૨	થાડિ	થોડિ
૧૯૪-૭	સરકર	સરકર
૧૯૬-૩	શસ્ત્રવિદ્યા	શસ્ત્રવિદ્યા
૨૧૮-૧૪	ચિત્તોડનું	ચિત્તોડનું
૨૩૭-૪	કાદ્દસ્વામા	કાદ્દસ્વામી

પુરોવચન.

પ્રસ્તાવ.

સંવત પંનર બારોતરુ, તિળદ્દિનિ સોમવાર વિસ્તરુ,
જાલહુર ગઢ ઉત્તમ ઠાડ, રાડલ કાહ્ન માલદે નાડ,
પદ્મનાભ મતિ આળદ્દ નવી તેહ તળી કીરતિ વર્ણવી.

(કાહ્નડદે પ્રબન્ધ, ખંડ ૪, શ્લોક ૩૪૧-૪૨).

આજથી ૪૭૦ વર્ષ ઉપર જાલોરમાં વીસલનગરુ નાગર ખંભા
કવિ પદ્મનાભે તે વખતની ગુર્જર અપભ્રંશ^૧ વાણીમાં ‘ કાહ્નડદે
પ્રબન્ધ ’ રચ્યો. ચાર સૈકા ઉપરાંત એ ગ્રન્થ અન્ધકારમાં રહ્યો.
ડૉ. ખ્યૂલર અને નવલરામના પ્રતાપથી એ રત્ન દટાર્ધ ગયેલું જડ્યું.
આજ લગલગ પાંચ સૈકાને અંતરે ખીજો વીસલનગરો નાગર-રા.
ડાહ્યાભાઈ-એ કાવ્ય સુઘટિત સંસ્કરણ, ટિપ્પણી, ધ્યાદિ સાથે પ્રગટ
કરેછે. આ દૈવનો સુયોગ, વિધાતાનું વિધાન, કાંઈ અર્થગર્ભ હશે,
એમ રહસ્યદર્શિની કલ્પનાશક્તિને દર્શન થાય તો નવાઈ નહિં.

૧ સ્વ ડૉ. ટેસિટોરી જેને Old Western Rajasthani (જૂની
પશ્ચિમ રાજસ્થાની) એમ નામ આપેછે તેને હું ગુર્જર અપભ્રંશ સંજ્ઞા
આપુંછું. કારણેનો વિસ્તાર અસ્થાને થાય. સંક્ષેપમાં દર્શાવું:

(ક) ઈ. સ. ના ૧૨મા અને ૧૫મા સૈકાના વચગાળામાં હાલના
ગુજરાત કાઠિયાવાડ (સુરાષ્ટ્ર) અને રજપુતસ્થાનથી વ્યાપ્ત પ્રદેશમાં એક
વ્યાપક ભાષા હતી. હેનું સ્વરૂપ અપભ્રંશ પછીના વિકાસક્રમનું હતું (અપ-
ભ્રંશ ભાષા હેમચન્દ્રના સમય પૂર્વે મૃતભાષા થઈ હતી).

(ય) ગુજરાતી અને મારવાડી એમ ભિન્ન ભાષાઓના ફાંટા એ
વ્યાપક ભાષામાંથી ૧૫ મા સૈકા પછી થયા. (ડૉ. ટેસિટોરી ૧૬ મા સૈકાના
પ્રારંભિક ભાગમાં આ ફાંટા થયાનું કહેછે).

(ગ) માર્કો પોલો (ઈ. સ. ૧૨૫૪-૧૩૨૪) પોતાના પ્રવાસ વર્ણન-
ના પુસ્તકમાં ‘ ગુજરાત ’ એમ દેશનું નામ કહેછે, તે ઉપરથી એટલું જણાય

આ વિરલ ગુણોવાળું કાવ્ય ક્યાં અને ક્યાં લખાયું ?—એ પ્રશ્નો તપાસવા લાયક છે. ક્યાં લખાયું—તે કાન્હડદે પ્રબન્ધ ક્યાં પ્રશ્ન પ્રથમ લખ્યે. આરમ્ભમાં જિતારેલી લખાયો ? ક્યાં પંક્તિઓમાં ‘મંવત પંનર ખારોતરુ’ એમ સં. લખાયો ? ૧૫૧૨ ની સાલ કવિયે પોતે જ આપીછે; તો પછી પ્રશ્ન શા માટે પૂછવો ?—આમ સહજ

શંકા થાય. હેનું સમાધાન એમ છે કે કેટલાક પંડિતો આ વચન છતાં, આ વચન વિશે જ, સંદેહ ઉઠાવેછે, અને કહેછે કે ‘કાન્હડદે પ્રબન્ધ’ સં. ૧૪૧૨ માં રચાયો, ને કાંઈ કહેછે સં. ૧૫૭૨ માં રચાયો. ચં. ૧૪૧૨ ના પક્ષવાળાનું પ્રમાણ જોધપુર તરફના એક ચારણ પાસેના ગ્રન્થમાં સં. ૧૪૧૨ ના માગશર સુદ ૧૫ ને દિવસે આ પ્રબન્ધ રચાયો એમ ઉલ્લેખ છે તે છે. સં. ૧૫૭૨ ના પક્ષવાળા દક્ષીણ પેઢીનામા ઉપર રચેછે: પદ્મનાભે પ્રબન્ધના અન્તભાગમાં વંશાવળી આપીછે તે પ્રમાણે ખેતસીનો પુત્ર અખેરાજ, પદ્મનાભનો આશ્રયદાતા, જણાયછે; પરંતુ મારવાડમાં હાલ મળતી વંશાવળી પ્રમાણે, અને ૨૫૦ વર્ષ પૂર્વે રચાયેલી મૂળ નેનસીની ‘ખ્યાત’ પ્રમાણે, ખેતસીનો પુત્ર એક જ બતાવ્યોછે અને તેનું નામ ‘બનખીર’ છે; અને અખેરાજ તો માલવદેથી નવ પેઢીએ રણ-

કે ઈ. સ. ના ૧૩ મા સૈકામાં આપણા પ્રાન્તનું નામ ‘ગુજરાત’ હતું. પરંતુ ‘ગુજરાત’ દેશ ઉપરથી ‘ગુજરાતી’ ભાષા એમ સંજ્ઞા પડવાને સહજ સૈકા દોઢ સૈકાનો અવકાશ રહે, અને વ્યાપક એક ભાષા વિશે ઉપરસૂચવેલી સ્થિતિ માટે પ્રમાણ લરપૂર છે; ને તે તો ઈ. સ. ના ૧૫મા ૧૬મા સૈકા સુધીની વાત.

(ઘ) નરસિંહ મહેતા ઈ. સ. ૧૪૧૫ થી ૧૪૮૧ માં થઈ ગયા તેનેણે પોતાનાં કાવ્યની ભાષાનું નામ ‘ગુજરાતી’ કહીકહ્યું નથી; અપભ્રંષ્ટ ગિરા કહ્યું છે. (‘સુરતસગ્રામ’ પદ ૭૨, શ્લોક ૨)

(ઙ) પદ્મનાભ ‘કાન્હડદે પ્રબન્ધ’ (વિ. સં. ૧૫૧૨માં રચેલા). પ્રાકૃત ભાષા નામ આપેછે (પ્રાકૃતવન્ધ કવિત્ત મત્તિ કરી. અં. ૪ શ્લોક ૨)

ધીરનો પુત્ર કહોછે, ને તે સંવત ૧૬૦૦ માં દિલ્હીના બાદશાહ શેરશાહ સ્કામે યુદ્ધમાં પડ્યો એમ કહેલું છે. આ કારણથી એ પક્ષવાળા સંવત પંનર બારોતરૂ એ પાઠને ફેરવીને (સંવત પંનર) વાહોતરૂ વાંચવાનું સૂચવેછે, જેથી આ પેઢીનામા સાથે કાલસંગતિ થાય. આ બંને પક્ષવાળા- જ્યોતિષ પંચાંગની કસોટી તે ખરી ગણાશે એમ કહેછે. તો એ જ કસોટી આપણને શું કહેછે? જુવો:-

(ક) સંવત ૧૫૧૨ માં માગશર સુદ ૧૫ સોમવારે આવેછે;

(ચ) ભાલણુ ગુજર ભાષા અને અન્ય સ્થળે અપભ્રંશ એમ સંજ્ઞા આપેછે. (પ્રથમ 'નળાખ્યાન' શ્લોક. ૧ અને ૧૦)

(છ) માર્કંડેય (ઈ. સ.ના ૧૫મા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં હતો તે) અપભ્રંશના પેટા વિભાગ (પ્રાન્તપરત્વે) અનેક આપેછે, ત્હેમાં ગૌર્જરી એક નામ આપેછે.

આ સર્વ હકીકતોનો સમન્વય કરીશું તો ૧૪મા સૈકા અને ૧૬મા સૈકાનો પ્રથમ પાદ (એ પાદ સુધી ભાલણુની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ હતી, - રામલાલ ચૂનીલાલ મોદી હૃત 'ભાલણુ'નું પૃષ્ઠ ૧૫૫ જુવો-માટે તે પાદ) વચ્ચેના સમયમાં પ્રવર્તતી ભાષાનું નામ તર્કબળે કંઈપણ સકાય એમ છે; ને તે નામ ગુર્જર અપભ્રંશ હું માનું છું.

['ગુજરાતી' એમ નામ ખેલ બેહું ઈ. સ. ૧૭૩૧માં બર્લિનના સાય-બ્રિયન લા કોઝે કહેલું જોવામાં આવ્યુંછે. એ ખરું કે આ સંજ્ઞા વિદેશીના મચનમાં છે; પરંતુ દેશના નામ ઉપરથી ભાષાનું નામ તે દેશના લોકો કરતાં વિદેશી લોકો પાડે એ વધારે સંભવિત છે. પ્રેમાનંદનો 'દશમ સ્કંધ' (અધ્યાય ૧૬ કડવું ૫૪) ગુજરાતી ભાષા એમ નામ આપેછે. (આ પૂર્વે એ નામ જણાયું નથી). 'દશમ સ્કંધ'નું નિશ્ચિત વર્ષ નથી જણાયું; પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૦૦ પછી એ રચાયાનું કહેવાયછે. આ હકીકત લા-કોઝના આપેલા નામની સ્થિતિ જોડે કાલસંગતિ સ્થાપેછું].

૨. આ ગણતરી તથા માહિતી મહારા મિત્ર મિ. મંચરજી પેસ્તનજી ખરેઘાટે (જ્યોતિષગણિતમાં પ્રવીણ છે ત્હેમણે) મહુને આપીછે. હેમના તા ૧ લી માર્ચ ૧૯૧૬ના પત્રમાં, મહારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, એ લખ્યું હતું.

(સ્વ) સંવત્ ૧૪૧૨ માં એ તિથિ શુક્રવારે આવેછે; અને

(ગ) સંવત્ ૧૫૭૨ માં એ તિથિ શુક્રવારે આવેછે.

ત્રણે પક્ષવાળા માગસર સુદ ૧૫ તો સ્વીકારે છે અને વાર પશુ સોમ મૂકેછે. તો સોમવાર જોડે મેળ આવનારી સાલ તો સંવત્ ૧૫૧૨ અસંદિગ્ધ થાયછે. અર્થાત્ ‘કાલ્કડદે પ્રગન્ધ’ સંવત્ ૧૫૧૨ માં રચાયો એમ સિદ્ધ થાયછે.

આ વાર્તાને પુષ્ટિ પદ્મનાભના ખીજા એક વચનમાં મળેછે. મંશયને સ્થાન ના રહે તેથી કવિએ પોતે જ કૃત્તી આપીછે, જેથી તાળો મળેછે: ‘કાલ્કડદે પ્રગન્ધ’ના ત્રીજા ખંડના શ્લોક ૨૦૯-૨૧૦ આ પ્રમાણે છે:-

સંવત તેર અડસઢિહ વાત ।

ષષ્ઠી દિવસ, માસ વૈશાખ, સે ગુરુવાર, ઝજલિ પાસ ॥

તિણિ દિવસિ વેદિ માંડસિ વીરમદેવ પ્રાણ છાંડસિ ।

આ વચન બાદશાહની બેટીના મુખમાં લવિષ્યવાણીરૂપે કવિએ મૂક્યુંછે; પણ એ વસ્તુતઃ વૃત્તાન્ત પછી ગોઠવેલી લવિષ્યવાણી છે. કાલ્કડદેવ પણ એ પ્રમંગે પડ્યાનું વર્ણન પછીથી આવે જ છે. [આ વાર તિથિ વિશે મહારા મિત્ર મિ. અચેરજી ખરેખાટ કને ગણતરી કરાવીને ખાતરી કરાવીછે.]

અને ખંડ ૪ થાના ૩૪૦ મા શ્લોકમાં પ્રગન્ધ રચ્યાની સાલના સંદર્ભમાં કવિ લખેછે:-અર્ધચતાલીસ સુ પૂઠિ વરીસ, માસ માગસિર પૂનિમ દીસા સંવત પંનર વારોતરુ તિણહ દિનિ સોમવાર વિસ્તરુ ॥; મતલબ કે બહોરનો વિનાશ કાલ્કડદેવના વિનાશ સાથે જ થયો હોતો પછી ‘સો પૂઠે પીસતાળીસ’ એટલે ૧૪૫ વર્ષે આ પ્રગન્ધ રચ્યો. અર્થાત્ ‘લવિષ્યવાણી’એ કહેલી સાલ ૧૩૬૮ પછી ૧૪૫ વર્ષે, એટલે સંવત્ ૧૫૧૩ માં પ્રગન્ધ રચ્યો, એમ આવે. અને આપાઢાદિ વર્ષને લીધે થતા તફાવત બેતાં સંવત્ ૧૫૧૨ માં રચ્યાનું બંધબેસતું થાયછે. ૪

૩. આ પાઠ વ પ્રતમાનો છે એમ રા. ડાહ્યાભાઈએ મહને જણાવ્યું છે.

૪ પદ્મનાભ (ખંડ-૪, શ્લોક ૨૯૧-૨૯૨માં) વસ્તુસ્થિત વાત કહેછે:

હવે ખીજો પ્રશ્ન-પ્રખન્ધ રચ્યાનું સ્થળ. કેટલાકે શંકા કાઢી છે કે સંવત્ ૧૫૧૨ માં જાલોર મુસલમાનના આ પ્રખન્ધ કર્યો તાબામાં હતું, અને અખેરાજ તે સમયે રચાયો ? ત્યાંનો રાજા નહોતો. તેથી આ પ્રખન્ધ જાલોરમાં રચાયો હોય નહિં.

આ શંકાનો ઉત્તર કવિ પોતે જ આપી ચૂક્યો છે:

જાલહુર ગઢ ઉત્તમ ઠાડ, રાડલ કાઢ માલદે નાડ ।
પદ્મનાભ મતિ આણંદ નવી તેહ તણી કીરતિ વર્ણવી ॥

સંવત તેર ભણીજઈ જિસઈ અડસટુ સંવત્સર તિસઈ,
તે વૈશાખ માસ પંચમી શુક્લપક્ષિ સવિ અરિઅણ દમી,
તિણિ દિવસ હૂડ બુધવાર,

કાનહડદેવ સ્વધામ પહોચ્યો. વીરમદેવના મરણનો દિવસ તે પછી ખીજો જ દિવસે, છઠ્ઠે શુક્રવારે, પેલી ભવિષ્યવાણીમાં (ખંડ-૩ બના શ્લો. ૨૦૯-૨૧૦માં) મૂક્યો છે. છતાં ખંડ ૪, શ્લોક ૨૯૫માં કહે છે:

વીરમદેવિ સંવાસણ કાજ કઠ દિહાડા કીધૂં રાજ

અર્થાત્ કાનહડદેવ પડ્યા પછી સાઠત્રણ દહાડા રાજ્ય વીરમદેવે ચલાવ્યું (અને પછી પડ્યો) આમ અઢી દિવસ વધારે માંડયાનો ખુલાસો અન્યમાંથી જ જડે છે. ખંડ ૪ શ્લો. ૨૩૫થી જણાય છે કે છેવટના યુદ્ધમાં જવાની પૂર્વે કાનહડદેવે વીરમદેવને રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો; એટલે ત્યારથી દિવસ ગણવા.

બાકી આ સંવત્ ૧૩૬૮ની સાલને તો પુષ્ટિ અન્ય સ્થળથી મળે છે:

(ક) 'તારીખ-ઈ-અલાઈ'માં એલિયટ સીવાના (=સમિયાણા) ના ગઠ ૭૫૨ અલ્લાઈ-૭૬-દીનની ચઢાઈની સાલ (ઈ. સ.) ૧૩૦૮ (=સં-૧૩૬૪-૬૫) આપે છે. કાનહડદેવનો ભત્રીજો સાંતલસિંહ આ અરસામાં સમિયાણામાં રાજ્ય કરતો હતો. અલ્લાઈ-૭૬-દીને સમિયાણા લીધા પછી ત્રણ ચાર વર્ષને અંતરે જાલોર પડ્યું તે બંધ બેસે છે.

અર્થ:-પદ્મનાભે નવી મતિ આણીને કાહ્ન (=કાહ્નડદેવ) અને માલદે નામે રાહિલ (રાજ્ય) તહેમની કીર્તિ-જાલોર ઉત્તમ ગઢના હામમાં વર્ણવી.

પરંતુ પેલા પૂર્વપક્ષવાદી કહેશે કે આ પંક્તિયોનો તો આમ અર્થ થાય:

જાલોરગઢ ઉત્તમ હામમાં કાહ્ન માલદે નામે રાહિલ (રાજ્ય કરતા હતા) તહેમની કીર્તિ પદ્મનાભે નવી મતિ આણીને વર્ણવી.

આ અર્થ અસંભવિત લાગેછે. કારણો:-

(૧) કાહ્નડદે માલદે ક્યાં રાજ્ય-કરતા હતા તે માહિતી પુનઃ સ્કૃત થાયછે; એ તો કાવ્યના આરમ્ભથી જ જણાવાયુંછે;

(૨) કાવ્યરચ્યા સંબંધે માહિતી આપવામાં ૩૯ રીતિ એ જ છે કે કાળ, સ્થળ, અને કર્તા એ વિશે કહેવું; તે રીતે કર્તાનું નામ તથા રચ્યાની સાલ, માસ, તિથિ, વાર એ કહેવાયુંછે, તે સાથે રચ્યાનું સ્થળ અપેક્ષિત રહેછે; માટે: 'જાલોરગઢ હામમાં'—એ વચનનો સંબંધ વર્ણવી શબ્દ જોડે જ લેવો સુધટિત છે. અને

(૩) હામમાં એ શબ્દનો સંબંધ 'કાહ્નડદે માલદે' જોડે લેવા માટે 'રાજ્ય કરતા હતા' કે હેવી મતલબના શબ્દો જાહેરથી લાવવા પડેછે, તે કેવળ કિલ્લટ રીતિ છે.

(સ્વ) અણહિલવાડ પાટણ ઈ. સ. ૧૩૦૪માં પડયું; તે પછી સોમરાડી સોમનાથ ઉપર ચઢાઈ થઈ, અને ત્યાંથી પાછા વળતે જાલોર ઉપર ચઢાઈ ને પ્રસંગે લિન્નમાળ લૂંટયું (ખંડ ૩ નો શ્લો. ૨૧--૩૧); અને સમિયાણા લેતે સાત વરસ લાગ્યાં હતાં (ખંડ-૨, શ્લો. ૧૧૫-૧૫૪ તથા ખંડ-૩, શ્લો. ૯). પાટણ ૧૩૦૪માં,--પછી સોમનાથ, લિન્નમાળ, સમિયાણા,--અને પછી જાલોર ૧૩૧૧માં--એમ સાત વર્ષનો ગાળો અસંભવિત નથી. એકલા સમિયાણા માટે સાત વર્ષ તે વખતે અત્યુક્તિ હોય. એક યાદ રાખવાનું છે કે 'કાહ્નડદે પ્રબંધ' પ્રમાણે કાહ્નડદે જોડેના પ્રથમ સુદમાં અણખાન હાર્યો તે પછી દિલ્હીથી ખીજ ચઢાઈ જાલોર ઉપર થતે પ્રથમ સમિયાણા, ત્યાંથી લિન્નમાળ, ત્યાંથી જાલોર લીધું,--એમ કમ છે.

આટલાં પ્રમાણો પછી સં. ૧૫૧૨ માં જલોર મુસલમાનોના તાબામાં હતું, અખેરાજનું ત્યાં રાજ્ય નહોતું, એ પ્રશ્ન ગૌણ બને છે. અખેરાજ જલોરમાં રાજ્ય તરીકે રહેતો હતો કે પરાજય પામેલો હોય જમીનદાર જેવો થઈ રહેતો હતો એ મહત્વનો પ્રશ્ન નથી. પદ્મનાભે પોતાના આશ્રયદાતાને સ્તુતિવચનોથી વર્ણવતાં પણ ત્યાંનો રાજા એમ સ્પષ્ટ વચન કહ્યું પણ નથી. [અતે સંવત ૧૫૧૨ માં જલોર મુસલમાનોના તાબામાં હતું એ વાત ખરી રીતે સાબીત થઈ નથી એમ પંડિત ગૌરીશંકર એઝાનું દઢ માનવું છે.]

આ ગ્રન્થની ભાષા વિશે કેટલાક લોકોને શંકા થઈ હતી કે આ તે ચારણી ભાષા, અથવા જૈન ગુજરાતી. કાન્હડદે પ્રખ્યન્ધની આ શંકા કેવળ અસ્થાને છે. ઉપર મહે ભાષા. ગુર્જર અપભ્રંશ સંજ્ઞા આપ્યાની વાત કરી, તે સમયનાં અનેક પુસ્તકો જોયા પછી જણાશે કે આ ભાષા તે સમયમાં વ્યાપક રૂપે રહેલી ગુર્જર અપભ્રંશ ભાષા જ હતી. જૈન ગુજરાતી અને બ્રાહ્મણી ગુજરાતી ભાષા એ બેદ કેટલો નિરાધાર છે તે સ્વં મણિલાલ ખંડારભાઈ વ્યાસે 'વિમલ-પ્રખ્યન્ધ'ના ઉપોદ્ધાતમાં સમર્થ દલીલો અને દાખલાથી બતાવ્યું છે.

આરમ્ભમાં કહેવું જોઈએ કે પદ્મનાભના પ્રખ્યન્ધમાં જે ઇશારા ○○○ જડે તે હેનાથી ૧૪૫ વર્ષ પૂર્વેની દેશના 'કાન્હડદે પ્રખ્યન્ધ' - સમાજની, ધર્મની, ઇત્યાદિની સ્થિતિનું પૂરેપૂરું માંથી જડતા ઇશારા: પ્રતિબિમ્બ આપે છે કે કવિના પોતાના સમય-સામાજિક, ધાર્મિક, ની જાણ પણ હેમાં કાંઈક પડે છે એ ઇત્યાદિ સ્થિતિ વિશે. બાબત સાવધ રહેવાની જરૂર છે. છતાં દોઢસો વર્ષનું અંતર, તે વખતની સંસ્થિતિ જોતાં બહુ ફેરફાર કરનારું ના હોય એ સંભવે છે; ખાસ એટલા માટે કે આપણે જે પ્રદેશમાં ઇશારા જોઈશું તે બહુધા લાંબો કાળ ટકી રહેનારા રીતરિવાજ સંબન્ધે જોવાના છે.

એ સમયની સામાજિક સ્થિતિ જોઈએ: પદ્મનાભ આ દિશામાં બહુ અથવા સીધો પ્રકાશ પાડતો નથી. છતાં કેટલાંક કિરણો પડે છે તે તરફ ધ્યાન રાખીશું. કરણે કેશવની સ્ત્રીનું હરણ કર્યું એ વૃત્તાન્ત અપવાદરૂપ અનાચારનો પ્રકાર દર્શાવે છે; છતાં રંજપુત બ્રાહ્મણની સ્ત્રીને હરી જાય, અલખત રાજમદ અને રાજસત્તાના બળથી હરી જાય, તે એ સમયની સમાજની કાંઈક શિથિલ દશા બતાવે છે એમ તર્ક થાય ખરો. ગૃહસ્થના ધર્મમાં અતિથિમત્કાર એ પરંપરાગત સંપ્રદાય આ કાવ્યકારના સમયમાં સદાદર્શરૂપ ગણાતો હતો એમ જણાય છે. (ખંડ-૧, શ્લોક ૧૬૨ જુવો): “કંઈ ધરિ આવ્યા અતિથિ ન પૂજ્યા, તરસ્યાં નીર ન પાયાં.” કોઈ પણ તરસ્યો વટેમાર્ગે આવીને પાણી માગે ત્હેને પાણી પાવું એ નહોતો છતાં મ્હોટો કર્તવ્ય-ધર્મ પણ અહિં ગણાવ્યો છે. પરસ્ત્રીગમન એ દૂષણ મનાવું હતું. (ખં. ૧ શ્લો. ૧૬૩). એ જ શ્લોક જોતાં, રાત્રે અંધારામાં ભોજન કરવું તે નિષિદ્ધ મનાવું હતું.—આ જૈન આચારની છાયા ગણવી? કન્યાવિક્રય નિત્ય પાપરૂપ મનાતો હતો. (ખંડ ૧ શ્લો. ૧૬૫). મઘપાન નિષિદ્ધ હતું. (ખંડ ૧ શ્લો. ૧૬૮). ભૂતદયા આદર્શરૂપ મનાતી. (ખં. ૧ શ્લો. ૧૭૦).

આપણા હિન્દુ સંસારમાં સામાજિક અને ધાર્મિક કર્તવ્યો પર-સ્પર હેવાં ગૂંથાયલાં છે કે ઉપરનાં દૃષ્ટાન્તોમાં ધાર્મિક કર્તવ્યો પણ પ્રવેશ પામી ગયાં છે. સમાજધર્મથી વિશ્લિષ્ટ કેવળ ધાર્મિક વિષય લઈશું તો જણાશે કે: તે વખતના રંજપૂત રાજવર્ગમાં શિવ અને શક્તિ તેમ જ વિષ્ણુ એ બંને પક્ષ પૂજ્ય ગણાતા હતા. અલખાનને કાન્હડદેવનો પ્રધાન ગૌરવલયો ઉત્તર દે છે કે:—નારાયણ શિવાય કોઈની આગળ કાન્હડદે શીશ નમાવતો નથી (ખંડ ૧ શ્લોક ૧૪૨); યજ્ઞી (ખંડ ૩, શ્લોક ૧૬૩-૧૬૫) પાદશાહને—મુસલમાનને પણ,—કુંવેરીના વચનની સત્યપણાનું સખળ પ્રમાણ જણાય તે માટે—સ્વપ્ન-માં દેવકીનન્દનનું દર્શન થાય છે, શંખ ચક્રધારી, પીતામ્બર પહેરેલા,

મોર પિચ્છનો મુગટ માથે છે હેવા, શ્યામશરીરનું અદ્ભુત દર્શન
 થાયછે; (ખંડ ૨, શ્લોક ૧૬૩-૧૬૪ માં) સમિયાણાનો ગઢ પડ્યો
 તે પૂર્વે સાંતલસિંહ સાથે શરા રજપૂતો કેસરિયાં કરવાને ઊતર્યા તે
 વખતે તેઓએ શાલિગ્રામ પૂજ્યા, હૃદયમાં રામનું નામ ધર્યું, અને
 સ્નાન કરીને તુલસીની માળા પહેરી;—આ સર્વ વિષ્ણુને પૂજ્ય ગણ્યાનાં
 પ્રમાણ નજરે પડેછે;—શિવ માટે તો સોમનાથ મહાદેવનો પ્રસંગ મૂળ
 કારણરૂપ બતાવાયો જ છે, અને વારે વારે હેનો ઉલ્લેખ છે; તે
 ઉપરાંત, (ખંડ ૧, શ્લોક ૧૧૭-૧૨૪ માં) કાન્હડદેવને સ્વપ્નામાં
 ગંગા અને ગૌરી પ્રગટ થાયછે અને ‘ હમારા સ્વામી ’ (સોમનાથ) ને
 મ્લેચ્છના બન્ધનમાંથી છોડવ્ય એમ કરુણ વચનોવડે અને ઉત્સાહક
 વાણીમાં પ્રેરેછે; (ખંડ ૨, શ્લોક ૧૩૨-૧૩૪ માં) સાંતલસિંહને
 આશાપુરી માતાના પ્રભાવથી—સૂતેલો સુલતાન સુદ્રનું રૂપ ધરેલો
 જણાયછે: ત્રણ લોચન, પાંચ મુખ, કપિલ જટા, કંઠે મુંડમાળા,
 હાથમાં તુંબી, જટામાં ગંગા, અંગે ભસ્મોદ્ધૂલન, શરીરે વ્યાધ્યર્મ
 ઓઢેલું, હાથમાં ત્રિશૂળ,—હેવા સ્વરૂપનું દર્શન થાયછે. શિવની
 સાથે અવિયુક્ત રહેલી શક્તિ માટે, ઉપર હમણાં જ સુદ્રસ્વરૂપ
 બતાવનારી આશાપુરી અમ્યાને આપણે જોઈ; તે ઉપરાંત, (ખં. ૧
 શ્લોક ૧૮૮-૧૯૦ માં) રજપૂતો આશાપુરીને વંદન કરીને પુષ્પચંદન
 વડે પૂજા કરેછે; અને પગે લાગીને ‘ કાન્હડદેવને જીતાડજે ’ એમ
 પ્રાર્થેછે; (ખંડ ૩, શ્લોક ૧૬૬ માં) કાન્હડદેવે ભક્તિ આદર્યાથી તત્ક્ષણ
 આશાપુરી તુષ્ટ થાયછે, અને મુસલમાનોના લશ્કરમાં વૃષ્ટિ અને ઉલ્કાપાત
 થાયછે, એમ વર્ણન છે. ખંડ ૩, શ્લોક ૧૭૩-૧૭૫ માં આશાપુરી
 દેવી કાન્હડદેવે કરેલી પ્રાર્થનાનો ઉત્તર પ્રત્યક્ષ દેછે; આમ વિષ્ણુ,
 શિવ અને શક્તિની પૂજ્યતા જોઈએ છિયે. આ શિવાય (ખંડ ૪,
 શ્લોક ૧૯૭-૧૯૯ માં) બ્રાહ્મણને વેશે જાલોરગઢ, તે પછી
 આશાપુરી, ગણેશ, અને કૃષ્ણ સ્વપ્નમાં દર્શન દે છે.—આમ
 મુખ્યભાગે શિવ અને વિષ્ણુ અને પૂજ્ય ગણાતા જણાયછે. આ

કાવ્યના વૃત્તાન્તની પૂર્વે પણ પરમ માહેશ્વર-પરમ ભાગવત એમ રાજાઓનાં વિશેષણો પુષ્કળ સ્થળે જોઈએ છિયે, તે એમ સૂચવે છે કે એ સમયમાં આ એ માર્ગ વચ્ચે પ્રબળ વિરોધ નહોતો, અને રાજાઓ પણ ઉભય માર્ગના આશ્રયદાતા હતા. સ્માર્ત ધર્મનો પણ પ્રચાર લોકોમાં હતો તહેનો એક અલ્પ ઇશારો ખંડ ૩, શ્લોક ૨૧-૨૩ માં ભિન્નમાળના વર્ણનમાં વેદાભ્યાસી ૪૫ હજાર શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોને ઘેર ઘેર અગ્નિહોત્ર, સ્મૃતિજ્ઞાન, નિત્ય યાગ, ઇત્યાદિ ચિત્ર આપ્યુંછે તહેમાં, જડેછે.

આ પ્રબન્ધના વૃત્તાન્તના સમયમાં સમાજસ્થિતિનું એક વિલક્ષણ સ્વરૂપ ધ્યાન ખેંચેછે. મુસલમાન અને રજપૂત રાજવંશોની વચ્ચે લગ્નસંબન્ધમાં જોડાવાનો પ્રચાર અકબરના સમય પૂર્વે પ્રસિદ્ધ નથી. ફરણ વાઘેલાની રાણીને હેનું હરણ કરી લઇને અલ્લાહઉદ્દીન ખિમજીએ પોતાના ઝંતાનામાં રાખી, એ લગ્નસંબન્ધનો પ્રકાર નહોતો. અકબરના સમયમાં પણ રજપૂત સ્ત્રી અને મુસલમાન પતિ એમ જ યોજના હતી. પરંતુ આપણા પ્રબન્ધમાં કવિએ સુલતાનની શાહજહાદી વીરમદેવને પરણવાને તૈયાર થયેલી વર્ણવીછે, અને પૂર્વના અનેક જન્મેનો પતિપત્નીસંબન્ધ એ જેનો હતો હેવી કલ્પનાથી હેનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યોછે. શાહજહાદીની માગણી વીરમદેવ સ્વીકારતો નથી, અને અંતે વીરમદેવ યુદ્ધમાં પડેછે એટલે શાહજહાદી વીરમદેવના દિલ્હીમાં આણેલા મસ્તકનો અગ્નિસંસ્કાર કરાવીને પોતે યમુના નદીમાં પડતું મૂકી પ્રાણ તજેછે. આ કથા-ભાગ કવિએ કલ્પિત ઉમેરેલો જણાયછે, અને તે મ્લેચ્છનો અપકર્ષ તથા રજપૂત રાજવંશનો ઉત્કર્ષ દર્શાવવાના હેતુથી કવિ પ્રવૃત્ત થયો લાગેછે. આ ઉપરાંત શાહજહાદી, કાન્હડદેવના દરબારમાં અંતરપટ પછાડી રહીને પણ, સંવાદ કરેછે, જાલોરનગર બધું ફરીને જુવેછે, ઇત્યાદિ કથા પણ કલ્પિત છતાં મુસલમાન સ્ત્રીમાં પણ કાંઈક છુટતું વર્તન દર્શાવીને સમાજસંપ્રદાયનો લોપ જ બતાવ્યોછે.

પ્રખન્ધમાં તે સમયના વણજબહેપાર, લોકાચાર, નગરરચના
લક્ષકરનાં હથિયાર વગેરે સામગ્રી છત્યાદિના
જનમંડળની ઇશારા અનેક સ્પષ્ટ રૂપે દેખિયે છિયે. ખંડ
સ્થિતિ, લક્ષકર ચોથાના શ્લોક ૧૨ થી ૨૦ સુધીમાં, વાણિયા
વગેરેની સ્થિતિ. બહેપારી (ખરીદ કરનારા અને વેચનારા),
દેશાવરમાં બહેપાર કરનારા, જળવાટે અને

સ્થળવાટે વિદેશી માલ લાવનારા: વીસા, દસા, આવક, મેશ્રી (મહેશ્વરી);
ફડિયા, દોશી વાણિયા, ઝવેરી, નેસ્તી, પટુવા, સાળવી, કંસારા, નાણા-
વટી, લોટિયા (લોટા વેચનારા), ધાંચી, મોચી, સર્ધ (દરજી),
સૂતાર, ગાંછા, છીપા; આમ અનેક ધધારોજગાર કરનારા ગણાવ્યાછે,

નગરજનના આનન્દોત્સવમાં મુખ્ય અંશ નૃત્ય સંગીત અને
નાટક પ્રેખણનો હતો:

નગરમાંહિ માંડ્યા પેખણા.

(ખંડ ૧ શ્લો. ૨૩૯)

ગઠ ઊપરિ નિતુ હુધ પેખણા, સુણીધ વેણિ, મૃદંગ,
નિતુ ઉચ્છવ, નિતુ પાત્ર જ નાયધ, નિતુ નવનવા રંગ.

(ખંડ ૨ શ્લોક ૧૧૬)

પચશબ્દ હુધ પેખણાં એ, નાયધ નાટકપાત્ર,

ગીત સંગીત સવૂણડાં એ, સુણીધ સુસ્વર સાત.

(ખંડ ૩, શ્લોક ૧૫૬)

ચુહુટાં, ચુક, ચૂતરા ધણાં, ઠામિ ઠામિ માંડધ પેખણાં.

(ખંડ ૩ જો. શ્લોક ૧૫૬)

વલતધ વારિ હુધ નિતુ જાત્ર નાટક, નટ, નચાવધ પાત્ર.

(ખંડ ૪ થો. શ્લોક ૨૨)

આ સર્વ ઉદાહરણોમાં જનસંસ્થા તરીકે ચાર બાબતો આપેલ છે:
પેખણાં, પાત્ર, જાત્ર, અને પચશબ્દ. પેખણાં તે સંસ્કૃત

કાવ્યશાસ્ત્રમાં પ્રેક્ષણ કહેવાયછે તે ઉપરથી આવેલો શબ્દ છે. સૂત્રધાર વિનાનું, નાયક વિનાનું, એક-અંકી નાટક તે પ્રેંખણ. (સાહિત્ય-દર્પણ, ૫૪૭). એ પ્રકારના તમાશા હાલ હુમ થયાછે. ‘નાટક પાત્ર’ શબ્દ ટૂંકાવીને ‘પાત્ર’ શબ્દ ચાલ્યો; અને નાટક અને નૃત્યનો નિકટ સંબન્ધ પૂર્વ સમયમાં હોવાથી, નર્તકી તે પાત્ર, ‘પાત્ર’ એમ હવે થઈ ગયુંછે. ‘જત્ર’ તે બંગાળામાં ‘જત્રા’ નામના નાટક જેવા તમાશા થાયછે, તેને મળતી સંસ્થા હશે. ‘પંચશબ્દ’નો અર્થ પરિશિષ્ટ બમાં ૨૧. ડાહ્યાભાષ્યે આપેલા ગદ્યના છેવટ ભાગમાં આપેલા તત્ત, ચિત્ત, આનન્દ, ઘન અને સુચિર એ પાંચ પ્રકારનાં વાજિત્ર એમ સંભવે ખરો;—જે કે તત્ત (વીણાદિ), આનન્દ (મૃદંગાદિ), સુચિર (વાંસળી વગેરે) અને ઘન (કાંસીજોડા, તાલ, વગેરે) એમ ચાર જ વર્ગ અમરકોશ બતાવેછે. પાંચમો શબ્દ માનવ કંઠનો ગણુત્રીમાં મૂકાય,—જે કે ‘વાજિત્ર’માં એ ના આવે. તામિલ નિઘણ્ટુ ગ્રન્થોમાં પંચમહાશબ્દમાં (૧) તોલ (અર્ધનું વાદ્ય), (૨) તૂલ્લાઈ (છિદ્રવાળું વાદ્ય), (૩) નરમ્બુ (તાર અથવા તાંતવાળું વાદ્ય), (૪) કંજનઈ (કાંસાનું વાદ્ય), અને (૫) પાંડલ (માનવ-કંઠનું ફાન)—એ પાંચની ગણુના કરાઈ છે^૫. આ વાત કણ્ઠગાનનો સમાવેશ કરવામાં પુષ્ટિકારક થાય એમ છે.

પરંતુ ‘પંચ શબ્દ’નો બીજો અર્થ પણ સંભવેછે; એ રેવરંડ ક્રિસ્ટલકૃત કાનડીકોશમાં ‘વિવેકચિન્તામણિ’ નામના ગ્રન્થને આધારે આમ બતાવ્યોછે: (૧) શૃંગ (રણશિંયુ), (૨) તમ્મટ (tabour નગારું), (૩) શંખ, (૪) મેરી (kettle-drum નોખત) અને

૫. J. B. B. R. A. S. Vol. I (N.S) No 2. પૃષ્ઠ ૨૩૮ જુલો.

આ ઉપરાંત ડૉ. ફલીટ અબલૂરના શિલાલેખની પ્રસિદ્ધિ કરીછે, જેમાં પણ આ વિશે ઉલ્લેખ છે. Epigraphia Indica, Vol. V. P. 216. ભા. ૩ જુલો. ૨૧. ડાહ્યાભાષ્યે આ બાબત પરિશિષ્ટ બની ટિપ્પણીમાં ઉલ્લેખ કર્યોછે તે જોઈ લેવા.

(૫) જયઘંટા. આ પાંચ મળીને પ્રાચીન સમયમાં વાદ્યમંડળ (band) બનતું હતું.

આ બે અર્થમાંથી 'વિવેકચિન્તામણિ'વાળો અર્થ વધારે સંભવ-પુષ્ટ લાગે છે.

આ કાવ્યમાં વર્ણવેલા સમયમાં કાલમાનનું સાધન ગમે તે હશે, પણ હેનો નિર્દેશ ઝાલર (gong). આચાર, અલંકાર ઉપર ટકારા વગાડીને કરતા હતા એમ વસ્ત્ર ઇત્યાદિ. જણાય છે:

ઘડી ઘડી ઘડીઆલે સ્નાન રાતિ દિવસનાં લાભહ માન.

(ખંડ-૪-શ્લો. ૧૮ પૂર્વાર્ધ).

રાંધ્યાં ધાન ચાલતાં ખાય (ખંડ-૨ શ્લો. ૪૭) તે મ્લેચ્છદળના ભડિયારાનું લક્ષણ દર્શાવવામાં હિન્દુ આચારની સુઘડતા સાથે પડછે. દર્શાવનારું વ્યક્ત્યવચન છે. સ્ત્રીઓના વસ્ત્રાલંકારના ઇશારા ખંડ-૧, શ્લો. ૨૪૩-૪ માં જડે છે:

માંડવિ મિલઈ સુહાસણી, સખી. ઊઠણિ નવરંગ ઘાટ કિ.

હાર નિગોદર બહિરખા, સખી, નેજર રણઝણકાર કિ.

નવરંગ ઘાટડી હોડવાની, હાર, નિગોદર, ખહેરખા, નૂપુર એ ઘરેણાં. અન્યત્ર ઇશારા દુર્લભ છે.

નગરરચના, ઘરની જુગારનો નગરજનોમાં મોહ; નગરનાયિકાઓનું રચના; હથિયાર. સૌન્દર્ય અને ચળકાટ. (ખંડ ૪ શ્લોક ૧) આ બાબતના ઇશારા જોખ્યે: કોડા, સપ્ત ધાતુનાં

૬. એજન; તથા Ind. Ant, XII, 1883 A. D. પૃ. ૯૬ જુવો.

આ ઉપરાંત ડો. ફ્લીટે અબલરના શિલાલેખની પ્રસિદ્ધિ કરી છે તેમાં

પણ આ વિશે ઉલ્લેખ છે; Epigraphica Indica Vol. V. P. 216.

ભ. ૩ જુવો રા. ડાહ્યાભાઈએ આ બાબત પરિશિષ્ટ બ ની ટિપ્પણીમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે જોઈ લેવો.

આ બે અર્થમાંથી વિવેક ચિન્તામણિ વાળો અર્થ વધારે સંભવપુષ્ટ લાગે છે.

કોશીસાં, ગોખ, ગવાખ, મઠ (માઠ), મતવારણાં, ધવલધર (અગાશી), ભૂમિધર (ભાંયરું), ત્રિકલસાં (ખંડ ૩ શ્લો-૨૪૫, ૧૫૪, ૧૫૫ ખંડ ૪ શ્લો. ૩૩); પોલિ, પગાર (પોલ્ય-દરવાજો) અને કોટ, અટ્ટાલિયાં, માળિયાં, મળયાગરી જળી, કૃષ્ણાગરી ચાંલલી, મણિબંધ કાચબંધ ભૂમિ, ઉરાઉરી વલલી, પગથિયાં, ચોક ચૂનાળા, શતભૂમિકા; સહસ્રભૂમિકા સલાગૃહ, ચૌટામાં છાયાવૃક્ષો (ખંડ ૪ શ્લો. ૩૧) ઇલાદિ (નગર વર્ણન-પરિશિષ્ટ ૬):—આ વર્ણન રેખાઓ કાંઈક ખ્યાલ આપેછે. સૈનિક તથા અશ્વાદિકનાં વસ્ત્ર, હથિયાર, સાજ, ઇત્યાદિનાં નામ જોઈએ: આંગાં (=અખતર), ટોપ, રંગાઉલિ (?), ખાંડાં (તલવાર), ખેડાં (ઢાલ), પટા, કટાર, સીંગણી (કામઠાં); ઇત્યાદિ ઠેરઠેર જડશે. (ખંડ-૧ શ્લો. ૧૮૮); યન્ત્ર તથા નાળ (તોપ, બંદૂક)માંથી ફેંકાતા ગોળા પણ કહ્યાછે. (ખંડ-૨, શ્લો-૧૨૮, ખંડ-૪ શ્લો. ૧૪૭). એક વસ્તુ સંદિગ્ધ અર્થની નજરે પડેછે: પાખર. પાખર ઘોડા, હાથી, વગેરેનાં વર્ણવ્યાંછે, તે અખતર, કે ઉપર માંડવાનું જન ? એ સંદિગ્ધ રહેછે. ૭

૭. આ શબ્દના અર્થ માટે નીચેના મુદ્દા જોવાના છે:—

(ક) આપ્ટેના કોશમાં પ્રક્ષર, see પ્રક્ષર એમ કહી પ્રક્ષર=an armour for the defence of a horse or an elephant, એમ છે.

(ખ) પક્ષરા તુરયકવચે એમ “દેશીનામમાલા”-વર્ગ ૬, શ્લો. ૧૦ માં છે. પક્ષરા તુરગસંનાહ: એમ ટીકામાં છે.

[પ્રક્ષર અને પ્રક્ષર તે દેશ્ય શબ્દ ઉપરથી બનાવેલા સંસ્કૃત શબ્દ જણાયછે].

(ગ) મદિમાતા મયગલ સિળગાર્યા પૂઠિ ચઢ્યા પૂંતાર ।

લીધાં પાખર નહ કઠપજર ઘટા રણરણકાર ॥

(કાન્હડે પ્રબન્ધ, ખં. ૧, શ્લોક ૪૪)

[અહિં કઠપંજર (અંબાડી) ના સાહચર્યથી saddlecloth-જન નીચેનું કપડું-એ અર્થનો પક્ષ પુષ્ટ થાયછે].

એ સમયના રજપૂતોના શૌર્યપરાયણ સંપ્રદાયો આ કાવ્યમાં
 મુખ્યત્વે ત્રણ રૂપના દેખીયે હિયે. પરનારી
 રજપૂતોના શૌર્ય- સહોદર, હાક દઈને મારે, મારીને મરે, ઇલાદિ
 પરાયણ સંપ્રદાય લક્ષણ તો સામાન્ય સરનામાં હતાં જ.⁴ વિશેષ
 લક્ષણો તો, અખળાનું રક્ષણ, જમહર, અને
 કેસરિયાં, એ છે. કેસરિયાં શબ્દ તો આધુનિક છે. પરંતુ એ પ્રયોગનું

(ઘ) તેહ તળી પુંઠિ પંચવર્ણ પાંચર ઘાતી (ઢાલી-ખીજ આવૃત્તિમાં)

(કાન્હડદે પ્રબન્ધ, ભટાઉલી, પરિશિષ્ટ અ ખીજ આવૃત્તિ; પ્રથમ
 આવૃત્તિ પૃ. ૨૧. પં. ૧-૨).

[અહિં પણ જીન અથવા જીન નીચેનું કપડું એ અર્થ બંધ બેસેછે,
 અખતર અર્થ નથી બેસતો].

(ઙ) તેહ ઘોડા તળી પુંઠિ પંચવર્ણ પલ્હાણ માંડયાં.

(કાન્હડદે પ્રબન્ધ, ભટાઉલી)

[અર્ધાત્, પલ્હાણ, તેમ જ પાખર પૂંઠ ઉપર મંડાય; એટલે
 અખતરનો સંભવ ના રહ્યો.]

(ચ) હસ્તી ગુડયા । તુરી પાંચર્યા । રથ જૂતા ॥

(કાન્હડદે પ્રબન્ધ, ભટાઉલી).

[આ ત્રિવિધ ક્રિયાના શબ્દોના સહચારથી પાંચરવું એટલે
 જીન માંડવું એ અર્થ ગોઠેછે.]

(છ) સાવઢોહ પાંચર નહ ચામર

(કાન્હડદે પ્રબન્ધ, ભટાઉલી).

⁴ શૌર્ય તજી રણમાંથી કેટલાક રજપૂતો નાઠા તહેની અપકીર્તિ
 કવિયે કહીછે [ખંડ ૪ શ્લો. ૨૬૧-૨૬૫, ૨૮૪-૨૮૫]; એ અપવાદ
 રજપૂતની શૌર્યપૂજને સિદ્ધ કરેછે. વળી સેજવાળની રાજદ્રોહી કૃતિ માટે
 હેની પત્ની હીરાદેવી પોતાના પતિને ‘ચંડાલ !’ કહી કપકો દેછે અને
 હેના ઉપર ‘ત્રાંખાણું’ [ત્રાંખાનું વાસણ] ફેંકેછે, એ હકીકત પણ શૌર્ય
 અને રાજભક્તિની ભાવનાની સૂચક છે.

વર્ણન આ પ્રબન્ધમાં જડેછે,-(ખંડ-૨, શ્લો. ૧૬૩-૧૬૪; તેમ જ ખંડ ૪, શ્લો. ૨૫૧-૨૫૨ જુવો):

લોક ઉતાર્યા કરી ઉપાય, રાહિત સવિ પડા ઉથાય;
પહિલુ પૂજી સાલિગ્રામ, હમ્મ ધરિઉં રામનું નામ. ૧૬૩
કરી સંનાન જગવિયા વાત્ર, કંઠિ ધરી તુલસીની માળ;
રાહિત સવિ એકમના થયા, ચાલી કટકિ તોરકમ ગયા. ૧૬૪
(ખંડ-૨)

તતખિણિ ચરિઉ રાહિલ કાન્હ, સવિહુ રાહિત કરિયાં સનાન;
ગોપીચંદનિ ચરચ્યાં ભાત્ર, કંઠિ ધરી તુલસીની માળ; ૨૫૧
એકમના રાહિત સંચરમ્, અંતરખથી અપછર વરમ્;
ધામ રણાંગણિ રાહિત ભલા, સાહમા મલિક દીમ ઉથલા. ૨૫૨
(ખંડ-૪)

[આ પણ જન સૂચવે છે.]

(જ) પાખર નાખી પલાણ માંડયું.

(ત્રિમાનન્દઃ અભિમન્યુ આખ્યાન, કડવું ૨૬ મું; જ. કા. દો. ગ્રં ૨, પૃ ૧૫૬)

[આહતો પાખર તે જન નીચેનું કપડું એમ સ્પષ્ટ જણાયછે.]

(સ) પીત પયોધર પાખર કીધી રે, સુરતસંગ્રામે હું વઢતી ન બીધી રે
(નરસિંહ મહેતો; શૃંગારનાં પદ, ૧૩૬).

[અહિં તો પાખર એટલે બખતર એમ અર્થ સુઘટિત થાયછે.]

કાન્હડદે પ્રબન્ધ ખ. ૩ શ્લો. ૪૬ દીધો પાખર પૂઠિ
પલ્હાણ; અહિં પણ (જ) ના જેવો અર્થ જણાયછે-તેમ જ ખ. ૩
૧ શ્લો. ૪૦-૪૧માં રાહત ચઢયા પાખરી છે, ત્યાં પણ જન માંડી
એમ અર્થ ગ્રંભવેછે.

આ સર્વ ઉપરથી સાર એ તારવી સકાયછે કે: પાખરનો મૂળ
અર્થ તે 'બખતર' (ગોડા, હાથી માટેનું) હશે; પણ કાલક્રમે જન અથવા
જન નીચેના દપડાના અર્થમાં પણ સંક્રમાણ થઈ ગયું. 'કાન્હડદે પ્રબન્ધ'
મા સંદિગ્ધ દસા છે; કેમકે ઉપર કહેલાં ઉદાહરણોમાં જન સંભવેછે છતાં
અન્યત્ર બખતર પણ સંભવે હેવા પ્રયોગો પણ હેમા છે, (એ જ ભટ્ટાચારીમાં).

ખંતે સ્થળે ગઢમાંથી ઊતરીને શત્રુદળમાં પડીને, યુદ્ધ કરીને, મારીને મરવું એ લક્ષ્ય છે; અને એ માટે શસ્ત્રાસ્ત્રની તૈયારી ઉપરાંત ચંદનચર્યા, તુલસીમાળા કંઠે ધાલવી, શાલિગ્રામ પૂજવા એ સંજ્ઞાત્મક ક્રિયા કરવાને અંગે જ છે.

એક બાળ પુરુષવર્ગ ક્રેસરિયાં કરે, અને બીજી બાળ રજ-પૂતાણીઓ 'જૈહર' કરે, એ અંતિમ આત્મસમર્પણના પ્રકાર રજપૂત મંપ્રદાયમાં જ્યવંત કીર્તિધ્વજરૂપ ગણાતા હતા. 'જૈહર' શબ્દને બદલે 'કાન્હડદે પ્રબન્ધ'માં સ્થળે સ્થળે જમહર શબ્દ છે; તે મૂળ ચમગૃહ (જમવર)ની સમીપ છે. આ જમહરનું વર્ણન પદ્મ-નાભના શબ્દોમાં ધણું હૃદયસ્પર્શક બને છે:

૯. જમહર પહસસ્યુ (ખંડ ૨ શ્લો. ૧૪૬). જમહર પહસહ (ખંડ ૪, શ્લો. ૨૩૯), જમહરિ કરિહ પ્રવેસ (ખ. ૪ શ્લો. ૨૪૨), ઇત્યાદિ અનેક સ્થળે જમહર શબ્દ છે; અને પ્રવેશ કરવાની ક્રિયાથી ચમગૃહ મૂળ ઠીક શોભે છે.

“હિન્દીશબ્દસાગર” નામના કોશમાં જીવહર એમ વ્યુત્પત્તિ સૂચવી છે, તે વાગ્યાપારના નિયમોથી બાધિત થાય છે, અને અર્થમાં અસંભવિત લાગે છે.

ચંદન કાઠ અગર નથ તુલસી ખીલી આંખિલી આણી,
કરી સનાન દેવ આદિત્ય નથ અર્ધ દીર્ઘ સવિ રાણી.
હાહાકાર હુધ તિણિ વેલા, રાણી જમહર પધસધ,
સરસે સાદિ સહુ હરિ ખોલધ, જમહર ઇણિ પરિ દીસધ.

(ખંડ-૪. શ્લો. ૨૩૮-૨૩૯)

હુગર તણાં શિખર ડગમગધ, ચૂર અણુઆલૂં સાચુર લગધ.
દિગ્ગજ આઠ રહિયા અવલોકિ, ધૂમ વિરાલ ગધ સુરલોકિ. ૨૪૪
જાણી વાત ન લાધ ખેવ, તતખિણિ જોવા આવ્યા દેવ.
હસ્તી ચડિઉ ઐરાવત ધન્દ્ર, અંતરિખધ સૂરજ ને ચન્દ્ર. ૨૪૫
નૈઋત, વરુણ, સવિ સુર મિલી નરવાહન તિહાં આવિઉ વલી.
તિહાં ચુસડી જોગિણી હતી; હંસિ ચડી આવી સરસતી. ૨૪૬
(ખંડ-૪)

આ પ્રખન્ધમાં રસસૌન્દર્યને ક્રેટલાક ગોપક અંશ નડેછે:

પ્રથમ તો ભાપાનું અપરિચિત સ્વરૂપ; પછી

આ પ્રખન્ધમાં રસા- અનેક સ્થળે જરાક પ્રસંગોપાત્ત ઉત્પન્ન થયેલા

દિક સૌન્દર્યના વિચારોનું દીર્ઘસૂત્રી પિંજણ; ઉદાહરણ તરીકે,

અંશો.

પ્રથમ ખંડમાં શ્લોક ૧૫૮ થી ૧૭૨ સુધી

બંદીવાન પકડાયલા હિન્દુઓ પોતાનાં પૂર્વ-

જન્મનાં પાપની ગણના કરાવેછે તે; ત્રીજા ખંડમાં શ્લોક ૪૦ થી

૬૫ સુધી જુદા જુદા રજપૂત વીરોની નામગણના; ખંડ ૪ થી

શ્લોક ૬૩ થી ૭૨ માં સુલતાનના 'બંદા'ઓની નામગણના; ખંડ ૪,

શ્લો. ૧૮૫ થી ૧૯૩ સુધીમા લોભનાં માઠાં પરિણામોની ગણના;

એ જ રીતે ખંડ-૧ શ્લો. ૨૨૩ થી ૨૩૫ માંની પુણ્યપ્રશંસા ન્યાદિ

પ્રકારો. આ ઉપરાંત વૃત્તાન્તનો ક્રમ સુવિશદ રીતે વર્ણન કરી

તેથી કથાઘટના મનમાં ઊતરતે વલમ્બ થાયછે. અપ્રયોજ્યનો મૂળ

કરીયું. પછી રસદર્શન આકર્ષક લાગશે. કન અથવા

ઓમાં પૃજિત જોહર તે આ જતુગૃહથી તદ્દન ભિન્ન છે. પ્રખન્ધ -

શ્રીઅર્ચનવાળી વ્યુત્પત્તિ વ્યર્થ છે. છતાં

(માં).

એ રસદર્શન કરતા પહેલાં પદ્મનાભની આ પ્રત્યન્ધમાં વ્યક્તિતા-
સ્થાપક શૈલી વિશે બે બોલ કહી દઇએ: સમગ્ર પ્રત્યન્ધમાં શૈલી
તેજસ્વિની પ્રભાવભરી અને કદી પણ મન્દતા કે શિથિલતા થાય નહિ
હેવી છે. વીરરસ મુખ્ય છે; તહેને ઊચિત વાણીની શૈલી ખડુ અંશે
આવેછે. વીરરસમાં પણ કવચિત્ અલંકારદ્વારા કવિત્વકલ્પના
દીપ્તિમતી પ્રગટ થાયછે. ઉદાહરણ તરીકે નીચેનું વર્ણન જુવો:-
(ખંડ-૪ થામાં)

બાહદરપુર અંબિર કિ અંતરિ ચૂક આલેખિઉ એ,
ચૂવટિ પરઠયા પાઉ કિ કુણ હારમ કુણ જીપમ એ. (આંચલી) ૧૬૩
એક સોનગિરુ રાય કિ બીજી ઢીલીનું પાતસાહ કિ,
કાન્હડદેનુ વીર કિ માલદે સુરતાણસ્ય જૂ રમમ એ. ૧૬૪
સોગટડાં કેકાણ કિ ગયમર પાસા-ઢાલીમ એ,
માંડમ દીજમ દાઉ કિ ઝડપ દીમ રણિ માલદે એ. ૧૬૫
સોનગિરુ ગઢ દાઉ કિ જૂઆરીપણ માંડિઉ એ,
કમ જીપમ સુરતાણ કિ કમ ગઢ જીપમ માલદે એ. ૧૬૬

[આ પદ પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રમાણે પાઠ લઈને મહેં મૂક્યુંછે.
બીજી આવૃત્તિમાં શ્લો. ૧૬૫ થી ૧૬૮ એમ છે; તે તો ભલે. પણ
પાઠમાં ફેરફાર છે; તે શા આંવારે કર્યોછે તે સમજાતું નથી.]

બાહદરપુર અને અંબેરની વચમાં કાન્હડદેવના બન્ધુ માલવ-
દેવને સુલતાન સાથે યુદ્ધ થયું તહેને “જૂ રમમ” (છૂત-જૂઅ-જૂ)
રમેછે એ રૂપકકલ્પના કરી બધાં અંગ ઉપમાન ઉપમેયનાં ગોઠવ્યાં
છે તે કલ્પના રમણીય છે; તે ઉપરાંત યુદ્ધની પરિણામ વિશે
અનિશ્ચિતતા તે છૂતની અનિશ્ચિતતા જેવી જ હોવાથી એ વ્યર્જ્ય
સંમાન ધર્મનો ચમત્કાર પણ સારો છે.

સોમનાથનું લિંગ મુસલમાન લઈ ગયા એ વર્ણનને લક્ષીને
કવિ એ દેવને ઉગ્ર સંબોધન કરેછે, તે રોમાઝ્ય કરાવે હેવું છે.

આમઘ રુદ્ર ! ઘણુ ડાપાનલિ દૈત્ય સવે તિઈ બાલા;
 તિઈ પ્રથવી માંહિ પુણ્ય વરતાવિજિં, દેવલોકિ ભય ટાલ્યા. ૧૦૧
 તિં બલકાક ત્રિપુર વિશ્વસિહિ પવનવેગિ જિમ તૂલ;
 પદ્મનાભ પૂછઘ સોમધયા ! કેથઈં કરું ત્રિશલ ? ૧૦૨

હવે રસદર્શન કરિયે. પ્રબન્ધમાં પ્રધાનરસ વીરરસ છે. હેના સંયોગમાં પોષકરૂપે અથવા અનુષંગરૂપે અદ્ભુત, રૌદ્ર, વિપ્રલંભ શૃંગાર, કરુણ,—એ રસ કથાની મન્દિરરચનામાં મીનાકારી જેવી કલાધટના કરીને આપણને ચમત્કાર આપેછે. યુદ્ધની પૂર્વે કાન્હડદેવ તેમ જ અન્ય રજપૂતોના દિલ્હીના બાદશાહને મોકલેલા ઉત્તર વગેરે વીરોચિત વાણીપ્રભાવથી પાણીદાર બનેછે. અને યુદ્ધનાં વર્ણનોમાં તો વીર-રસની ખૂબી વિશેષ દીપ્તિમતી જોઈએ છિયે. અદ્ભુત રસના પ્રસંગો સ્વપ્નામાં ગંગા તથા ગૌરીનાં દર્શન, અન્ય^{૧૦} સ્વપ્નો, ભાવિ સ્વપ્નો (વર્ષ, વાર, તિથિ સાથેનાં જે વસ્તુતઃ બનાવ બન્યા પછી કવિયે ઊપજાવેલાં તે), વગેરે ગૌણ પ્રસંગો નજરે પડેછે. તે ઉપરાંત વીરમદેવનું કપાયલું માથું કનકના પાત્રમાં દદા સનાવરે દિલ્હીમાં દરબારમાં આણ્યું તે જોવાને બાદશાહજી આવી એટલે ‘કુંવરીનું મુખ નહિં જોઈ’ એ વીરમદેવની જીવતાં પ્રતિજ્ઞા હતી તેથી,

“ મરતકે ઉદ્ગરાંટઈં થઈં વીરતણું ચહુઆણું ”

૧૦ ખંડ ૨ શ્લો. ૧૩૨-૧૩૪ માં સ્માંતલને સ્વપ્નામાં આશાપુરી સુલતાનને સૂતેલો દેખાડેછે, અને તે રુદ્રરૂપે દેખાયછે, અને વળી સુલતાનની પાસે પડેલું શુજં ઊપાડીને સ્માંતલ લઈ જાયછે;—એ બનાવમાં અદ્ભુતતા ભરપૂર છે, તેમ જ ખંડ ૩ શ્લો. ૧૯૪ થી ૨૦૭ માં બાદશાહને દેની બેટી વીરમદેવના અને પોતાના પાછલા છ અવતારની વીગતવાર હકીકત કહેછે, ખંડ ૩ શ્લો. ૨૧૫ થી ૨૨૫ માં બાદશાહની કુંવરી બાદશાહ તથા કાન્હડદેવના પાછલા અવતાર ગણાવેછે, ભવિષ્યમાં બાદશાહને મરણ પછી શ્રું સ્થાન મળશે, મરણ કર્દારે થશે, વગેરે ભાવિદર્શન કહેછે;—એ અદ્ભુત અંશો છે.

ચહુઆણુ વીર (વીરમદેવ)નું માથું ઉલટું ફરી ગયું. આ
અસાધારણ અદ્ભુત બનાવ માટે કવિને પણ કહેવું પડે છે કે
એક અસંભવ તે ભણું નીર તરિયા પાષાણ,
મરણુ મૂઠિ મુસ્તક ફિરિજી એ બીજું પરમાણુ.

(ખંડ-૪, શ્લો. ૩૨૨)

આ બનાવને કવિ 'અસંભવ' (અસંભવ) કહે છે, છતાં સત્ય-
રૂપે માને છે, અને અદ્ભુતરસ ઊપજવનાર અંશ તરીકે મૂકે છે.

રૌદ્રરસના પ્રસંગ અદ્ય, અથવા તો છૂટક છૂટક વેરાયલા છે.
મુખ્ય એક છે, તે પણ રમ્ભરૂપે વિકાસ અદ્ય જ પામે છે: ખંડ ૪-
થામાં સેજવાલે મુસલમાનો તરફ ફૂટીને ગઢમાં પ્રવેશ કરાવવાનું
કર્ત્ય તેવાનું હેતી પત્ની હીરાદેવીને કાને પડતાં હેણે ચંડીસ્વરૂપ ધાર્યું,
અને

હીરાદેવિ ભણુધ: 'ચંડાળ! સું મુખ દેખાડિ તું કાલ ?
જેહ પસાઈ કીધાં રાજ, તેહણું તે વિણસાડયું કાજ ! ૨૦૨
એક ડીલનઈ કારણિ આજ ગઢ ભેલાણુ-લોપી લાજ !
જે નરની છિ કરિ પ્રતિપાળ દૂધ તેહનું પીધ બિડાલ ! ૨૦૩

આમ

કરિ રીસ ઊભી ધરખારિ ગઢિ દલ ચઢતાં દેખી નારી,
ધસિઉં બોલ હીરાદે ભણિઉ, સેજવાલ ત્રંબાલુ હણિઉ. ૨૦૪
સાસન આપિ એ અહિનાણુ, પડિઉ ધરાતલિ ગયા પરાણુ.

અહિ રૌદ્રરસનું બીજું છે, વિકાસ અદ્ય છે.

વિપ્રલમ્ભ સુંગાર અને કરુણરસ એ એકબીજાને પોતાના
રંગને પાસ દે છે તે ધ્યાનમાં રાખીને બંનેનું દર્શન સાથેલાયું કરીશું:
બાદશાહજીની ઝાલોર આવી; સુંદર નામના સરોવરને કાંઠે
હેતે ઊતારો આપ્યો; ત્યાં હેતે મળવાને કાન્હડદેવ તથા વીરમદેવ
આવ્યા. કુંવરી ઊડીને ઊભી થઈ, એટલે (વીરમદેવની પ્રતિજ્ઞા હતી
કે હેનું મ્હો ના જોવું તેથી) આડો પડે નાંખ્યો. આમ

सरसि नलिनी पत्रेणैतौ समावृतविग्रहौ ।

સરવર વિશે ઢંકાએલાં સરોજ તણા દલે

હેવા આ યુગ્મને વિશે, સમીપ છતાં દૂર હોઈ, વિપ્રલમ્ભ શૃંગારનો જ પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાયછે; અને કુંવરી પાછલા જન્મારાની વીતી કથા કહીને પોતાના ઉરનો ઊભરો કાઢેછે, તે પછી વિલાપ કરે છે:

એક પનુતી હો બગલડી જી, તેહયા પ્રેમ અપાર;
પિયુ પોખ્ખ પાવસિ ચડી જી, સુખ લીધ મંસારિ. ૨૩૪
કષ મઈ મન્મથ દુહવિહિ જી, કષ હું નિર્ગુણ નારી;
પિયુ પરદેસણી વીનવધ જી, આપિ આપ સંભારિ. ૨૩૫
દિવસ દોહિલા હું નીગમું જી, રચણિ ધણેરી થાધ;
વિરહવેદના માહરી જી, પિયુ વિણુ રહણું ન જાધ. ૨૩૬
જી જલહીણી માછલી જી, જીવઈ નહિ જન માંહિ;
કત વિહણી કામિની જી, તિમ તિમ ખીણી થાધ. ૨૩૭

(ખંડ ૩).

આ આકન્દમાં વિપ્રલમ્ભ શૃંગાર સાથે કરુણભાવ પણ હોને યોગ્ય આપેછે. ધન્ય દશા બગલીની કે વર્ષાઋતુમાં હોનો પિયુ હોના અપાર પ્રેમને પોષેછે, અને એમ એ મંસારનું સુખ લેછે. હું અભાગણી. મહેં કાંતો મન્મથને દ્વલવ્યો હશે, કાંતો હું ગુણહીણી હઈશ. દિવસ હું દોહલા કાઢુંછું, ને રાત્રિયો લાંબી બનેછે (દુઃખને યોગે); હેવી મહારી વિરહવેદના છે; પિયુ વિના રહ્યું જવાતું નથી.” ઇત્યાદિ આકન્દ વીરમદેવના શ્રવણ ઉપર નિષ્કળ પડેછે. બીજો એક પ્રસંગ.

કાન્હડદેવ રણમાં પડ્યો, વીરમદેવે જાડ (સાઢાત્રણ) દહાડા રાજ્ય કર્યું, એ રણમાં પડ્યો તે પૂર્વે અંતઃપુરની રાણીઓ જમહર - પ્રવેશ કરેછે તે પ્રસંગ:

રૂપિ સલૂણ્ડી સવિ સાહેલડી વેદડી રહીરે નિહાલતી રે.

ટોડલે આવિય આંસુડાં રહાવિય જાલહુર પર્વત વધાવિહિ એ. ૨૬૮

સુંદરી સોહામણી પરવત ઉપરિ ધણી

આણિરે જન્મારઘ મોહલામણી એ.

૨૯૯

સર્વગુણજાણુ નઠ વંશ વલી ભાણુનઠ

વીર અવતારયો અહુઆણુનિ એ.

૩૦૦

વલી રલીઆમણું અરધાસન વીરમતણું

અલ્લે પામરયું સોનગિરિ બધસણું એ.

૩૦૧ (ખંડ ૪)

[અહિં શ્લો. ૨૯૮ માં 'રહાવિય' ને બદલે 'વહાવિય'

હોવાનો સંભવ છે; જલોરગઠને આંસુ બહેવડાવીને [આંસુડાં વડે]
વધાવ્યો-એમ અર્થ સારો બેસેછે.]

સર્વે રૂપમાં લાવણ્યવતી વેલી જેવી (શોભાતી) સાહેલીઓ
[ગઠના] ટોડા ઉપર આવીને નિહાળતી (બિભી) હતી; હેમણે આંસુ
વડે જલોર પર્વતને વધાવ્યો. પર્વત ઉપર બધી સુંદરી આવીને
કહેછે: આ જન્મારે તો હવે વદાય માગિયે છિયે; (આવતા જન્મમાં)
સર્વગુણસંપન્ન, વંશના ભાનુ જેવા, અહુઆણુવીરને અવતાર
આપજો; અતે હમે પણ વીરમદેવનું રણિયામણું અર્ધાસન સોનગિરિ
ઉપર (આવતે જન્મે) પામીશું:-આમ ભાવ સુન્દર, સાદી, સંયમ-
યુક્ત, વાણીમાં દર્શાવ્યાછે. અહિં ઉદામ બહેતો કરુણરસનો બિભરો
નથી; સંપ્રદાયપરિચિત જમહરપ્રવેશને સ્વાગત આપનારી વીર
રજપૂતાણીઓને ઉચિત સંયમથી નિબદ્ધ કરુણરસ છે.

હવે છેવટે ત્રીજે એક પ્રસંગ લખયે:

ખંડ-૪ થો:

પૂરવ પ્રેમ સંભારિહિ, આંસુડે ભીનુ હાર જી;

ગુણ શીટી અવગુણ થયા, અલ્લ કહિ કારણ સિણુગાર જી ? ૩૨૩

સગુણ સલૂણા રાહિલ ! માણિ રસણુ કિર્યુ ?

હું તાં પ્રેમગહેલડી તું સોનગિરુ અહુઆણુ જી.

૩૨૪

તું તો પ્રાણુદ માહરુ, હું તો તાહરી ધરિ નારી જી;

જનમ એક અંતરિ ગયુ, સો નેહલુ મ વીસારિ જી.

૩૨૫

હૃદયલહૂં ઘણું ગહવડ્યૂં, તું સુણિ ન અહારા નાથ જી;

તું અમરાપુરિ સાંચરિહિ, હું મરણિ ન મેહલું સાથ જી. ૩૨૬

દિલ્હીમાં વીરમદેવનું મસ્તક આણેલું કુંવરીની આગળ અવળું ફરી ગયું એ પ્રસંગ છે. એ મસ્તકને યમુનાને કાંઠે અગ્નિસંસ્કાર આપીને તે પછી માતૃપિતાની વદાય લઈને કુંવરીએ યમુના નદીમાં પડતું મૂકીને પ્રાણ છોડ્યા તે બનાવની તરત પૂર્વે પોતાના પ્રિય વીરમના મસ્તકની સમક્ષ વિલાપ કરેછે: પૂર્વનો પ્રેમ સંભારતાં દડદડ આંસુ પડેછે તે આંસુથી ગળાનો મુક્તાહાર ભીનો થઈ ગયો-છે, અને સુખસાધન તે દુઃખરૂપ થયાંછે તેથી કહેછે “ મહારે શણગાર શા કરણુ ?-હે સુગુણ સલૂણા રાહિલ ! મહારી સાથે આમ રૂસણું કે'વું ? હું તહારા પ્રેમમાં ઘેલી બનીછું; તું સોનગિરો અહુઆણુ (ને હું મુસલમાન બાદશાહબદી છતાં) તું મહારો પ્રાણદાતા અને હું તહારા ધરતી નારી હતી, માત્ર પાછલા એક જ જન્મનો અંતર ગયો તે વખતનો સ્નેહ તુ ના વીસારીશ; મહારું હૃદયું બલરાઈ ગયું-છે, ને તું મહારો નાથ સાંભળતો પણ નથી; તું અમરપુરી સંચર્યો છે, તો મરણમાં પણ હું તહારો સાથ નહીં મૂકું.”—આમ વિલાપ કરીને, નિશ્ચય પુરઃસર, જમનાનીરમાં ઝપલાવેછે.

આ વિલાપગીતનો કરુણરસ, સાદી, સીધી, વાણીવડે પ્રેમનો ઉદ્વેગ સવિશેષ બતાવેછે અને વાચકના હૃદયમાં અતુરૂપ પ્રતિધ્વનિ ઉત્પન્ન કરેછે.

હાવા અનેકવિધ ગુણવાળા પ્રબન્ધના કવિ વીસલનગરુ નાગર બંલના અને એ પ્રબન્ધ આપણને સુલભ કરી આપનાર બીજા વીસલનગરુ નાગરબલ ડાહ્યાલાઈ દેરાસરીના આપણે સદાના ઋણી રહીશું.

વાંદરા.
તા. ૧-૧-૨૬

}

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

कान्हडदे प्रबन्ध.

प्रथम खण्ड.

दुहा

- गौरीनन्दन वीनवूं, ब्रह्मसुता सरसत्ति;
सरस बन्ध प्राकृत कवूं, दिउ मुझ निर्मल मत्ति. १
- आदिपुरुष अवतार धुरि यादवकुलि जयवन्त
असुरवंस निकन्दौउ, ते प्रणमूं श्रीकन्त. २
- जिणि जमुनाजलि गाहींऊं, जिणि नाथीउ भुयङ्ग,
वासुदेव धुरि वीनवूं, जिम पामूं मन रङ्ग. ३
- पद्मनाभ पण्डित सुकवि, वाणी वचन सुरङ्ग;
कीरति सोनगिरा तणी तिणि उच्चरी सुचङ्ग. ४
- जालहुर जगि जाणीई, सामतसी सुत जेह;
तास तणा गुण वर्णवूं, कीरति कान्हडदेह. ५
- नवकोटी नामि भणूं मारूंआडि घण देस;
घण कण धरि सविकहि तणे कप्पडकणय सुवेस. ६
- कणयाचल जगि जाणीई ठाम तणु जावालि;
तहीं लगइ जगि जालहुर जण जम्पइ इणि कालि. ७

कुल कीरति आगइ घणी; वंस विशुद्ध वखाण;
 राजहंस रलीआमणा सोनगिरा चहूँआण. ८
 कान्ह तणइ संपत्ति इसीं जिसें इन्द्रह घरि रिद्धि;
 सवे दिवसि वासु वसइ राजभवनि नव निद्धि. ९
 प्रीति सहोदर स्युं घणी, मालवदे मतिमन्त;
 कूंयर वीरमदे वली जाणि जगि जयवन्त. १०
 राजनीति जाणइ घणी रूपि सुहावि अङ्ग;
 राज करइ घरि आपणइ चाहूँआण नवरङ्ग ११
 हठ कीधुं सुरताण स्युं तास कथा संबन्ध
 चाहूँआण गुण वर्णवूं पुहवि प्राकृत बन्ध. १२

चपई

तिणि अवसरि गूजरधर राई सारङ्गदे नामि बोलाइ.
 +भत्रीजउ तेहनउ बलवन्त, करणदेव युवराज भणंत. १३
 तिणि अवगणिउ माधव वम्भ तांहि लगइ विग्रह आरम्भ.
 रीसावीउ मूलगु प्रधान करी प्रतिज्ञा नीम्युं धानः १४
 'गूजरातिनूं भोजन फरूं जु तुरकाणूं आणूं अरूहूं.'
 माधव माहितइ करिउ अधर्म; नवि छूटीइ आगिलां कर्म १५
 जिहां पूजीइ सालिग्राम, जिहां जपीइ हरिनुं नाम,
 जिणि देसि कीजइ जाग, जिहां विप्रनइ दीजइ त्याग, १६

+ कल्पित पाठ.

- जिहां तुलसी पीपल पूजीइ, वेद पुराण धर्म बूझीइ,
जिणि देसि सह तीरथ जाइ, स्मृति पुराण मानीइ गांइ, १७
(नवरखण्डे अपकीरति कही), माधवि म्लेच्छ आणिया तहिं.
चालिउ माधव ढीली भणी भेटि अपूरव लीधी घणी; १८
विषम घाट उल्लङ्घ्या देस, नयर योगिनी कीध प्रवेस.
पहिलं जई मिलीउ दीवाण; साची वात सुणी सुरताणि. १९
अलावदीन वड्डे सुरताण, घणि देसि वरतावी आण,
धरी भेटि घोडानी लास मीर ऊंबरे करी अरदासः— २०
' वड्डे मुकदम माधव नाम पातसाहनि करि सलाम.'
जाण्युं परदेसी परधान; असपति राइं दीधूं मान. २१
पूछइ वात पातसाह हंसीः—'गूजराति ते कहीइ किसी ?
किस्स्युं खम्भायत, अणहलपुर ? किस्स्युं दीवगढ, मांगलहुर ? २२
शालावाडि, सूरठ छि किसी ? एह राउत सुणीइ साहसी.'
इस्स्युं सांभली सरुइ सादिं माधव बम्भ करइ फरीआदि : २३
' खित्री तणु धर्म लोपीउ, राउ करणदे गाहिले थयु.
एहवु अङ्ग तणु अनुराग, नितु नितु भच्छ करइ वछनाग. २४
विण पडीआर पट्टे कर वहइ; न को अङ्गरख जमलु रहइ.
मरण तणि भयि भोजन वार वासी चाटुउ घरइ सूर्आर. २५

- पाहिल राई हूं अवगणिउ; माहरु बन्धव केसव हणिउ.
तस घरणी धरि राखी राइ. ए वडु रोस न सहिणु जाइ. २६
गूजराति स्यूं मांडिसि कळहु. माहारइ साथि कटक मोकळउ.
- हुडी हीदू घाळं रानि, एक मारूं ऐक झालं वान; २७
खूनकार तूं साचूं जाणि, गूजराति लेंई आपूं प्राणि.
ततखिण तूठउ असपति राउ; तस आप्यु पञ्चाङ्ग पसाउ. २८
दीआ ऊतारा पाणी धान. तिड्या पातसाहइ परधान.
जालहुर भणी सौखामणि दीइ:—‘चाहूआण जई इम पूछीइ, २९
तूं ताहरं भोगवि पाट, लसकर आलइ सूधी वाट.’
सुरताणनी वाणी सुणी ग्या परधान कान्हडदे भणी, ३०
पातसाहनी पिहिरामणी धराविउ सिम्भरनु धणी;
कहइ प्रधान ‘ऊधारु राइ ! भणी सूरठतुरकाणूं जाइ. ३१
बीजी भूमिं दोहिला घाट; पातसाह मागइ आ वाट.’
सभा सिद्ध रा वोळइ मर्म:—‘ए तां नही अहारु धर्म, ३२
भाजीइ गाम झालीइ वान, अवला तणा त्रोडीइ कान,
जिहां पीडीइ विप्र नइ गाइ, तिहां वाट नवि आपइ राइ.’ ३३
कल्या प्रधान, न सीधूं काज, हईअडि घणी ऊपनी लाज,
वीनवीआ जई नइ सुरताण:—‘कान्हडदे नवि मानइ आण’ ३४
चडी वात घणेइ प्राणि. नीसासु मेहल्ले सुरताणि.

पवाडु

- वडु वीर विख्यात वदीउ महमूद साह, 'म जेडु.
 अल्लखान वलवन्तु बन्दउ महुळ मांहि तेडु.' ३५
- अल्लखान वलवन्तु बांदु तास दीऊं फुरमाण;
 गूजराति ऊपरि दल न्युधा; बीडऊं दीऊं सुरताणि. ३६
- माधव महितुं साथि मोकल्यु पोसातु परधान;
 मोटा मीर मलिक मेलावइ दीधा खोजा खान. ३७
- अलावदीन पातसाह पोदु, कान्हडदे चहुँआण,
 गढ जालहुरि हूउ गढरोहु; तेहह करुं वखाण. ३८
- गूजराति सोरठ सोमईआ वाहरि विसमूं वीतूं;
 भडकमाडि राउलि हठ कीधउ, अल्लखान दल जीतूं. ३९
- डहली, दोर, सौवान, सिराचा कटक तणा सिणगार.
 घडीआजोयण साढि पहलाणि, पूठइ परठइ भार. ४०
- कोटि घणी घूवरी वाजइ, रब्बारी असवार;
 पहिलइ ढमकइ सहू चालइ, घडी न लागइ वार. ४१
- फारुकी हाथी नई वली हबसी बीहामणा बङ्गाल;
 पाला पलि पटावत काहर भोइ नव लाभि पार. ४२
- रांध्यां धान चालतां खाई भठिआरा तब्बाक.
 चाल्यां कटक. पेसरा पूढा मांहि मेछना लाख. ४३

मदि माता मयगल सिणगार्या, पूठि चड्या पूतार.

लीधां पाखर नइ कठपञ्जर घण्टा रणरणकार./ ४४

ऊपरि चड्या न मानइ अङ्कस, एहवा गज रोसाल;

सवि सारसी करता चालइ जेहवा परवत माल. ४५

घोडा तणी फोज जूजई, तेह न लाभइ पार;

ऊवट वाटि ऊपड्या चालइ खान तणा तोखार. ४६

वणगां ढोल नफेरी वाजइ, काहल नइ नीसाण.

जिहां जिहां झाझां खड नइ पाणी, तिहां तिहां दीइ मेहलाण. ४७

आगलि थिका कुँदालीआ चालि, भली कराई वाट;

आरहडे पाहणा घणि भांजी कीधउ माधव घाट./ ४८

आगलि थिकां वागड्डु सावज वाटि नाठां जाइ;

विसमी भूमि लीइ, चिह् दिसि डुडी धाडा धाइ. ४९

दीधी वाट समरसी राउलि; आव्यां कटक बनासि;

गूजराति वूँवाँआ पहुता; ततखिण पडीउ त्रास. ५०

ऊडी खेह थयूं अन्धारूं; गयणि न सूझइ भाण.

चाली दल मुहडासि आव्या; दमदमीआ नीसाण. ५१

आव्या सुणी मेछ मूछाला रणि राउतवट कीधी;

वतड भणइ 'साहमा घा लेसीऊं,' अन्न प्रतिन्या लीधी. ५२

'आगइ अह्न वंस सूं वीतूं,' छयल भणइ 'नवि छांइं';

असपतिनां दल साहमु चालु लेई ऊघाइं खांइं. ५३

दीठा तुरक रह्या रणि थोभी, पिहुल्लं काम ज सारि;	
रोसि चडीउ रणि पेरण मांडइ, मारी माग देवारि.	५४
घडी बि चारि घणूं दल थोभ्यूं; वीर बावरइ लोह;	
तुरक बचा मंगल करकर्ताआ ऊपरि पडिउ समोह.	५५
मारी म्लेच्छ पडन्तु दीठउ वतड, वखाणीउ खानिं;	
जय जयकार हूउ, सरगापुरि बइसी गयु विमानि.	५६
धर्या बान. मुहडासु भागु, गामे घाली लाइ;	
गमे गमे लसाळसि हूइ; दहदहि धाडां धाइ.	५७
भागा देस काहानम चिडोत्तर बावननी खेड हारि;	
गूजरातिनु खोखर भाथु अजीय न आवइ पार.	५८
चड्या कटक डण्डाहि चिडोत्तर धाणधार धन्धोलि;	
ऊडि वीवी आव्या वासी दीधी पाटण पोलि.	५९
दीधा लखत जई दरवाजइ; सज्ज थया झुझार;	
माधव महितु आगलि कीधु, जाणइ मागनीसार.	६०
भेल्लं नगर; रह्या गढ थोभी, साहमा तीर विछूटइ;	
माधव भणइ 'कर्ण! जा नासी, कां मरइ अणखूटइ?'	६१
पाडी झीझूं कर्ण रा नाठउ; पाली जाइ राणी;	
पाए नवी डामसी खूचइ; रही न पीइ पाणी.	६२
किस्त्या रूख फल्या ^१ राउ! ऊंधारि; नाणि मनि संदेह;	
बीलां वोर किर नि गोहोलां माधवना फल एह.	६३

- नाठउ कर्ण, पखइ गढ भेलीउ, भर्या लीया भण्डार,
अलखानि आवी छौडान्या वालि तणा तोखार. ६४
- एहवा वात न हई, न हूसिइ, अणहलपुर मझारि,
जेणि ठामि हूतूं देहरासर बांग दीइ सेलार. ६५
- अलखानि पाटण गढ दीठउ, पूठि करूं वखाण,
अलावदीन पातसाह केरी तु वरतावी आण. ६६
- भणी कटक ऊपड्यां असाउलि. गढ मांहि मेहदं थाणूं.
गूजरात देस हीलोज्यूं. अति कीधूं तरकाणूं. ६७
- असाउलि, धूलकूं, खम्भायति, सूरति नइ रानेर,
बीजां नगर केतलां कहीइ? चम्पइ चांपानेर. ६८
- तडीआं नगर सवे धन्धोलां, दीठां सायरपूर;
सोनां रूपां अनइ सावटूं लीया काच कपूर. ६९
- मारइ देस, फिरइ घण फोजि, अनइ छसइ धान,
ढोरदार वालइ, सपराणा माणस झालइ बान. ७०
- गूजराति मांहि ताखति कीधी, सह सामटी लीधूं;
वाजी सान; खान सोमईआ भणी पियाणूं कीधूं. ७१
- सोरठ मांहि मयगलपुर महुवा वली उना नि दाठा;
पडी ढाक, नीसाण ध्रसूका, लोक दहोदिसि नाठा. ७२
- राखी जीव दीव मांहि पयठा, वरतइ हालकॅल्लोल;
तुरक पासि देव म पाडसि, वरि घाले द्रहबोल. ७३

- हईआ ढक्क कौलाहल सुणीइ. दीसइ धूम विराल,
 पडइ बूंवरण, काहल वाजई, जाणे कुपीउ काल. ७४
- खारकी, द्राख, नालीयर नीलां, फोफल नइ वीजोरां,
 वारू वाड सेलडी केरा, वाडीना केलेहरा. ७५
- आदूं, सूरण नइ पिण्डोळं, वली पोसातां पान,
 कटक मांहि जु ताखति आवइ. कोइ न खाई धान. ७६
- सोरठ मांहि सहूको नाठतूं; भरीउ देस छसाइ;
 भाजइ नगर देस—आगलीआं; आड्डे कोइ न थाइ. ७७
- कीधउ कूच. ऊंपडीआं साहण. घणूं नीसाण वजाव्या;
 भाजी देस देवकइ पाटणि दल दीपन्ता आव्या. ७८
- नगर निवेस वांगई दीधी; नवा सराचा ऊभ्या;
 घोडा तणी पायगइ कीधी; तरुअरि मयगल धूम्या. ७९
- दीधी पोलि; हूउ गढरोहु; कीधु घणु पराण;
 नगर मांहि पोसाता पायक, तेह न मूकइ माण. ८०
- आवी पाद्रि सिइफळं कीधूं; लीधा चउपट घाय,
 सोरठीआ राउत सपराणा न दीध पाव्या पाय. ८१
- बाला, वाजा अनइ जेटुआ, चुडासमा से आवइ;
 असपति सेन समुद्र ऊँलटीउ ऊपरि चांपी जावइ. ८२
- कटक मांहि हाथी पाखरीआ; पटा दन्तूसलि घाल्या;
 बीटऊं नगर; तुरी हणहणीआ; पोलि पाधरा चाल्या. ८३

पाद्रि थका ऊसरीआ राउत; कांइ न लाधउ लाग;	
दीधी पोलि. फारुकी चडीआ. म्लेच्छ महलावे माग.	८४
कटक ऊलढ्यां, ढोल ध्रसूक्यां. थरहर घरती कांपइ.	
करीऊ पराण, ऊठव्या हाथी, तुरक चडया गढ चांपइ	८५
वरती भेल देवकइ पाटणि. पाड्या पोलि पगार.	
नगर मांहि जु लङ्का लसइ खान तणा असवार.	८६
देव तणइ प्रासादि चिहू दसि राउति दीधा हाथ;	
करी सनान, धरी सिरि तुलसी, सरणि किउ सोमनाथ.	८७
देव तणइ मढवाइ चुरासी तेह पडाउ थाइ;	
वाजी हाक, ऊठव्या हाथी, आव्या चूपट घाइ.	८८
रणि वाउला दोटि उखीना वलति साहमा चाल्या;	
करकटीया हवसीए पाखलि फेरी कुंडइ घाल्या.	८९
रोसाला राउत रणि सूंढ्या, नडी नाद ऊतारिउ;	
अनरथ तणूं मूल बीजइ दीहि माधव महितुं मारिउ.	९०
किम गोहरि साहि देवराइ, अङ्गि एतली आहि;	
मारी म्लेच्छ मांकडा मूंगल पछइ पड्या रण मांहि.	९१
जे पद नहीं याग नइ तीरथि घणि दानि त्रैलोकि,	
सोमनाथनि चाडइ मरतां ते पुहुता सुरलोकि.	९२
पडी भेल प्रासादि देवनइ, भागां कुञ्ची तालां;	
हलहल करी पोलि मांहि पयठा, लीयां ढोल कंसाळा.	९३

- ईडि चढ्या असुर आरहडा, वेगि वावरइ घाण;
 पासा तणी पृतली भांजइ, भूमि पाडइ पाहाण. ९४
- सांधिइं सांधि जुजई कीधी. घर पाडेवा लागा;
 ऊपरि थिका हाथीया घोडा घण तणे घाई भागा. ९५
- परठइ सांगि लागि लोहडानी, प्राण करेवा लागइ;
 लिइ लिइ करी बिहू पखि वलगइ, मूठा मूरति नांगइ. ९६
- विरूई वात वरतेवा लागी, कलिजुग करइ विलास;
 प्रथवी तणूं पीठ मेहली नइ देव गया कैलास. ९७
- अलुखानि एहवूं फरमायूं, मढ रहावु सूनउ;
 ढीली भणी भूत चलावउ, तिहां करेसिऊं चूनउ. ९८
- लोहडा तणी फलक अणावी, वली अणावु गाटा;
 सोमनाथनूं लिङ्ग चढावउ आणी ओडां आडां. ९९
- काला भूंछ तेडीआ भेई, गाडे लिङ्ग चढाविउ;
 आगलि घणी जोतरी त्रीयल, ढीली भणी चलाविउ. १००
- आगइ रुद्र ! घणइ कोपानलि दैत्य सवे तिइं बाला;
 तिइं प्रथवी मांहि पुण्य वरतावीऊं, देवलोकि भय टाल्या. १०१
- तिं बलकाक त्रिपुर विध्वंसिउ पवनवेगि जिम तूल;
 पद्मनाभ पूछइ सोमईया ! कैथऊं करूं त्रिसूल ? १०२
- वालां गाम, देस ऊजाडिउ, घणां नगर विध्वंस्यां;
 सोरठ मांहि कोलाहल कीधउ, लोक तणां धन ह्स्यां. १०३

- साहिया लोक बम्भ नइ बालक नारी वरण अढार;
आलइ वाघइ हालरां कीधां, बान न लामइ पार. १०४
- बन्दीखानूं साथि चलावीऊं तुरक कर्या तसलीमा;
बाजी सान; खान ऊतरीउं सोरठीयानी सीमा. १०५
- वाउ वाइ वेडि दव बालइ, तेह प्रति सिऊं करीइ?
तिणी परि तुरक तरवरा आवइ, कहु किहां ऊंगरीइ. १०६
- जूनउगढ गिरिनार वुलीउं, काच तणी भूंइ चांपइ;
कांथ, गोहडी अनइ पारकर, ठठूं थरहर कांपइ. १०७
- अलखानि आपणपूं दीठऊं, कीधउ गरव अपार;
वाट पाधरी, मारू वांका, नावइ चीति लगार. १०८
- आगइ पातसाह अवगणीउं वाट काहानडि नापी;
तेह रोष हईआ मांहि आणिउ लीऊं सोनगिरि चांपी. १०९
- अलखानि एहवूं नवि जाणिऊं जे लागां छइ पाप.
दरिइ दरिइ नवि गोह प्रगटइ, किहां नीसरइ साप. ११०
- तीना तेजी तुरक तारवइ बिरद आपणूं बोलइ.
बरगां ढोल नीसाण ध्रसूकइ, डगमग डूंगर डोलइ. १११
- मारूआडि मांहि कटक पुहुता, भली जायगइ लीधी;
मांहो मांहि बोसी नइ मोटे मलिकि मसूरति कीधी. ११२
- करी मन्त्र जलहुरल्यां कान्हड भणी प्रधान चलाविउ;
असिउ कहाविउ:-'मांटी थाजो, अलखान गाढि आविउ. ११३

- माहरा दल साहामूंकुण मांडइ^२ देखि माहरी वात ? ११४
- आणीमुहि मइ देस बि लीधा सोरठ नइ गूजराति. ११४
- कीधा भूत बन्दि मइ तेरा; करी सजावे. ११५
- मांटी हुइ तु घाटउ बांधे, सोमनाथ मेहलावे. ११५
- लेई भेटि कइ मिलवा आवे, कइ पुरुखारथ दाखे,
कइ ताहरूं भलपण जाणीसिइ, धर आपणपूं राखे'. ११६
- तीणइ दिवसि हूँऊं सुपनन्तर हूंतइ प्रगट विहाणइ.
पाउधारां गंगा नइ गौरी, कान्हडदे इम जाणइ. ११७
- पूछइ वात, 'राज किणि दीधऊं?' काहान भणइ, 'ईशानि'
गौरी भणइ, 'ताहरु स्वामी तेरा ग्रहीउ वान.' ११८
- गंगा भणइ, 'ऊठि अजरामर ! अजि विमासण कांइ ?
ताहरा देस मांहि सोमईउ असपति लीधइ जाइ. ११९
- एक वार आगइ दैत्य थिकु रामि रुद्र मूँकावीउ;
बीजी वार वली वैरोचनि भगति विशष जणावीउ. १२०
- लीजइ मोर बिहु ऊडाणे; जाणे काहानडदेउ !
म करि जेड वीर !' इम बोलइ गंगा गौरी बेउ. १२१

॥ राग रामगिरि ॥

बे अबला बोलइ इसिउ: असुरि असंभम कीध.

चौद लोक स्वामी ग्रहीउ ते प्राणि पेखतां लीध !'

विलवइं बे सतीरे ' कीजइ कङ्कण भङ्ग !

ऊछइ नीरि जिम माछिली (तिम) विरह दहइ अह्न अङ्ग. (आंचली) १२२

जे को बन्धन छोडवइ, पातिग छण्डि पूंठि.

वेद वचन अम सांभलां; तूं काहानडदे ऊठि. वि० १२३

छोडवि स्वामी अह्न तणु; मूंगल म्लेच्छ विहण्डि.

कीरति लिइ काहानड ! घणी; तुझ नाम रहइ नवखाण्डि. वि० १२४

पवाडु

ऊठौउ वीर, मोडौउ आलस, कीधउ सपन विचार.

सोमचन्द्र व्यासिइ इम कहीऊं:—म्लेच्छ तणु करि मार. १२५

सोमनाथनी वाहार करेजे; वली छोडवे वान'.

असपतिना दल थकु तेतलइ गढि आवीउ प्रधान. १२६

सभा मांहि जई राउल भेट्या, दीधां आसन मान.

कहइ परधान 'काहान ! अवधारु, इस्यूं कहावइ खान:- १२७

' मारी देस सवे ऊजाडिसि, तूं पाणि करे पराण.

गढ तलहटीइ सरोवारि आवी अमे देसिउ मेल्लाण. ' १२८

राउल भणइ 'वीर आफणीइं आपणपूंऊ न वखाणइ.

जु पुरुस्वारथ करी दाखवइ, तु सहइको जाणइ. १२९

अल्लखाननि इम संभलावे, अहो परगणूं करेस्यूं.'

दिवस एक बिहु मांहि जालवे, दल आवी धाव देस्यूं. १३०

- जई प्रधानि खान वीनवीआ:-‘हीदू वेढि करेसि’.
- खान भणइ:-‘सहूँइ सज्ज थाउ, ए अछवां दौउ देसि’. १३१
- करी सजाई दीया ददामा बीजइ दिवस विहाणइ.
- अछखानना कटक, तेतलइ चांपी गया शिराणइ. १३२
- पाखलि कर्या काठगढ खाई, नहीं लगारइ माग,
- घोडा हाथी रहइ पाखर्या, किम लहेसि लग ? १३३
- जयत देवडु, लखण सेवटु, लूणकरण बोलाव्या,
- साल्हु नि सोभतु, राउलि लसकर भणी चलव्या. १३४
- सरखे घोडे साथि मोकल्या सातवीस असवार,
- दीधी सीख ‘जई दलि जाणउ कटक केतलु पार’. १३५
- कटक माहि परधान पहंता, दीठउ दल मेल्हाण.
- हेजबनइ बरदारनकीवे माहि कीधूं जाण. १३६
- अछखानि एहवूं फरमायूं ‘करउ विच्छेद, म जेडउ,
- जे प्रधान कान्हडदे केरा, मुहुलि माहिलि तेडउ. १३७
- अछखानि जूजूआ दिवार्या ते सविहनि अनाम,
- सोनां रूपां अनइ सावटूं आप्या तीरी द्राम. १३८
- एक भणइ ‘कान्हडदे टाली अवर न करूं प्रणाम’.
- खान भणइ ‘आघा तेडावउ, वरि, म करस्यु सिलाम’. १३९
- करी भेटि राउले प्रधाने, पूछइ खान भलाइ,
- ‘कटक तणी कान्हडदे आगलि किसी वात बोलाइ ? १४०

- हु अरदास, पासि तुह दीधी जे कान्हडदे राइ.'
 कहि प्रधान:-'खान, अवधारु, किहां अरदास लिखाइ ? १४१
- जु वैश्वानर टाहु थाइ, पश्चिम उगइ दीस,
 नारायण बलतु कान्हडदे कहीइ न नामइ सोस.' १४२
- खान भणइ, 'कुण कारणि आव्या ? कहु तुह्मारुं काज'.
 कहि प्रधान, 'राउल आदेसिं कटक जोईइ आज.' १४३
- अदखानि आयसिं पूतारिं ततखिण गयवर गूड्या.
 वालि तणा तेजी पखराव्या, मुहुल मुहि तेज्या. १४४
- तुरक बचा मंगल करकटीआ, तेहे मांडी हारि.
 परधाने सामग्री दीठी कटकह तणी अपार. १४५
- कीधी सान खानि मंगलनइ, सीगिणि परठिउ तीर,
 ताणी गयणि पंखिणी वीधी, पेखइ मोटा मीर. १४६
- तडंग समेत तेतलइ लखणइ राउति भइसु आहाणिउ,
 करिउ विसंध घाइ खांडानइ. अदखानि विखाणिउ १४७
- पूछइ खान, 'कान्ह घरि केता ताहरि जमलि कहीजइ?'
 लखणु भणइ, 'वीर चुवीसइ पूछया व्याज लहीजइ.' १४८
- तूटु खान भणइ, तूं हींदू ! मागि न; करुं पसाउ'.
 कहि प्रधान, 'रीझ नवि लीजइ, लजइ कान्हड राउ. १४९
- एक खांति पूरवु अहारी. कटक चिहुंदसि जोस्युं.
 मनि जाणेस्युं वरीसु वीतु, रातीवाहु देस्यु.' १५०

- अल्लखानि जण साथि मोकल्यु देखाडि मेलहाण
 घोडा हाथी ऊंट पोठिया वेसरी पूठि पल्हाण. १५१
- मलिक तणा जूजुया मरातव मांहि भल्य झुझार.
 दल जोअंतां दिवस आथमिउ, तुहि न आवइ पार. १५२
- बंदीवान घणा सीदाता दीठा पाडइ ढाडि;
 दीसि अगासि तावडि दाझइ, राति वाइ टाढि. १५३
- थान विछोह्यां बालक रोइं दीसइ सरखां दूःख.
 आगइ एक टलवलि तरसिइं, बीजी लागइ भुख. १५४
- एँक मांदा एँक न सकइ ऊठि. एँक अणुहाण ऊपाडा.
 दाणा पांच लहइ नवि खावा. एक तणे पाण लोहडा. १५५
- एँक जूजुयां हालरां कीधां, वाघ्रि वांव्या आलइ;
 एँक छोरू माय बाप विछोह्यां, एक जकडीया गालइ. १५६
- करिउ विछोह, जूजुआं कीधां सवि नारी नइ नाह.
 बाल वृद्ध टलवलतां दीठां; कटकि ऊळली धाह. १५७
- एक भणइ, अहे जन्मि आगिलइ हीड्यां क्किस्यूं अणूरूं;
 तुरक पासि पाडीया दैविं, वयरी दीधु पूरु. १५७
- कूडी साखि कइ अहे दीधी, कइ चडाव्या आल;
 कइ जणणी उछंगि रडतां थान विछोह्यां बाल. १५८

- गाइ तणां कइ गोयर खेड्यां, कइ लोप्या आघाट;
 कइ अहो जंगलि मधु लीधा, कहिं कइ पाडी वाट. १५९
- कइ अहो मोंयबाप न मान्यां, वेद वचन ऊथाप्यां;
 कइ अहो एकादशी न कीधी. कइ रिखि दान न आप्यां. १६०
- कइ अहो कुलाचार लोपिया. कइ संभेडा लाया;
 कइ घरि आव्या अतिथि न पूज्या. तरस्यां नीर न पाया. १६१
- कइ परनारी गमन आचर्या. कीधां पातिग पंच.
 खाधां धान रात्रि अंधारइ. छोरू कीधां वंच. १६२
- भर्या सरोवर पालि ऊसासी, तरुअर दीधा घाउ;
 देव तणा प्रासाद विणास्या, कइ हरि लायु पाउ. १६३
- लाख, लूण; तिल वुहर्या वीक्या, कन्याविक्रय कीधा;
 सोम सूर कइ राहु गलंतइ महादान को लीधां. १६४
- कइ विश्वासघात अहो कीधा, कइ अवगणियां पात्र;
 कइ धन प्राणि परायां झूटी पामर पोख्यां गात्र. १६५
- जन्म लगइ जेहनां धन लीजइ तेह चाडइ संग्रामि,
 कइ आपणा प्राण उगारिया खंधिउ मेहली स्वामी. १६६
- कइ अहो स्वामीद्रोह आचरीउ, कीधां आसवपान;
 कइ अहो ब्रह्मघात को कीधी, कइ पाड्या बंधान. १६७

- कइ अहो नीच संग आचरीउ, कनक चोरीआ कापी;
तुरक तणइ बन्धानि पडीआ कहु अहो केहइ पापि. १६८
- भावि करी नि देव न पूज्या, जीवदया नवि पाली;
अंगी करियां वचन लोपियां, कइ अहि काल्हरि बाली. १६९
- सूण्या द्रोह कइ अहो कीधा, कइ छानां विष दीधां;
आशाभंग कइ अहो कीधा, कइ धन प्राणइ लीधां. १७०
- कइ अहो सत व्यसन आचरियां, कइ गुरु निंदा कीधी;
कइ अहो दीन दया नवि पाली, लांच अजुगति लीधी. १७१
- एहवां वचन दामणां बोलइ, बिहू करि पीटइ आप;
'केहा जन्म तणां ईणी वेलं आवी लागां पाप?' १७२
- एक भणइ 'एहवुं भरुसु जे छोडवसि कान्ह;
कीधु मेल, मिल्या दलि आवी तेह तणा परधान.' १७३
- झरमझरा करइ, विमासइ:—'हवइ जंवारइ आणइ
जउ कान्हडदे नहि छोडावइ, रखा सही तुरकाणइ!' १७४
- इसी वात सांभली प्रधानि वान विगूचतां दीठां;
कटक मांहि डांगरउ फेराविउ, कथन कहाव्यां मीठां. १७५
- 'पडखउ कटकि करी मेलवउ, कान्ह जेतलइ आवइ;
ऊया सूर तणउ जु साचूं, सही वान मेलहावइ.' १७६
- ग्या प्रधान कान्हडदे आगलि, अल्लखान मौकलवी;
'लेस्यूं घाउ, रहेज्यो मांडी, दिवस बिहु मांहि आवी'. १७७

- जई प्रधानि जालहुरि कान्हड कटक सरूप जणाविउ;
 'पाटण थिकु देव सोमईउ ढीली भणी चलाविउ. १७८
- कटक सनाहु, हाथी, घोडा, साहण संख नइ पार,
 गूजरात, सोरठीआं माणस झाल्यां बान अपार.' १७९
- करी प्रतिज्ञा राउल कान्हड 'हवइ तु जिमीइ धान';
 मारी म्लेच्छ देव सोमईउ अनि छोडीइ जु बान.' १८०
- लेख लिखाणा, आयस दीधा, फिरइ दैसि उपल्हाणा;
 करी सजाई पुहुरि पाछिलइ तेज्या राउत राणा. १८१
- राजवंश छत्रीसइ मिलिआ, खांडा लाख बि च्यारि;
 एक एक पांहिइं सपराणा जेह भुजि नावइ हारि. १८२
- पाणीपंथा खुरासाणी नइ एक तुरकी तुरंग;
 सूडापंखा नइ किहाडा एक नीलडा रंगि. १८३
- पंचवर्ण तेजी पाखरींआ, कंकूरोल पल्हाण;
 सोना तणां सांकलां पाइ, हणहणीआ केकाण. १८४
- प्राणि खुरतलि धरती खूंदइ. एक न मानइ साट.
 बारगिरि तेजी दिवराणा, चालइ ऊवट वाट. १८५
- सावलोह पाखर नइ चामर, घणी घूघरी खलकइ;
 पाणी तणी ढलकती चालइ नीचां फूमत फरकइ. १८६

आंगां, टोप, रंगाउलि, खांडां, खेडां, पटा, कटारी,
सींगाणि, जोझ, भली तख्यारी लीजइ सार विसारी. १८७
छत्रीस इ दंडायुध लीघां, पडण पडियां तिणि वारि;
आशापूरी शक्ति कर जोडी राउलि करिउ जुहार. १८८
पूजा करी चंदन नइ कुसुमिं राउत पाई लागइ;
‘आशापूरी ! कान्ह जीपाडे’ कही आशिका मागइ. १८९

चुपई.

आशापुरी आशिका आपी. त्रंवकि वाजी सान.
ढोल धसूकइ, डंगर कांपइ, चडीउ राउल कान्ह. १९०
उपरि थिका सांचरि साहण वेगि पुहुता वाटि;
नह वाजी, धमधमी धरणी, तरवरीआ तलहाटि. १९१
जइत देवड्ड करइ वीनती, ‘वीडा करउ पसाउ;
राउल कान्ह ! प्रतापि तुहारइ अहें जई लेसिउ घाउ.’ १९२
मानिउ बोल, देइ सीखामणि इम कान्हडदे राइ;
‘पइसी प्राणि असुर मारेज्यो, रखे हसारथ थाइ.’ १९३
कटक ऊपडां करी ददामा, वढशि जई तुरकाणइ;
आव्या हेरु, वात जणावी, छइ मेहलाण सिराणइ. १९४
‘करीइ केडि, तरकाणा पंठि ए जाणसि दूरि;’
पंठिइ मिल्या तारव्या तेजी जई आथिमतइ सूरि. १९५

- दीवी सहेस्स वि च्यारि करावी नइ वजव्या रणकाहल;
 कटक थऊं ऊगमणइ पासइ, कीधूं झाकझमाल. १९६
- जांगी ढोल सातसइं वाजइ बीहामणां नीसाण;
 मांटी सवे मूखि वल घालइ, कायर पडइ पराण. १९७
- बीजी फोजि मालदे राउल गिउ आथिमणइ पासि;
 पीठा कटकि, काठगढ भाजी, चूर्को रखा ते नासिइ. १९८
- पडी भेलि, बुंवारव वरतिउ, हींदु कीधी हाक;
 ऊडी ऊंध, तुरक दशमुहब्ब्या काने पडीया ढाक. १९९
- गमे गमे दीसइ अजूयालां ! म्लेच्छे छांडी छाक;
 आपोपइं ऊठइ असमुहिया, कटकि पडयु बलकाक. २००
- ऊंचे हाथि धाह पुकारइ, बोलवइ किरतार,
 'आणी वार किम्हइ उवेलइ, करे अहारी सार !'. २०१
- जरहजीण लेवराइं अवलां आंगा, सिंगणी, बाण;
 ऊतावलि घलाइं अवलां तेजी पूंठि पल्हाण. २०२
- कीधी खवारि खानजी आगलि, एहवूं कहइ खवास;
 'फेर्गे वेढि दलि हींदु आंव्या ! लसकरि पडीउ त्रास !' २०३
- अष्टखानि हाथी पखरांव्या, पल्हाणांव्या तोखार;
 हलहल करी भणी अजूआलां सांचरीआ असवार. २०४

- आप पराया विगति न लाभइ ! दुहदसि हींदु आवइ;
बइठी मूठि म्लेच्छ मारतां ! खांडाना घाँउ फावइ. २०५
- तीना तुरी ऊठविइ राउत, भला वावरइ भाला;
माझिम राति म्लेच्छ मारतां दुहदसि हींदू भाला. २०६
- सपराणा सींगिणी गण गाजइ, तीन्हा तीर विछूटइ,
जरहजीण आंगां वीधी नइ अंगि सूंसरा फूटइ. २०७
- अंगोअंगि पटे अणीआले प्राणिइ पाखर फोडइ;
खांडा तणे घाइ सपराणे सांधिइ सांधि विछोडइ. २०८
- रणि राउत वावरइ कटारी. लोह कटाकटि वाजइ;
तुरकह तणा पाखरीआ तेजी, ते तरुयारि भाजइ. २०९
- माल तणी परि बाधि आवइ, प्राणिइं विलगइ, झूटइ,
गडदा, पाटु, डोट वजावइ, भडइ प्रहारइ मोटइ. २१०
- उपरि था पूंतार विछूटइ, भूतलि भाजइ पाउ;
वाढइ सूंढी, ढालिइ ढांचा, धरणि ढलइ नीहाउ. २११
- भाजइ कंध, पडइ रणि माथां, धगड तणां धड धाइ;
मांहोमांह मारेवा लागइ, विगति किसी न लहाइ. २१२
- दोर सिराचा फेरी पाडइ डहिलीना बंधान;
वाढि चंब जूजुआ गाला अनइ छोडाव्या बान. २१३

- एक नाठा जाई दशिमुहड्या, ऊडी वीवी अपार;
 करसि केडि 'मारेसि हींदु !' ऊवेले किरतार. २१४
- घोडा हाथी ऊंट पोठीया सवि ऊदाली लीधा;
 सादल सींह मलिक वे मोटा बंदि जीवता कीधा. २१५
- अदखान एकलु ज नाठउ जे हतु सपराणु;
 सादी मलिक ऊंवरउ मोटउ, ते रणि-क्षेत्रि मराणु. २१६
- हींदुए मारीथल कीधउ, पग मेलहणु न जाइ;
 लेही तणा प्रवाह उलटीया दीसइ व्याहणा मांहि. २१७
- धीजइ दिनि राउति रण सोधिउ, दीठां पड्यां पल्हाण;
 हाथी तणी पांजरी भागी, धरणि ढलिया केकाण. २१८
- खेडां खांडां पडियां जूजुयां भाला सीगिणि कटारी;
 भागे कणसे पडि तरुआर्यु म्लेच्छ मांकडा मारी. २१९
- कंध कंवध पडिआ रणि दीसइ, कीधु कचरा वोह !
 सोमनाथ मूकाव्यु राउलि पळइ पखालिआ लोह. २२०
- नवि लाख जु वान मूकाव्या, वरतिउ जय जयकार !
 'धन्न धन्न राउल कान्हडदे कान्ह तणउ अवतार !' २२१

चुपई.

- चाहुआण कुळि पुण्य अपार, पुण्यइ म्लेच्छ करिउ संहार;
 पुण्य विचार जे जाणि सह, इम संखेपि प्राकृत कहू. २२२

पुण्यइ एक आरोगि पान, पुण्यइ घरि संपजइ निधान;
 पुण्यइ हुइ सकुलिणी नारि, पुण्यइ रेवंत बझइ वारि. २२३
 पुण्यवंत नइ सहुको नमइ, पुण्यहीण नर भूला भमइ;
 पुण्यइ रोग न आवइ अझि, पुण्यइ पुरुष रमइ मनरंगि. २२४
 पुण्यइ अझ न आवइ रीस, पुण्यइ सहू दीइ आसीस;
 पुण्यइ वालां नहीं वियोग, पुण्यइ हुइ सजन संयोग. २२५
 पुण्यइ पहिरइ वारु चीर, पुण्यइ हुइ फूटरां शरीर;
 पुण्यवंतना दुष्कृत टलइ, पुण्यवंत नइ चामर ढलइ. २२६
 पुण्यवंत सारि छत्र धराइ, पुण्यवंत नवि पाला जाइ;
 पुण्यइ मयगल बझइ बारि, पुण्यवंत नवि आवि हारि. २२७
 पुण्यइ हुइ नवनवा रंग, पुण्यइ सुणीइ वेणि मृदंग;
 पुण्यइ सुईइ तलाई खाट, पुण्यइ बोलइ कीरति भाट. २२८
 पुण्यइ घरि नवि खूटि धान, पुण्यइ हुइ पुत्र संतान;
 पुण्यइ करी रा दीइ मान, पुण्यइ हुइ पाधरा प्रधान. २२९
 पुण्यइ धरीइ सोनां सार, पुण्यइ पहिरीइ मौती हार;
 पुण्यइ पामीइ विद्या वली, पुण्यइ हुइ कीरती ऊजली. २३०
 पुण्यवंत घरि त्रिणि वार, अटोतर सत मंगलचार;
 पुण्यइ सुखि नवि कइउं चवइ, पुण्यवंत पृथ्वी भोगवइ. २३१

पुण्यइ पुण्य करि आदरि, नितु दीवाली पुण्यइ करी;
 जे जे आप्या वानर वीर, पुण्यइ पत्थर तरीया नीर. २३२
 पुण्यइ अणयुगतूं संभवि, रामि राक्षस मार्या सवि;
 कौरव कूडि न सीधूं काज, पुण्यइ पांडव पाम्या राज. २३३
 पुण्य प्रसंसा पुहुविं करी, पद्मनाम पंडित विस्तरी;
 कान्हडदे नइ पुण्यइ करी, जगि जय दीधु आश्यापुरी. २३४
 वल्यां कटक आणंघु सहू, कीरति बोलइ बंदणि बहू;
 नगर भणी सांचरीउ राउ, ततखाणि वलि नीसाणे घाउ. २३५
 भेव्या रूद्र न्हलाई खेव, नगर भणी पधराव्या देव;
 जीतु कान्ह वात इम सुणी, नगरलोक दि वद्वामणी. २३६
 मदन भेर भुंगल भरहरइ, वर्ण अढारइ जयजय करइ;
 तलिया तोरण सवि झलहलइ, नगर मांहि गूडी ऊछलइ. २३७
 फल्या मनोरथ पूगी आस, ठामि ठामि देवराइ रास;
 नारी करइ ल्हण ल्हवणां, नगर मांहि मांड्या पेखणा. २३८
 मारगि नवां पाथरीई चीर, फूल पगर परिमल अबीर.
 पद्मनाम कवि इणि परि भणइ, आव्या राय नगर आपणइ. २३९
 बीजा छइ जे राणा राय, आप आपणि आवासे जाय;
 खांडव दि चासणी नइ खाण, वाली लेई बांध्या केकाण. २४०

सविकह हईयडि हरख न माय, मांहिलि मुहलि पधारइ राय. २४१

राग धन्यासी.

मांडवि मिलइ सुहासणी, सखी, ऊढणि नवरंग घाट कि,
जाई सहीय वधामणी, हईयडलइ हख न माइ कि. जीतु सही.
आंचली. २४२

हार निगोदर बहिरखा, सखी, नेउर रणझणकार कि. जी. २४३
त्राट करु करि कनकमइ, सखी, मोतीडे पूरु चूक कि. जी. २४४
तिलक करु कुंकम तणां, सखी, ते रांगि राउ वधावु कि. जी. २४५
असुर दली घरि आविउ, सखी, शंकर छोडीउ बंध कि. जी. २४६
कान्हडदे जीवे घणू, सखी, बेलिइ मालदे वीर कि. जी. २४७

चूपई.

सरसां संबल नइ पाहिरणां, पाछां बान चलव्यां घणां;
माणस तणां वर्ण अढार, पसूयां तणा न जाणूं पार. २४८
अबला विप्र दीइ आसीस, कान्हड प्रतपे कोडि वरीस;
सोमनाथ आराधइ कान्ह, नितु नितु पंचामृतइ सनान. २४९
पूजा तणां सोल उपचार, चंदन तिलक कुंकम शृङ्गार;
नितु नितु पूजा हुइ नवनवी, सहु जुहारइ भगति करी. २५०
नवखण्डि कीरति विस्तरी, कान्हडि वात असंभम करी;
नरकपात उवेलइ जेह, मोटा संकट छोडिउ तेह. २५१

एक तणा बंधव भरतार, एक तणा फूटरा कुमार,
जे जे हता रणि वाउला, एक तणा मार्या माउला. ९

अल्लखाननि दि सवि स्याप. एक तणा मार्या रणि बाप.
सांथ बइसणे पडीया वाट, नगर मांहि देवराणां हाट. १०
एका एकि सणीजि सग्गि, चालि वात पातसाह लग्गि;
आव्या जे जीवंत निदानि, ते तेडी पूछ्या सूरताणि:— ११
“अल्लखान एवडु भडवाउ किम चहुयाणे दीधउ दाए?”

बोलइ तुरक दयामणि सादि, आगलि रह्या करइ फरियादि:— १२
‘वचन अवधारु, असपति राय ! जे जे वीतु लस्कर मांहि;
खोजा सीदा, मौरिया खानि, नव लाखइ छोडाव्या बान. १३
मीरां ख्वार खान खवास सैद मलाणे लीधा घास;
बांद गुलाम सवे तिणिवार समरंगणि मार्या बरदार. १४
हण्या हबसी खांडानी धार, मूंगल बचा नवि लाभइ पार.
हार्थी सवे ऊदाली लीया. तेजी ताखति छंडावीया. १५
ऊदाली लीधां हथीयार. खान तणा ल्हस्या भंडार.

वात वात छेह करि सलाम, 'केता मलिक न जाणू नाम;
एक मना मारइ रजपूत, हींदू तणु घोडावु भूत.' १८

सुणी वात रणि क्रीधउ रोल, पातसाहि नाखिउ तंबोल;
सलतानी घोडा हार्थीया कान्हडदे ऊदाली लीया, १९

मीर मलिक मारिया रणि मांहि, इसी वात देसाउरि जाइ.
ढीली नवि विइसइ दीवाण. बाहरि मुह न दिइ सुरताण. २०

अदखानि वणसाडउ काज, कटक मरावी आविउ आज.
करइ वात इम सारु राज, 'अदखानि जो आणी लाज. २१

इसी वात बोलइ प्रधान, 'रखे मुहल मांहि आवइ खान,
अदखानि वणसाडिउ काम, पातसाहनु छण हराम !' २२

....

....

....

....

अदखान तणु जाणी दोस, पातसाह मनि आणिउ रोस. २३

पवाडु.

पातसाह मनि वात विमासी नाहर मलिक बोलाविउ;
साथि थिकु भोजलु खांडाघर मुहल मांहि तेडाविउ. २४

करी मसूरति देई सीखामणि, 'नामजाद लिउ साथि;
मारुआडि ऊपरि दल नूंध्यां. बीडऊं ऊडउ हाथि.' २५

मोटा मलिक सवे तेडाव्या. 'साहण करउ सजाई,
सोनगिरा सिउं विग्रह मांडउ, मारुआडि मांहि जाई. २६

पाणी धान चलावउ साथि, सोबति वाहु अपार;
 आपापणा मरातब लेयो, मांहि भला झुझार. २७
 नामजाद नइ मयगल माता, लिउ साहण सपराणूं,
 साथि घणूं पाइदल पालउ, वेगि दीउ पीयाणूं. २८
 करी कूड नइ जाई लेओ मारुयाडिणूं पासऊं;
 पातसाह एहवुं मुखि बोलइ, 'वलि रखे हुइ हांसऊं.' २९
 'करसिउ काम . विछेदि जाई, अह्म आएस परमाण.'
 नाहर मलिक पातसाह केरुं सिरि किधूं फुरमाण. ३०
 हल हल करी कटक सामग्री, भलं महरत लीधूं.
 करी सलाम वालिउ सहू पावउ, पळइ पीयाणूं कीधूं. ३१
 'पातसाहनी आण न मानइ, हइइ करइ पराण
 सामतसी राउलनु बेटउ कान्हडदे चहूयाण. ३२
 जालहुर गढ विसमु अब्बिइ, लेसिऊ प्राणि मारी,
 कि तलहटीइं घोरि जि पयसऊं, पणि नवि आवूं हारी.' ३३
 बोलइ बोल मलिक सपराणा, भडतां किमइ न भाजइ;
 कीधूं कूच, ऊपडियां साहण, ढोल धसूकइ वाजइ. ३४
 भागां झाड, बीड थिउ पाधर, कादव कीधूं पाणी;
 डंगर तणा सिखर, जिम चालि तिम् हाथी, सरताणी. ३५

तरक तणा देस ऊतरिया वाजंते नीसाणे;
 वुली वाट, घाट, गिरि, कंदर कटक गया समीयाणे. ३६
 रीसाँविउ राउल भत्रीजउ तहिं लगि छइ थाणि;
 सांतल सिंह तणी पारि गाजइ सबल वीर समीयाणि. ३७
 जाणी वात देसि दल आव्या; बूंबइ बूंब सुणीजइ;
 सांतल भणइ, 'करु मेलावउ, जई चूपट घाउ लीजइ.' ३८
 जोइ वाट राउल कान्हडदे, 'अजि नगर को नावइ;
 कटक भणी तु वाहारि चडीइ, जु सांतल तेडावइ.' ३९
 खित्री तणु तेज सपराणु सांतल करइ विहार;
 गमां गमां मेलावि आवइ जेह भला झुझार. ४०
 करी सजाई सहु सांचरिउ; पाखरीया तोखार;
 जरहजीण, कोठा, रंगाउलि, वली लीया हथियार. ४१
 नाहर मलिक तणि दलि मिलीया मंडोहारि चहुआण.
 हुऊं जाण जे हींदु आव्या, खलभलीऊं मेहलाण. ४२
 भडिया कटक, रणि काहल वाजइ, भोजइ खांडाधार;
 सांतलसीहिं सइंफळं जीतूं, मारी म्लेच्छ अपार. ४३
 नाहर मलिक उसरिउ पाछउ, हूई असंभम वात.
 तुरक तणा ऊदाली लीधा तेजी सइ छइ सात. ४४

मारी तुरक नि अधलं कीधूं, मचकोडयूं तुरकाणू;
 दुडी नि छोडाव्या हाथा, वेडी गया विहाणइ. ४५
 घोडा सवि जालहुरि मोकलिया सरसां संबल देउ;
 सांतलसिंहइ सइफलं जीतूं, हरखोउ कान्हडदेउ. ४६
 'वली मलिक सूडीनि आव्या, देखु करु हमारु.
 एक वार वरांसु वीतूं; वली अहो किम हारु ? ' ४७
 समीयाणइ गढरोहु कीधउ सांतल न करइ जाण;
 बीजे राउति तेडाव्या कान्हडदे चहुआण. ४८

सवा लाख खांडायत सारिखु, पाखरीए केकाणे,
 समीयाणइ राउल कान्हडदे आव्यु छडे पीयाणे. ४९
 एकइ गमि उत्तरिउ सांतल घणु मेलावु लेअ.
 बीजइ गमइ कटकि जई विलगु राउल कान्हडदेअ. ५०
 गमि गमि मारेवा लागा, मलिक सवे वाचि कीधा;
 अंगोअंगि बिहु दल साह्या मलिकि उथला दीधा. ५१
 सींगिणि गण सपराणा गाजइ; साह्या आवइ तीर;
 ऊडइ लोह बीज जिम झबकइ; भडइ मोटा मीर. ५२
 बिहु गमइ बलवंता हिंदू, वूढि एक ज धार.
 बीजा मलिक केतला कहीइ, मार्यु मलिक नहार. ५३

राउत मांहि घणु सपराणु सौंघल कुलि सपराण
 भलु भिडि साहू रणि चाल्यु, सुहडइ बांडयु प्राण. ५४
 आज लगइ सहुइको जाणिइ, समरंगणि सपराणु
 भडकमाड भोजलु खांडाधर ते रणक्षेत्रि मराणु. ५५
 जीता तणी वधावी वाजी, मीर मलिक सवि मार्या.
 भागां कटक राय चहुयाणि, तु जालहुरि पधार्या. ५६
 जाणी वात, सांढीउ आविड, 'जे हुता सपराणा,
 नाहर मलिक भोजलु खांडाधर वे रणक्षेत्रि मराणा.' ५७
 इसी वात सांभली सुरताणि 'जे चाहुयाण जीतु;
 नाहर मलिकि तिसी परि कीधी, अलखानि जे वीतु.' ५८
 वारइ वारइ हारि सांभली ततखिणि हुइ हेराण,
 'क्या बलाइ ऊठी तुरकाणइ' इम बोलइ सुरताण. ५९
 मलिक नेव नि मलिक खानजिहां ततखिणि मुहुल मझारि,
 कमालदीन नि मलिक अमादल तेढाव्या ए च्यारि. ६०
 माहिलि चूकि मसूरति वइसी वात करेवा लागाः—
 'जे जे मलिक कटक लेई जाइ, ते चहुयाणे भागा.' ६१
 पातसाह मूछि वल घाली विसमा बोलि बोलः—
 'जे को माहरी आण न मानइ, चूकइ ठाम निटोल. ६२

गौडे, चौड, गाजणूं, कनूजूं, मरहठ मि वसि कीध.
 लाडदेश नि सिंधु सवालख, गूजर, सोरठ लीध. ६३
 मह लीधां मालव, चंडेरी, मांडव, सारङ्गपुर,
 रणथंभर, चीत्रोड भला गढ, वली लीउ नागुर. ६४
 पूर्व दिसिं जिमणपुर, मथुरां, वली ते अंतरवेध,
 मह काकपुर, भोजपुर, डीसा प्राणि चांपी लीध. ६५
 पूर्व सागर लगइ कटक लेई आगइ दीऊं पीयाणूं.
 मह हुडी रा देस छंडाव्या, तिहां अह्मरूं थाणूं. ६६
 हींदुस्थानी अनइ पंडुआ, वली जालंधर लीध.
 मह कास्मिर, कामरु, हिमाचल चूल लगइ वसि कीध. ६७
 खुरासाण मह खुरतलि खूंबुं, प्राणि लीउ निधान;
 मह मारी मंगल दल भागां. लीउ उच, मुलतान. ६८
 चीण, भोट, दंडूर देसपति ठीली ऊलग आवइ;
 दोरसमुद्र लगइ मुडुवा अह घरि दंड लेई आवइ. ६९
 कलवरगुं अनइ आनागूंदी, वेदर, देश तिलिंग,—
 वुहरि सोनां, पान जिहां वुहरइ, वाणी बोलइ चंग— ७०
 एव्ही भूमि विषम मह चांपी खांडा प्राणि लीधी;
 देवगिरु राऊत रामदे तेणइ बेटी दीधी. ७१

- उडणभमरी मांहे विसमा दरीया भीतरि बेट,
सींघलद्वीप तणु जे राजा, हाथी पूरइ भेट. ७२
- कूंचि, कलहथ, जावा बंदिर, हिरमज विसमा ठाम,
तेह तणा माल घरि आवइ, अह्म घरि करइ सलाम. ७३
- सेतबंधं रामेश्वर सुणीइ वानरि बांधि पाज,
चरतइ आण, तिहां जण माहरा, इस्यूं अह्मारूं राज. ७४
- विषम दुर्ग मइ सवि पालटीया, भरतखंड भडवाउ;
जालहुर गढ विसमु सुणीइ चाहुआणनूं ठाउ. ७५
- आगइ वार विचारि हराव्या तुरक, न लाधु लाग.
'मोटे राजि लाज अह्म आवी, हवूं हईइ वयराग. ७६
- आणी वार जालहुरि जाई नइ तेज अहमारूं दाखूं;
कइ सोनगिरु पालटु प्राणि, कइ अह्म आयुध नाखूं. ७७
- पातिसाहि जु करी प्रतिज्ञा अनइ दिऊं फुरमाण.
'पाटण हंतु खान तेडावु' इम बोलइ सुरताण. ७८
- काशिद तेडी छडे पीयाणे पाटण भणी चलाविउ;
थोणदार जु साहमु आवी सिरि फुरमाण चडाविऊं. ७९
- वांचिउ लेख, सजाई किधी; तेडाव्या सोनार.
सोना तणु करावइ मंदिर वारू पोळि पगार. ८०

- बावन मण सोना तिणि लागा. खानि सरिसु लीधऊं;
 ढीली नयारि जई नइ भेटइ पातसाह भल दीधऊं. ८१
- चिहु गमइ ऊपल्हाणा धाया पातसाह फुरमाणि,
 राणा, राय, मलिक, मुडुधा, खान बोलवी आणि. ८२
- गमि गमि सहुइ दल आविड. चढी चाल्यु सुरताण;
 जिहां मुकाम दीइ, तिहां रुंधइ सात कोश मेल्हाण. ८३
- हाथी सहिस वि च्यारि पाखर्या, वंटा, घूघरमाल,
 पाए सांकल करइ खल्ला, कुंभस्थल सुविशाल. ८४
- श्रावण मासि ऊनया दीसइ जेव्हा काल मेह
 गयवर ठाठ चाल्ता दीसइ; जोतां नावइ छेह. ८५
- सालीहोत्र जेहनी कसूटी, तेव्हा कोडि केकाण.
 गठ जालहुर भणी सांचरीउ सवे दलि सुरताण. ८६
- भोइ, मेहर अनइ ठाठीया, चालइ काहर, कमाणी;
 च्यारी सहस साथि सांचरीया वहइ पखाली पाणी. ८७
- त्रीस सहस कटकीया वाणीया साथि वस्तु चलावइ;
 गाडे चढी चालती घाणी घांची खेडता आवइ. ८८
- मोची, गांध्या नइ सतुआरा, साथि चालइ माली;
 दरजी, बाबर, ऊड चालीया, च्यारि सहस तंगोली. ८९

- बगनीगरा कावडि चालइ. भाठी वहइ खमार.
 पांच सहस चालइ भठीयारा. घाटघडा लोहार. ९०
 सवि सिलावट सांचरइ साथि. ब्योह वहइ चूनारा.
 चालइ वुहरा कागलकूटा. हीर तणा तूनारा. ९१
 लाख बि च्यारि वाणजू चालि. बार लाख उलगाणा.
 करकटीया, हबसी, भाथाइत, फरसीधर सपराणा. ९२
 दल चालंतां धरणी कंपिइ, शेष न झीलइ भार.
 सायर तणा पूर ऊलटीयां जाणे रेलणहार. ९३
 बरगां, डुंडि, नफेरी वाजइ साथि सहस अदार.
 जांगी ढोल, नीसाण ध्रसुकइ, सुणीइ जोयण बार. ९४
 पडइ त्रासि भडवाउ तरकने देस दहोदसि नाठा.
 घणा दिवस दल मारगि चाली मारुआडि मांहि पइठा. ९५
 झाझा नीर, सरोवर मोटा, दीठा बारु ठाम;
 पहिला दल समीयाणि आव्या; कीधु पाद्रि मुकाम. ९६
 असपति राय इस्थूं मुखि बोलइ:-‘आ गढ लीजइ धुरि;
 पाडी भेलि मेहलीइ थाणु, तु जईइ जालहुरि.’ ९७
 लोक सवि नासी गढि चडिया. तुरके तलहटी रुंधी.
 गढ उपल्यूं रहठाणूं बारु, भली सजाई कीधी. ९८

साठि वरस वावरतां पुहचइ कण तणां कोठार;
 समीयाणे सांतल सपराणु, मांहि भला झुझार. ९९
 सूकां खड, चणा नि कोरडी, पूली कडब अपार.
 पांच सहस सांतलनी वालि बांध्या चरि तोखार. १००
 काठी, लण वरस सु पुहचइ. ऊपरि भली सजाई.
 पहिलइ पुहरि, बिपुहुरे, सांझइ पडइ साद भुंजाई. १०१
 पाणी भर्या सरोवर ऊपरि नीठइ नहीं लगार,
 जु आकाशि मेघ उलीचइ, तु हि न आवइ पार. १०२
 गिरि ऊपरि गढ थाहर विसमी. विसमी पोलि पगार.
 ऊंचा कोठा, घणी फारकी, वली ति विसमा मार. १०३
 चडी त्रिकलसइ सांतलि जोयूं, दीठऊं दल सुरताणी;
 गढ तलहटी सरोवर पालि हाथी बांध्या आणी. १०४
 ठामि ठामि साबान, सराचा, डहिली नइ एकचोई.
 ऊंचे थांमे बारगइ दीसइ, तेह तणी परि जोई. १०५
 ऊंचा नेजा, घणा मरातब, जोतां पार न आवइ;
 सांतलनइ मनि साहण देखी मोटऊं अचिरज भावइ. १०६
 कटक तणी सामग्री दीठी, सांतलि कर्यूं वखाणः—
 'धन्न धन्न दिन आज अह्वारुं, जे आविउ सुरताण !' १०७

कोठइ कोठइ कर्यां रखोपां. मोटा गडा चडाव्या.
 चाहूआण चिहु पासे भीतिं भला यन्त्र मंडाव्या. १०८
 उतावली ढीकली ऊपरि पासे मांडी मूकी;
 आपापणे ठामि सहुइ नितु रातिइ जाइ चूकी. १०९
 ऊपरि थिका ऊतरइ हींदू, वलगइ रातीवाइ;
 दीहइ वली सइफदं मांडइ, आवइ चूपट घाइ. ११०
 नितु नितु सूंडी नइ गढि आवइ साव दलि सुरताण.
 नितु भडइ राउत रोसाला नि सांतल चहुआण. १११
 हींदू तुरक पडइ पोसाता. नितु नितु वेढि ऊतारइ.
 नितु ऊठवइ ऐकमना राउत, रोसिं चड्या राणि मारइ. ११२
 वानर तणी परि झडपी नइ एक चडइ गढि धाई.
 माझिम राति कोट उपरिथी आवइ कटक हवाई. ११३
 ऊपरिथी ढीकली ढालइ. लोढीगड्डे वछूटइ,
 हाथी घोड्डे आड्डे आवइ, ते मरइ विण खूटइ. ११४
 ईणी परि जालवइ हींदू हठि चडयू सुरताण;
 वरस सात कर्यु गढरोहु; छंडाव्यु चहुआण. ११५

गढ ऊपरि नितु हुइ पेखणा, सुणीइ वेणि, मृदंग.
 नितु उच्छव, नितु पात्र ज नाचइ, नितु नवनवा रंग. ११६

चडी त्रिकलसइ सांतल बयसइ, चिहु पखि चामर ढालइ.
 कटक मांदि सिंहासनि वइठु पातसाह निहालइ. ११७
 पडइ साद, सारही तेडाणा, बोलइ असपति राउः—
 ‘गढ ऊपल्यूं पेखणूं भाजइ आपु बहूत पसाउ’. ११८
 मलिक अमादल केरुं बंदू नाम हवाखु मीर,
 पाट्ट बांधी जु शर नांखइ, तु हिं न चूकइ तीर. ११९
 सींगिणि तणां वि कोसां मेली प्राणि तीर विछूड,
 हस्तिं धरी सोलही नइ वाजइ अज्जि सूसरु फूड. १२०
 पडि धरातलि, ऊसरु भागु. रोसि चडिउ चहूआण.

सांतल भणिः—‘सारही तेडु, जे अ न चूकि ठाण’. १२१
 रामसीह राउत रोसालु ततखिण मागइ वीहूं;—
 ‘सांतलसीह ! प्रसादि तुह्मारि म्लेच्छ इहांथु फेहूं’. १२२
 लीड बाण, सींगिणि गण परठिउ, लाखंतां गण गाज्यूं,
 मीर हवाखा कंध विछोडी, वी लख खाटी वाज्यूं. १२३
 दीदु तुरक पडिउ मुरताणि, ततखिण छांडयूं ठाण.
 मरण तणा भुइ सहइ वीहइ, ‘वली आवेसि बाण !’ १२४
 तुरक चडी गढ साहमा आवइ ऊठवणी असवार.
 साक्षा सींगिणि तीर विछूटइ. निरता वहइ नलीआर. १२५

ऊपरि थिकूं ढीव ज ढालइ, झाड सहइ भाजइ.
 हाड, गूड, मुख करइ काचरां, पडतां पाहण वाजइ. १२६
 आगिवर्ण ऊडंता आवइ नालि नांख्या गोला;
 भूका करइ भीति भाजी नइ तणखा काढइ ढोला. १२७
 यन्त्र मगरावे गोला नांखइ हु सांधी सूत्रधार.
 जिहां पडइ तिहां तरुअर भांजइ, पडतु करइ सिंहार. १२८
 पडइ त्रास, भटकीया विछूटइ अनइ धू धू निफात.
 बीज तणी परि झलकत दीसइ जाणे अल्कापात. १२९
 घणे दिहाडे छांडी जासि तुरक जोयूं पडखी.
 मारुए सुरताणी साहण कीधूं खाखावीखी. १३०
 बि कर जोडी करी वीनती आशापुरी अवधारी,
 सांतल भणइ, 'भाजि तुं संकट असुर सवि सिंहारी'. १३१
 हऊड पसाड, अंबिका तूठी, दीटु प्रत्यक्ष रूप;
 बांह धरी दलि जई देखाडु नीद्रि पूढिड भूप. १३२.
 दीठां नयन त्रिणि, मुख पांचइ, कपिल जटा सुविशाल
 मुण्डमाल दीठी, करि तुंवी, दीटूं ब्रह्मकपाल. १३३
 जटा मूगट मांहि गंगा दीठी. अङ्गि भस्म धूलि.
 बाघचंव पागरणि दीठा. दीटूं वली त्रिशूल

दूहु.

चित्ति चमफ्फिउ चीतवई, रङ्गि रहिउ सिर नामि.
पद्मनाभ पंडित भणइ, सांतलि दीट्ठु स्वामि. १३५

पवाडु.

‘रुद्र रूपि सुरताण अवतरिउ, किम घालीइ घाउ?’
हईइ वात विमासी सांतलि पाळु दीधउ पाउ. १३६
वली विमासी पासाहंतु गुर्ज लीउ अहिनाण;
विण संकेत कहिइ केतलइ नहीं मानइ सुरताण’. १३७
आशापुरी तणे पाय लगी गढि आविउ चहूँआण;
सकल सरूप जाणीउ सांतलि, तू हि न मूकइ माण. १३८

कहि प्रधान, ‘एक परि कीजइ, अवधारु सुरताण !
गढ ऊपरि छइ एक सरोवर तेणि करुं विनाण. १३९
‘लख वि च्यारि गुणी त्रापडा ढीली थिकां अणावां,
कोट तणी भीति ते द्याना लेई यन्त्र मंडावां’. १४०
पापी तणी सी वात ज कीजइ जेहे विणासी गाइ,
गुणी ऊपरि यन्त्र मंडावी लेई नारखी जल मांहि. १४१

चुपई.

थिउ प्रभात तव तुरणी नारि गई सरोवरि पाणीहारि.
 आगइ आलुं हतूं निर्वर्ण. दीठूं पाणी लोहीवर्ण. १४२
 गाइ तणां मस्तक जलि तरई. कांठइ को नवि दातण करई;
 पाणी मांहि दोष ए वड्डे. पाणीहारि भरइ नवि घड्डे. १४३
 पालिं आवी जोइ लोक, हईडइ आणि ए वड्डे शोक.
 पाणी विश्व तणु आधार. पाणी हुइ जीवाडणहार. १४४
 जेह मोटा छइ राणा राय, तेह जल विण खिण न रहिवाइ.
 सांतलि इसी विमासण करी तेडी पूछी अंतेउरी. १४५
 राणी भणइ, 'विमासुं किस्यूं ? अह्ने सवि जमहर पइसस्यूं;
 हीदू तणइ मानीइ गाइ, तेह तणूं लोही जल मांहि ! १४६
 जीवितव्यनी आशा टली. ए पाणी नहीं पीजइ पली.'
 राणी वात विमासी घणी लिख्या लेख कान्हडदे भणी. १४७
 'चहूआणनूं गिरुं राज रुडूं अह्ने भवाडूं आज;
 राणी बोल इसिउ ऊचीरुं, 'इम जाणेजो जमहर करिउ.' १४८
 कान्हडदेनी घराणि हती, तेह भणी लखी वीनती;
 उमादे नि कमलदेउ जयतलदे भावलदे बेउ, १४९
 इस्यूं कहीऊ:-'अह्ने वीतूं जेउ, हवइ वीचिसि कालि तुह्म तेउ;
 अह्नेस्यूं प्रीति आणेज्यो घणी. आणी जमारइ मोकलंमणी.' १५०

इस्युं कही नवि लाइ वार राणी सवि करिउ शिणगार.

चंदन काठ आणीउ घणु तिहां परिवार मिल्यु तेह तणु. १५१

साहस प्रभावि एतली आहि, राणी पइठी पावक मांहि.

राम राम वाणी ऊचरइ. सजन लोकनि आंसू खिरइ. १५२

दूहा.

जल विण को जीवइ नहीं, जल जीवन जग मांहि;

पद्मनाम पंडित भणइ, जल विण खिण न रहाइ. १५३

राग सिंधूड.

सात वरस नइ माजनइ गोरीडा दल घण घाण,

गढपति गढरोहि भडयु चूपटमल चहूआण. १५४

समीआणि सुरताणी साहण आर्वीआं ए;

कुरार कोडाली फूटडी वली बुलावु कवण दुन्हा भणी ? १५५

भाइलि भेद देखाडिउ सरोवारि करिउ विणास;

ए पाणी नवि पीजिइ ए असूर हिइ पुगी जास. १५६

जल विण खिण न जीवीइ जल जीवन जग मांहि;

जिणि दिनि जल नवि पामीइ तेणइ दिनि देहडी करमाइ. १५७

पिंड प्राण हुइ परहुणा दिवस पांच कइ सात;

सांतल कहि मुणि सुंदरी हिव होइ सचराचरि वात. १५८

सांतल तणी अंतेउरी राणि नारिंगदे निरवाण;
पावकि प्रेमादे चडी. सइं दलि सुणी सुरताणि. १५९

चुपई.

अवधि एतलि पुहुतु काल. गई आकाशि धूम विराल.
सांतल भणइ 'गुर्ज मोकल्ले, पातसाह कहिसि हुं भल. १६०
इम जाणि साचइ अहिनाणि, मइं नवि मारिउ, निश्चिजाणि.'
पातसाहि इम कहावी वात, 'सांतलनइ आपूं गूजरात. १६१
जू अह्न आवी सांतल मिल्ले, मरण तणु भय निश्चि टल्ले';
'आपूं प्राण, न मूकुं माण, लजइ साख तणी चहूआण'. १६२
लोक उतार्या करी उपाय राउत सवि पडा उथाय;
पहिल पूजु सालिग्राम, हईइ धरिऊं रामनूं नाम. १६३
करी सनान ऊंगवीआ वाल, कंठि धरी तुलसीनी माल;
राउत सवि एकमना थया, चाली कटाकि तोरकइ गया. १६४
कटक मांहि तेजी पाखर्या, हाथी आणी साह्या धर्या;
आविउ पातसाह सइ दल्लेइ, हींदु तुरक वि टोले मिल्ले; १६५
उडयूं लोह न लभइ पार, राउत भलां करइ हथीयार.
जिस्थुं युद्ध रावण नि राम, जिस्थुं देव असुर संग्राम; १६६

होई सवि एकमना भड्ड, पोसाता पायक रणि पड्डे.

त्रिणि पुहर दल साहमु भड्यु, वणि वाइ सांतल रणि पड्यु; १६७

साहस प्रभावि एतली आहि राउत भडी रखा रणमांहि;

सांतल तणूं रुधिर मुरताणि वांधूं धीरातन वखाणी. १६८

पद्मनाम पंडित मति कही, बीजा खण्ड समापति हुई. १६९

खण्ड ३.

चूपई.

त्रीजा खण्ड तणु प्रारंभ बोलइ पवनाभ कवि बंभ;
 समीयाणे चडीउ सुरताण, जिहां हूतु सांतल चहूआण. १
 लीधु गढ आप्यु अभिमान; कान्ह भणी मोकलिउ प्रधान;
 पातसाहि एहवूं कहाविऊं 'एक दुर्ग मइ प्राणि लीउ. २
 कइ अह्म आवी करे सिलाम, कइ प्राणि छंडाविसु ठाम';
 ग्या प्रधान सरि करिउ पसाउ, जई भेटिउ सइभरनु राउ. ३
 आव्या सुरताणी प्रधान, सभासिद्ध रा दीधु मान;
 तव प्रधान पूछया चहूआण, 'किस्यूं वचन कहाव्यूं सुरताण'? ४
 इस्यूं प्रधान कहि तेणि समई, 'सुरताणी दल कुण अंगमई ?
 जास तणु भूतलि भडवाउ. जिणि वसि कीधा राणा राउ. ५
 जास तणइ तेजी लख आठ. जास तणइ घरि गयमर ठाठ.
 जास तणइ नव निधि भण्डार. जेह भडंता नावइ हारि. *६

* पुनानी प्रतमां छट्टी तूक पछी आ दोहरो छे. अस्थाने
 लागवाथी फूटनोटमां आप्यो छे.

दूहा.

पवनाभ पंडित भणइ, जेह तूटु जगदीस;
 तास तडोवडी हुइ किसी ? अंगि न आपु रीस.

- ते सरिसूं हठ नवि मांडीइ. कीजइ मेल, वेढि छांडीइ.
 एहवूं वचन कहूं सुरताणि, “मइ समीयाणु लीधउ प्राणि. ७
 तीन परि सोनगिरु हूं ल्योस; हवइम भणासि माहरु दोस”’.
 बोळिउ राय:-‘सुणु परधान ! थोडि बलि मोटउ अभिमान, ८
 सांतलि सुरताणी दल दलिउ; सात वरस समीयाणे रलिउ !
 पातसाह नइ एवढी आहि ! पल वावरिउ सहस पल मांहि. ९
 सरवरि जल पीधऊं पोपटइ, जूड मान केतलउ घटइ ?
 कान्ह बोल मुखि बोलइ इसिऊ:-‘समीयाणे पुरुषारथ किसिउ ? ११
 जु आवसिइ पातसाह वली, तु आवर्जन करसिउ भलि.
 जउ नावइ करी परांण, तु सूअर भख करि सुरताण’. १२
 कान्हडदे बोळिउ हठि चडी, वल्या प्रधान नवि लाइ घडी.
 तव प्रधान अवगणना हुई, पातसाह जुहारिउ जई. १३
 आगलि रही करी अरदास:-‘चहूआण रा लीलविलास.
 जु सायर वडवानल समइ, तु कान्हड तुरक नइ नमई. १४
 कान्हडदे कहीं इम परि घणी, ‘किसी वात समीयाणा तणी ?
 कीहु गर्व तहो मनि धरु ? साति वरसि लीधु डुंगरु ! १५
 सांतलसीह हतु अजार, तिणिइ कटक कीधउ संहार’.
 ‘कान्हडदेनुं किसूं वखाण ?’ हठइ चडी हाकइ सुरताण. १६

- हं चालं बुद्धि आपणी. जालहुर गढ नाखूं स्वणी.
 सूर ऊंगमतइ दीउ इसिउ. साहमु गरुड भुयंगम तिसिउ. १७
 साहमा सिंह जसी गजमाल. झंपइ दव जिम वर्षाकालि.
 सेन तणी परि वालु दोट, मारि खणि छंडावु कोट'. १८
 साव दलि चालिउ सुरताण. बार सहस वाजइ निसाण.
 चाल्या कटक ददामा करी, खेह तणी ऊडी डामरी. १९
 गमे गमे भड धाडां घाइ. नाठा लोक देहदसि जाइ.
 चालइ एक पाधरा फेर. कटक पुहतु बाहडमेर. २०
 जाणइ राय अह्व घण नडिउ मारु देस घणु ऊजडीउ.
 जे गाल्ल आविउ आखेट, पडिउ हाथ तव बाहडमेर. २१
 पातसाह दीधु फुरमाणः—दसी नगरी दीऊं मेलान.
 ब्राह्मण सहस पंचतालीस थई प्रथवी देव अवतारिया जई. २२
 भणवा भणी न आवइ खेद. अंगि सहित मुखि च्यारइ वेद.
 ब्राह्मण तणां भलां आचर्ण. जिहां वर्तइ बइठा व्याकर्ण. २३
 भिन्नमालनूं किसूं वखाण ? विद्या चौद, अठार पुराण,
 आयुर्वेद नइ चरह, संगीत, जातकि, पिंगल, भरह विनीत. २४
 बीजी नाटक विद्या घणी. ब्रह्मपुरी चहुआणा. तणी.
 श्रीमालीना गिरुआ गोत्र. घरि घरि अवसथि अग्निहोत्र. २५
 स्मृति विचारनु जाणइ मर्म. नितु नितु आचरीइ खटकर्म.
 इन्द्रादिक देवनु विभाग भिन्नमालि नितु कीजइ जाग. २६

भेटि, पातिग जाइ नासि; धोतिउं ऊगाइ आकासि.
 मांज्या त्रंबाळ सइ हाथि, सस्य भणंता जाइ साथि. २७
 सहस अठ्यासी आगे सरिया, जाणि वली तेह अवतरिया.
 लक्ष्मी तणू इस्थूं वरदान, एह धरि खुटइ नहि निधान. २८
 भिन्नमाल श्रीमाली वसइ. पद्मनाभ पुहवि वर्णवइ.
 भाखरीइ तिहां करूं वखाण, हईडइ वात धरी सुरताण. २९
 गोरी मलिक दीउ फुरमाण; रुडु भाइल आगेवाण.
 साहसी राउत आगलि थयु, भिन्नमालि आविउ बूबीउ. ३०
 फेरिउ वीर, पाडीउ त्रासः—‘विप्र ! वेगि करजो निर्वास’.
 ‘दीजइ होम, दोहीई गाइ, तु नासीइ विहाणा मांहि’. ३१
 आव्या तुरक पाडुऊं करि; सूतु नगर सहको धरि.
 गोरी मलिक घणेरि हाम, ताखति करी लगाडिऊं गाम. ३२
 वल्यां कटक नइ ऊगिउ भाण. गढि जालहुरि हूँऊं ते जाण.
 ‘कान्हडदे राउल इम भणइः—हवइ ऊगरीइ कसिऊं आपणइ ? ३३
 पातसाहनी जोउं ए वात, देहेरासरि कीधु उपघात.
 ब्राह्मण जे न भुकावूं आज, जीवी किस्थूं करेवूं काज ? ३४
 हवि आपण नइ आवइ खोडि. वेगि मसाणी ! घोडां खोडि.
 सालहु, सोभतु, धनु बलवंत, घोडां लेई तिहां पुहंत. ३५
 महीप, जितदेवड्डे वखाणि; ए राउत सपराणा जाणि,
 एह तणां बल जाणइ राय; ततखिण बीडा करइ पसाय. ३६

राउत भणइः—महीप ! न जेडि, राजवंस छत्रीसी तेडि.
 चहुआण राय आयस दीइ; सवे वाघेला बोलावीइ. ३७
 सोलंकी, राटुड, परमार, जाणे झलहलता झुझार.
 कलवंता बारड नइ हूण, ताह तणइ मुखि मंडइ कुण ? ३८
 चाऊडा, हरियड, डोडीया, वेगि करि रा अंगणि गया.
 जयवंता यादव, विहुल, नर निकुंभ, गिरुया गोहिल. ३९
 तु श्रीगरणि वांची वही; सवि बारगीरी तेजी लहि.
 चाचु सुहड, भलु रहीउत, चुरासी तेड्या सेलहुत. ४०
 छेडइ नइ रीझाउत, पतु, अजेसी, मेरु, विजेसी, सतु,
 त्रिणसइ साठि गंगाजल तुरी, तेह राउत चड्या पाखरी. ४१
 धाघळ, त्रसोमु सु विचार, जेसल, लखमण अति झुझार,
 अग्यार सइ किहाडा तुरी, ए राउत चड्या पाखरी. ४२
 मूलराज नइ मारु जाणि, अर्जन, वीहल वली वखाणि,
 बारड, वापु माटी भला, एह सहस दीधा चांपला. ४३
 घुघलीउ, नरसु, वेजसी, करमणीउ, माल्हण, ल्हणसी,
 पंनर सइ पाखरीआ चंग, एह दीधा कालुआ तुरंग. ४४
 सोमाइत, पांचु, अडवाल, ल्हणकरण, जगसी, जगमोल,
 ए राउत आप्या सुरंग एक सहस नीलडा तुरंग. ४५
 मेघु, लोळ, देवाईत, मूळ, राजु, महीउ, जीत,
 चालि माहि जे तेजी भला, एक सहस दीधा चांपला. ४६

दीधी पाखर पूठि पहाण, पनर सइं बोरिया केकाण.
 देवसीह, भोजु, भड बेउ, अणतु, घडसी, तेजु जेउ. ४७
 आल्हणसी, वीरु, सोमसी, सामंत गुणु, सबल भीमसी,
 साल्हु, महिपु नइ महिपाल, वीरम वली मेखनु काल, ४८
 एक सहस पल्हाणा कीध, एह हरीयडा तेजी दीध.
 गहिलाउत, कान्हु नि भाण, मुंजु, धारु करुं वखाण, ४९
 देववंस जे तेजी हूँआ, पनर सइं दीधा जांबूँआ;
 पातल, पूनराज, रणमल्ल, सांगु, वांगु, साहणमल्ल, ५०
 एक सहस कलहथिआ तुरी, ए राउत आप्या पाखरी.
 चाहड, बूजड नइ हंमीर, सिंघल भोइ, भीमु वीर, ५१
 जकै धरी साणहिथा गया, एक सहस सेराहा दीया.
 झांझण, पातु नि पडिहार, धीरु, वीरु, सांतल सार, ५२
 पाणीपंथा, पूंठि पल्हाण, एक सहस दीधा केकाण.
 पुनउ, भारमल्ल, भुज प्राणि, मुंजु, रायमल वली वखाण. ५३
 वाहर समइ कोपि घडहडइ, काच्छेले तुरंगमि चडइ.
 लाखणसी, साल्हु, धारसी, धारु, मुजिग नि पदमसी, ५४
 एक एक नामिं जूजूया एह आप्या तेजी सीधूया.
 मेरु, तेजु नइ सामंत, बारहीउ गोल्हण बलवंत. ५५
 ए अगिला बुद्धिबल प्राणि सवि चडिया करडि केकाणि.
 सुरु, वीजड, लीबु भणूं, कडुआ, खीमा माटीपणूं. ५६

पूंठिइं पंचवर्ण पल्हाण, ईह आप्या हवस केकाण.
 धीरु, भंडसी नइ मोखसी, कुमरपाल, लोह, खोखसी, ५७
 पवन वेगि जे चालइ चंग, एह दीधा तोरकी तोरंग.
 जईतकर्ण, पूनु, जगमाल, दूदु, घडसी, दुर्जनसाल, ५८
 खुरासाणी खिति खुंदइ प्राणि, तिस्या तुरंगम आप्या आणि.
 कुंभकर्ण, सापु नइ फणु, फणगर, अदु, कर्णदे भणूं, ५९
 माद्धे, वींछी, अर्जन जाणि, वीसु, देपु वली वखाणि,
 चाबु, मांडण, राघव, हभु, राणु, श्याणु, कडुउं, नभू, ६०
 हापु, हरदास अनइ सगर, सुरु, मुलराज नइ फणगर,
 हराज, देभु नइ विजपाल, रामु, रीछु अनि नरपाल, ६१
 सादू, दूदु नइ सिवदास, मेद्धे, सादूळ नइ ब्रह्मदास,
 नुघण, शिवु, वीरु नइ अजु, वांकु, सांगु, चांगु, जगु, ६२
 सिहु, मुल्ला नि रणवीर, देवु, केतुं, नि रणधीर,
 राजु, वीरम नि देवसी, लखमु, ऊदूसिंघ, खेतसी; ६३
 गांगु, गांजण नि समरसी, लोह, लभु नि राजसी;
 सोभु, सोहड्ड, सल्लकणदे, वीकम, मड्डे, कुयरपालदे; ६४
 कूँछु, झाझण, सलखु, सिंघ, जागु, धरणिधर नि नरसिंग;
 मांगु, मांडण नि रामदे, छांछु, वांछु नि भीमदे. ६५
 मौकल, हांसु, राजधर, भीम, वेलाउत नि मेघु, खीम;
 वली वजेसी, उदु जाणि, हीरु नि हरपाल वखाणि. ६६

पद्मनाम नवि जाणइ पार, राउत सबल सवि झझार.
 तुरी खुरतलि धराणि खणइ, अनुपम हेखारव हणहणइ. ६७
 वायु वेगि चालइ केलाण, पूठिइ पंचवरण पल्हाण;
 तेजवंत नवि मानइ साट. वाहर चालइ ऊवट वाट. ६८
 दल दीपंतू, घणा असवार, पायदल तणु न जाणू पार.
 'मलिक सवे भाजेज्यो भडी', हुइ सीख, दल चाल्या चडी. ६९
 ढोल ध्रसूके, धर धुजंति. चालि कटक गयां रेवंति.
 कीधु कूच पीयाणे नविइ, आव्यां कटक धाणसे सविइ. ७०
 बि पुहरि रणकाहल दीई कटक तोरकइ वलगा जइ;
 मलिक नेब बलवंत अपारि आगइ भड सांचर्यु शिकारि. ७१

 तेणइ वेला दीधउ दाउ, खुडलीइ जई लीधउ घाउ. ७२

पवाडु.

हाजि मलिक, मलिक मउताज नि वली मलिक साबाज;
 मलिक बुबनु, मलिक कबीरु, मलिक अबु सरताज. ७३
 करी हाक हिदू दल साहसु ऊठिउ मलिक रसीद;
 मीर ऊंबरा आठ सुरताणि फोजइ मलिक फरीद. ७४
 जरहजीण, जीवरखी, आंगा, ऊघाडां हथीआर;
 तुरी पाखर्या, गयमर गुडीया, आव्या झझणहार. ७५

लोहडा तणी कटाकटी ऊडि यंत्रि पुहुतु सूर;
 समरंगणि निसाण धसूक्यां रणकाहल रणतूर ७६
 पहिली तुरक तणी ऊठवणी रणिवाउला विछूटा;
 घोडे साट देई हिंदू नइ फोज मांहि जई फूटा. ७७
 विलगइ वयरि दैत्य देव नइ वात करंता वार;
 कीधा घाउ भुजाबलि प्राणि, वेगि वल्या असवार. ७८
 बीजी जे उठवणी हिंदूनी, तेजी दीधी साट;
 मारी नइ मचकोड्या मुंगल, मेळ मेल्हाव्या वाट. ७९
 गयमर ठाठ बि सइ, हिंदू खलभल भालइ खंडइ;
 वालइ वयरि घाउ सपराणा ते रणि पेरण मंडइ. ८०
 वीर हाक वाजि गयणंगणि, सीगिणिना गण गाजइ;
 भाला अणी कणस तरुआरि ऊळीना घाउ वाजइ. ८१
 बीज. तणी परि लोह शबुकइ, थरहर कायर कांपइ;
 पाछा पाय न मूकि पाइक, भूमि आगलि चांपइ. ८२
 हिंदू करइ वेढि सपराणी, भडतां लाधु लाग;
 मारी कटक आवाले कीधु, म्लेच्छ मेलाव्या माग. ८३
 असुरां पूठि सुभट एक धाया, एक पयठा मेल्हाणि;
 मारी मेळ भीळ बलवंता, बान छोडव्या प्राणि. ८४
 सपराणा सुलतानी बंदा आठ मूलगा पाड्या;
 कीधी केडि, असुर ऊगरता ते सवि रानि भमाड्या. ८५

- छोड्यां बान सांचरइ पाव्वा; लसाव्यूं मेल्हाण;
 विसमे ठामे वालि बांध्या छोडाव्या केकाण. ८६
- बगतर तास लीआ ऊदाली, पडिउ खजानि हाथ;
 तरकस तीर चीर हथिआरे लसइ सघलु साथ. ८७
- बि सइ हाथी रोल्या सूरताणी. ऊदाल्यां नीसाण.
 वाजी सान, वल्या सवि हिंदू, तु मेलयूं मेल्हाण. ८८
- महिप जइत देवडु पहिला कटक राउला धूरि;
 आगलि करी पायदल ताखति वेगि गया जाल्हूरि. ८९
- तेणइं दिवसि अमासि हूति. खूडलिइं तिणि कालिं
 लखण सेवदू, सालहु सोभतु रह्या सरोवर पालि. ९०
- आंगां जरहजीण उतारियां, सीतल झाया लीधी;
 तेजी तणां पल्हाण हलाव्यां, खाण चासणी दीधी. ९१
- मार्या मेख, सइफलु जीतु, अंगि हूउ अभिमान;
 हाथि डाव उतारि कोठि कीधां नीर सनान. ९२

दूहु.

- पद्मनाभ पंडित भणइः—जेह कुलि जेह आचार,
 लोष न कीजइ तेहनूं; मरण न बीजी वार. ९३

पवाडु.

- जे नीसाण तुरकां तिहां सर पाड्डुउ घाट वजाविउ,
 सर वाजंता वेगि सुणी करि मलिक नेव तिहां आविउ. ९४

तुरी सहस छत्रीस पाखरिया, साथि हाथी त्रीस;
 मलिक नेव बलवंतु बंदउ आव्यु आणी रीस. ९५
 दीटु कटक सबल ऊतरीउ, अछवा हिंदू आव्या;
 आठ मलिक मूलगा मराणा; लोक सवे मेह्हाव्या. ९६
 रुंड मुंड रडवडइ रणगंणि, लोही तणा प्रवाह;
 ऊमे हाथइ असुर पोकारइ, पाखलि पाडइ धाह. ९७
 आव्यु मलिक सरोवरि, देखइ हिंदू करइ सनान;
 फेरी वीटी, ऊडव्या हाथी, कीघां बाण संघाण. ९८
 खेडां तणी ठाठरी मांडी, धुरि जो हवसी आव्या;
 करी हाक बूंवारव वरतिउ, तु हिंदू बोलाव्या. ९९
 उठ्या सुहड सवे सुडीनिं, नीरि गलंता चीर;
 घोडा लगइ न जावा लाभइ, वेगइ आहाणि तीर. १००
 धाया सुभट भाल फूटंते लेह अंगमी प्राणि;
 वाजइ घाउ अंगि ऊघाडि, तु चडिया केकाणि. १०१
 एक सुहड ऊठइ एकमना, झीलइ अंगि प्रहार;
 भाला, अणी, कणस, तरुआरि, वाजइ खांडा धार. १०२
 एकवीस ऊथला प्राणि लखण सेवटि दीघा;
 साल्हु सोभाइत सपराणि घाउ घणा सिंड लीघा. १०३
 साल्हु सोभाइत समरंगणि, लखण सेवटु बीजु;
 रणवटि रहु अजेसी मोह्ण मांहि मुल्गु त्रीजु. १०४

च्यारि संहस राउत रणि रहीया, मारी फेडिउ ठाय.

सुद्धि करेवा को न ऊंगरीउ, जई जणावि राय. १०५

चूपई.

मलिकि लोही लखणा तणूं लेई ललाटि कीधउं वांदणूं.

कीधी वली प्रसंसा घणी—धंन धंन माता तुह तणी ! १०६

हींदु तरक नही को इसिउ रणि राउतवट लखणा जसिउ.

जे समरंगणि साहमा मरई, ते सवेउ सुर वंदण करई. १०७

पद्मनाभ उच्चरइ पुराण. माणस वंदिउ, करिउ वखाण.

वल्या मलिक, नवि कीधी जेडि, हींदू वली करेसिइ केडि. १०८

पातसाह आगलि परि सुणी, गयु रबारी वधामणी.

‘पहिला हींदु आव्या जसिइ, मलिक नेव नवि जमल तसिइ. १०९

सरवर पर सर सुण्या निसाण, पछइ मलिक नइ हुऊं जाण.

छोड्या बान सुणी परि नवी, आविउ नेव तुरी तारवी. ११०

हुई वेडि सरवर तिणि वार, राउत भला करइ हथीआर;

चुपट घाइ एकमना भडिया, लखणु नइ साल्हु रणि पडिया. १११

मलिक नेव जीतु संग्राम. पातसाह नइ करूं सलाम.’

तु आणंदिउ असपति राउ. तस आपिउ पंचांग पसाउ. ११२

हुई वात जालहुर मांहि, शुद्धि पूछइ सोनगिरु राय;

जीतइ सइफलइ न आव्या वही, राय भणइ, कां सारु रही ? ११३

दूहवण राइ धरी तिणिवार, व्यास भणिः नवि टलि हणार;
 श्रीमालीनी चाडिं मूया, देवलोकि ते राउत हूया. ११४
 बेटइ महिप देवडा तणी रांधिल प्रतिइ वात इम भणी:-
 'भोजन वार कंसीया तणू त्राट ग्रहार म वालिसि घणूं. ११५
 लोह तणइ भिइ बिहइ बाप ! नासी नइ ऊगार्या आप !
 तव लाजिउ महिप देवडु, किम सांसहं बोल एवडु ? ११६
 तु महिपइ मोकलाविउ राय, चडी कटक नि दूडी जाय.
 मलिक सरूप बिहूँ सि साथि महिपइ हाणिउ आपणइ हाथि. ११७
 महिपा साथि पड्या पंचास, तेह हऊउ अमरापुरि वास.
 हईयडि रोस पातसाह परिउ, गढ जालहुर भणी सांचरिउ. ११८
 जास तणु सीताई नाम, आगलि ऊमी करइ सलाम:-
 'जाति स्मरणिका करत लहुं, शकन सरूप विमासी कहूं. ११९
 नवि अवतारि देव अवतर्या, जिणि सवि असुर संहर्या;
 चाहुआण कुलि दशमि वार आदि पुरुष लीधउ अवतार. १२०
 पंख सहित बालि निज अंग, जु जई दीवाडि पडी पतंग.
 जउ चाली जाइसि सुरताण, सही कान्हडदे लेसिइ प्राण.' १२१
 बोल न मानइ असपति राय, गढ जालहुर भणी दल जाइ.
 तिणि अवसरि बइठी ऊबंगि कूमरी वात करइ मनरंगि:- १२२
 'आम तात ! सांभलि अरदास, वीरमदे छइ लीलविलास,
 रूप, वेष, वय सरीखु भावि, कान्ह कूमर मुझनइ परणावि.' १२३

बोलिउ पातसाह परि करी:- 'गहिली वात म करि कुंयरी !

ताहरइ मनि कूडउ ऊझाह, हींदू तुरक न हुउ विवाह. १२४

नयर जोगिनी मुसलमान, साहजादा नइ मोटा खान,

ताहरि चिंति वसि वर जेह, करु विवाह; आणवूं तेह. १२६

कुमरी भणइ:- तात ! तुहं सुणु, हींदू तुरक छइ आंतरु घणूं.

भोग पुरंदर हींदू एक. हींदू जाणइ वचन विवेक. १२६

हींदू भोजन भाव अढार. हींदू तणा भला शिणगार.

तुरक कोइ वर नवि सांसहुं. वरि हूं तात कुमारी रहूं. १२७

कइ कुंयर वीरमदे वरूं, आम तात ! कइ नश्चिइ मरूं.

कुमरी बोल ए कहिउ जसिइ, गोलहण साहि तेडाविउ तसिइ. १२८

पातसाह परि कीधी घणी:- वेगि जाउ कान्हडदे भणी;

कुमरी अमारी वर ताहरु, कान्ह वखेदिं विहिवा करु. १२९

जु कान्हडदे बोल मानसि, तं दोसिउं जे मुखि मागसि;

गोलहण साह जालहुरि गउ; जई वेगि राउल भेटिउ. १३०

सभा मांहि सहु कोई सुणइ, गोलहणसाह ईणी परि भणइ;

पातसाहनी बेटी जेह, वीरमदे परणावु तेह. १३१

जासिइ कटक आपणि ठामि. गूजराति आपसिइ अनामि.

करु विवाह, मनि आणु रली, छप्पन कोडि धन दोसिइ वली. १३२

बोलिउ वीरमदे मनि हसीः—‘पातसाह परि मांडी इसी.

पातसाहनू इसिउ निवेस, एणी परि मांडी लीजइ देस ! १३३

नवि देस्युं वेवाही मान. नहीं आवइ तुरकाणइ जान.

मेर सिखर त्रुटी जउ पडइ, चहूआण चुरी नवि चडइ. १३४

हाथेवालु हाथि नवि धरूं, नहि बिइसि जिमण माहरूं;

चहूआणनूं कुल निकलंक जिसिउ पूनम तणु मयंक. १३५

सूर्य तणइ वंशि हुं आज, वडा पुरुषनि आवइ लाज.

गोल्हण! तुं मनि झंखिसि आल.हवि लाजइ माहरु मुहसाल. १३६

(कुंयर घणी मनि आणइ रीस) लाजइ राजकुलि छत्रीस.

एकवीस जे पृथवीराज, तेहु नीर ऊतरइ आज. १३७

लाजइ राजगोत्र, अहिठाण, लाजइ चाचिगदे चहूआण;

हुं तां नहीं बटाळं आप. हवि लाजइ कान्हडदे बाप. १३८

गोल्हण! तूं मनि निश्चल जाणि,इसी वात नवि सुणी पूराणि.

(कुंयर चित्त विमासी कहि) आगिइ हई न, होसि नही. १३९

अमृत हाथि थिकू किम ढोलीइ? भवि भव सुं किम बोलीइ?

गोल्हण! वात विमासी जोइ, खूटिइ कालिं मरइ सहू कोइ. १४०

जन्म मरणना अक्षर मांहि आधी पाखी धडी नवि जाइ.

चहूआण नवि मूकइ मान, रूठउ किस्सुं करइ सुरताण? १४१

मग कोरी माहि रहि सदीव, कर्म न छूटइ तेहु जीव.
 कीधां कर्म सहू पामसि, पांचमि सिरजी छठि किम हुसि'? १४२
 आवी लाज, हुउ अपमान, बोल न मान्यु, वलिउ प्रधान;
 कटक मांहि जई कीधूं जाण, गोल्हण तेडाविउ सुरताण. १४३
 गोल्हण भणइ, पातसाह ! सुणु, मानइ नही बोल आपणु;
 साम दाम विधि त्रिणि उपाइ मइ संभलाउ सइंभर राइ. १४४
 मइ बोलिया बोल गंभीर, राय भणइ, तुझे पूछु वीर;
 लोभ तणी परि मइ सवि कही, वीरमदे बोल सोसहि नही. १४५
 भय आपणु चिंति नवि धरइ, चाहूआण विहा नवि करइ;
 (इसी वात बोलइ प्रधान) मछरीक मोटुं अभिमान.' १४६
 हईई रोस पातसाह धर्यु, चहूआणस्थुं हठ आदर्यु;
 दल ऊपडयां, रडुद्रि थीयां, जांगी ढोल दमामा दीयां. १४७
 आप रडुद्रि आविउ सुरताण, बीजि दिन गोलि मेल्हाण;
 तरुअर छाह नि निर्मल नीर आव्यां दल सुंदरला तीर. १४८
 करी वालि बांध्या केकाण, पालि दीधां मयगल ठाण;
 ठामि ठामि फोजि राहवी, भला काठगढ खाई नवी; १४९
 असपति दल नवि लाभइ पार, पाखलि फरतां कोस अढार.

पातसाही दल दीटुं जिसई, राउलि गढ सिणगार्यु तिसई. १५०

पट्टकूल मेघवनां धर्या, कोठइ कोठइ बइसणां कर्या.
 रत्न जडित चंद्रुआथिकां दीसइ मोतीनां झूबकां. १५१
 उपरि वली त्रिकलसां घणां झलकत दीसइ सोना तणां;
 तारा तणा किरणस्यूं मिलइ, कोसीसि दीवा झलहलइ. १५२
 गीत गान सांभलीइ घणां, कोठइ कोठइ हुइ पेखणां.
 कोइ वर्णवी न जाणइ मान जेहवूं इंद्र तणूं विमान. १५३
 राग अदोला धन्यासी.

लंक त्रिकूट सरीखडु रे गोरीयडे गढ दीठ.
 कनक सकोमल फूटडी रे वचि वचि रत्न बईठ. १५४
 कनक त्रिकलसां झलहलइ रे धज धरीइ सुविशाल;
 रचीय चंद्रुआ चुफला ए मांहि मोतिडे जाल. १५५
 पंचवर्ण पट्टलडां ए रचीय परियंचि चंग,
 धवल धुलहर पेखीइ ए वचि वचि चित्र सुरंग. १५६
 पंच शब्द हुइ पेखणां ए नाचइ नाटक पात्र,
 गीत संगीत सल्लणडां ए सुणीइ सु स्वर सात. १५७
 कान्हमेर कोठा घणा ए दीसइ दीपकमाल,
 चाहुआण चंमर ढलइ ए कान्हडदे कुलपाल. १५८

चूपई.

पातसाह मनि अचिरज भयु, कमालदीन तेडी पूछिउः—

‘आगइ सृष्टि सुणिइ बि वार, वली सृष्टि शी त्रीजी वार?’ १५९

बंदइ ईसीं करी अरदास, 'ईणइ गढि राउलनु छइ वास;
विसमु गढ, विसमा झझार, ऊपरि विसमी पोलि पगार.' १६०
इसिउ बोल जव बंदइ कहिउ, पातसाह सिर कंपाविउ.

मालदेव नइ वीरमदेउ रातिवाइ उतरिया बेउ. १६१
खाई बूरी घणि विनाणि, काठ तणु गढ भांजिउ प्राणि;
एकइ राति तुरकह तणा मूंगल बचा बारसइ हण्या. १६२
नितु काठगढ खाई करइ. रातिवाइ नितु उतरइ.
दीहइ तुरक रलइ जेतलं, नितु हीदू भांजइ तेतलं. १६३
तुरकइ हीदू नवि आंगम्या. सात दिहाडा ईणीं परि गम्या.

पातसाह ईणीं परि भणइः—(कथन सवि सीताई सुणइ.) १६४
'आधी राति देवकीनंद सपन मांहि दीठा गोविंद.
शंख चक्र छइ करि हरि तणइ. पीलं पट्टकूल पहिरणइ. १६५
माथइ मोर पीछनी धडी. कानि लोलि रत्न सूं जडी.
देव तणू सामलं शरीर. कटीमेखला शब्द गभीर. १६६
चित्त मांहि हिवि निश्चि धरु, साचु बोल हूउ ताहरु.'

कान्हडदे भगति आदरी, ततखणि तुठी आश्यापुरी. १६७
कोलाहल सांभलिउ अपार, कटक मांहि वुठउ अंगार;

कटक सह ते दखीऊं हूऊं, घोडा माणस विलखूं थयूं. १६८
दूहा.

पुण्य तणूं ए पारखूं, जु दिन रुडा जाइ;
पद्मनाभ पंडित भणइ, तसु सुर किंकर थाइ. १६९

चूपई.

उलकापात हूउ विकराल, विषम धूम धूंघइ अपार.
वलतु कटक छांडइ मेलहाण, ढेली भणी गयु सुरताण. १७०
सोनगिरु जु छाडिउ घाट. वली गोल्हण मोकलिउ भाट.
भाट भणइ:—‘राउल ! इम जाणि, वीरमदे तेडिउ सुरताणि. १७१

‘विहवा तणी न करासि वात, करी मेल देसि गूजरात.’
कान्हडदे अवगणना करी, गोल्हण साह आविउ ऊतरी. १७२
छडे पीयाणे पाछउ वलिउ, कटक जई वाल्हीइ मिलिउ.
तिहां थिकां साहण ऊपडी सूद्रडीइ सवि आव्या चडी. १७३
वलिउ सहुइ, हुउ फरमाण, बीजइ दिवसि गढी मेलहाण;

तिणि दिवसि कान्हडदे राय शक्ति तणइ जई लागु पाय. १७४
‘तूं वीनवूं, आदि योगिनी ! पाछां कटक आणि तुं अनि;

* पुनानी ग प्रतमां वधारानो एक दोहरो छे.

हय गज सुहड समरथ सवि जु मदिमाता होइ;

नीर पवन पावकतणी झड नवि लाइ तोइ.

राउ हम्मीर परि आदरुं नाम अह्मारुं ऊपरि करुं.' १७५

शक्ति भणइ:-'जाउ गढी चडी.जासइ कटक विहाणइ चुकडी.

(आस्यापुरी कहि परि घणी) जाशिइ कटक मेडता भणी. १७६

तिहां पेरणूं करिजू जई, पाछा कटक आवशिइ सही'.

मालदेव नइ आयस दीऊं; सारुं कटक राउलूं लीऊं, १७७

आव्या कटक पूनि गिरि वही. आठ फोज जूजूई रही.

एकि मालदेव जई रहि; बीजीई वीरमदे गहगहि; १७८

त्रीजीइ अणंत सीसोदीउ जयत वाधेलु चूथि रहिउ.

कटक तणु महिमा एवडु, पांचमीइ छइ जित देवडु. १७९

दानकरण मोल्हणदे सही छट्टी फोजि जमलि रही.

सोभित देवडु सातमी, सहजपाल फोजि आठमी. १८०

पुहर पाछलिई ग्या संचरी; वीटउ खान पाखलिइ फिरी.

त्रिणि सहस मारिया अईआर, पइठा कटकि, न लाई वार. १८१

लीधा घोडा नवि हजार; ताखति तणु न जाणूं पार,

समसखान नइ खाजा हतां, हीदूण शाल्या जीवतां. १८२

राजडीउ भाथाउत जेउ केहणराय रवारी बेउ;

राउल भणी गयां परि सुणी, वेगई मागइ वधामणी. १८३

भली वात सहूँकोइ सूणइ. किणि परि जीतु?' राउल भणइ.

कहि वात, 'राउल ! अवधारि, चूकडीइ ग्या हेरु च्यारि. १८४

सहतु पुनोली बोलइ छतिइ पातसाह तहीई मेडतिइ;
सरिस्थू बीस सहस असवार समसखान आविउ सकारि. १८५
मोकलाणि सरोवारि हतु, हुरम सहित साहिउ जीवतु'.

साहमु राउल मांडवीइ गइउ, मालदेव सिर नामी रहिउ. १८६
आवी राउ जुहारिउ सहु, कीरति बोलइ बंदिण बहू.
कान्हडदेइ भली परि करी. राउत नइ आप्या सवि तुरी. १८७
एहवु आयस लहि प्रधान उदलपुरि उतारउ खान,
सरसा एक सहस भाथाल राजडीउ मेह्लउ रखवाल. १८८

एक सहस पायक सिउ गयु भाथाउत जई जमल रहिउ.
दिवस एक तिहां अविलंबीउ, सुरताणि दल गयु बूवीउ. १८९
'समसखान मोकलीइ हतु, हुरम सहित साहिउ जीवतु !
हींदू वात असंभम करी, बूबू लील सरसी धरी ! १९०
त्रिणि सहस मारिया अईयार, घोडा लीधा नवि हजार.
वीरमदे दलि आविउ चडी मोटा मलिक भांजवा भडी.' १९१
एहवी वात पातसाह सुणइ, खुजा लाडणी ईणी परि भणइ:-
'आमतात अरदास अवधारि ! भव आगिल्या तणु भरतार. १९२
धरिआं बहिनि बहिनेवी जेउ गयु जीवतु जालहुरि लेउ;
सवि अहिनाण आगिल्यां कही हुं मुकावी आविसि सही. १९३

पातसाह बेटी प्रति भणइः—‘किम भरतार वीरम तुह्य तणइ’

जाती स्मरण भेद सवि लहइ, ए वरतांत पिता प्रति कहइ. १९४

पहिले बापल रासुत एउ, सिंहराज जाणीजइ जेउ;

हुं जयचंद तणी कूंयरी सरजनदे नामिइ अवतरी. १९५

बिहु वेवाहि मनि उछाह नयर जोगिनी करिउ विवाह;

सती धरम आचरु अमिराम, अंतर्वेध हूउ अवसान. १९६

कासी पति घरि बीजीवार वीरमदे कल्हण अवतार;

अजयपालनी कूतादेवी, ठीलीइ परणावियां बेउ. १९७

अंतर्वेध छइ रूड्ड देश, तिहां करु मइं अगनि प्रवेश;

वासुदेव घरि बीजीवार वीरमदे लीधु अवतार. १९८

महिगराय तणी कूंयरी मीणा नामि हूं अवतरी;

अंतर्वेध छइ रूड्ड देश, तिहां करु मइं अगनि प्रवेश. १९९

माणिकराय घरि चूथि वार देवराज लीधु अवतार;

जयतलदे घरि हुं कूंयरी सरूपदे नामि अवतरी. २००

बिहु वेवाहि मनि उछाह नयर जोगिनी करिउ विवाह;

अंतर्वेध छइ रूड्ड देश, तिहां करु मइं अगनि प्रवेश. २०१

पृथिविराय पांचमी वार महीपाल लीधु अवतार;

जोगादे घरि हूं कूंयरी संजुक्ता नामि अवतरी. २०२

बिहु वेवाहि मनि उखाह नयर जोगिनी करिउ विवाह;
 अंतर्वेध छइ रूडु देश, तिहां करु मइ अगनि प्रवेश. २०३
 सोमसिरि घरि छडी वार पृथ्वीराज लीधु अवतार;
 पाहण नइ घरि हूं कूंयरी पद्मावती नामिइ अवतरी. २०४
 तिणि अवतारि पाप आचरिउ, गाइ विणासी कामण करिउ;
 साधिउ मंत्र गर्भ गाइ निइ, चित्त विकार हुउ राय निइ. २०५
 राय वसि कीधु लोपीलाज, हण्या प्रधान निगमिऊं राज;
 घाघर नदी तीर रा सुणिउ साहाबुदीन सुरताणि हाणिउ. २०६
 सती धर्मि राय ऊधरिउ अगनि प्रवेश अयोद्धा करिउ.
 तेह पुण्य नवि लाभइ पार, मोटइ कूलि लीधु अवतार. २०७
 आम तात चिहूं पापइ करी तरक तणइ घरि हूं अवतरी.
 काह्य तणि घरि सातमीवार वीरमदे लीधउ अवतार. २०८
 आम तात बेटी ताहरी खाजा लाडणी हूं अवतरी.

दूहा.

पद्मनाभ पंडित भणइ जन्मंतरि जे रीति;
 जीव अवतारिइ जूजूआ पूढि न छांडइ प्रीति.

॥ चुपई. ॥

बेटी भणइ, 'अवधारु, तात, संवत तेर अडसठिइ वात;
 षष्ठी दिवस, मास वैशाख, से गुरुवार, उजली पाख. २०९
 तिणि दिवसि वेढि मांडसि, वीरमदेव प्राण छांडसि.
 मस्तक तणु अहारु नाह, जमली रही कराविसु दाह. २१०

- जेठ मासि मज एवडी आहि जई झंपावूं जमना मांहि.
 सूरिज वांशि आठमी वार वीरमदे लेशि अवतार. २११
- यादव वांशि वली अवतरूं, भर्ता भगति भलेरी करूं.
 सती धर्म साचु आदरूं, थानक भ्रष्ट थिकूं ऊधरूं. २१२
- बेटी वचन ऊचरिइ इसिऊं, 'देवलोक अहो पामसिंऊ;
 देवलोकथा नुमी वार पृथ्वीहि हुंइ अवतार'. २१३
- पूछइ बोल पातसाह इसिउ, 'जन्म आगिलिउ माहरु किसिउ?
 साचूं वचन, मात! अह्न भणुं, किसु ज माहरु कान्हड तणू? २१४
- कुंयरी भणइ, 'तात, अवधारि, हंतु कान्ह देव अवतार
 आमतात ! माने अहिनाण, तहीइ असुर हता सुरताण. २१५
- कलिजग मांहि कान्ह चहुआण, तुं तुं अलावदीन सुरताण.'
 पूछइ पातसाह कुंयरी, 'कलजग मांहि ए कान्ह सा करी? २१६
- अवतरिउ हूं दानव भणी'. बेटी भणइ, 'वात छइ घणी.
 आगिइ तारा दीधउ शाप; विण अपराधिइ वालिनु पाप. २१७
- बीजु वली न लाइ ताल थोडइ वयर हणिउ ससिपाल.
 त्रीजउ ईश्वरनू वरदान, तुरक तणां छोड्यां बंधान. २१८
- सिव मूकाविउ त्रीजी वार, तेह भणी कलयुगि अवतार'.
 कहइ सुलतान, 'कान्हदे राइ कां अवतरिउ जालहुर मांहि?' २१९
- बेटी वात सांभलइ घणी मुक्तिखेत्र आठमी भणी.
 वली वात पूछइ सुलतान, 'देवलोकिं जासि चहुआण. २२०

कलयुग मांहि सत्य खूटसिइ. अहो दैत्य किणि परि छूटसइ?"

पातसाह प्रति बेटी भणइ, 'तुझे भगति छउ ईश्वर तणइ. २२१

एह जनम पूठिइ सुरताण ! शिखगण माहि पामसिइ ठाण'.

पाछउ बोल पूछिउ वाली, होसि मरण केतलइ कालि ? ' २२२

'जउ जालहुर पीयाणूं करइ, सतावीस दिवसि मरइ.

सवि आगिलां वयर वालवा लिउ अवतार वली पालिवा. २२३

ढीली जाइ, तु मरण ज अछइ आठ मास कान्हडदे पछइ'.

'हीई कान्ह सांभरइ सही खूटइ पापि अवतरइ नही. २२४

साचूं भणि; हुइ जेतलं गढि जालहुरि आय केतलं ?'

'सात वरस तु नहि आंगमइ; जासइ दुर्ग वरस आठमइ'. २२५

सीताई प्रति राजा भणइ, हविइ जाईसि ठामि आपणइ';

बेटी भणइ, 'काम छइ घणूं, मुख जोएसु कान्हडदे तणूं. २२६

भेट करेवा छुं आकुली, वीर तणूं मुख जोइसि वली;

करूं सनान कुंडि जावालि छुटइ पाप केतलइ कालि; २२७

धरियां बहिनि बहिनेवी जेउ, जई जालहुरि छोडवूं तेउ.'

सातवीस दीधी पालखी, बापइ साथि मोकली सखी. २२८

चाली कूंयरी; हूई वदाई; समसखान लावूं गढ जाई.

कुमरी आवी कूंयरि सुणी, गउ रब्बारी वधामणी. २२९

'कूडी वात कूणइ ए कही?' कूंयर वीरमदे मानइ नही.

दीइ सीखामण, साहामे जाइ, बीजड भाट मोकलीउ राइ. २३०

ऊतारी सुंदरला तीर, तिहां आव्या राज नि वीर.

जव साहामी ऊठी कुंयरी, ततराणि परिअचि आडि धरी. २३१

बोलइ वात कुंयरी घणी, वीती छइ जंवारा तणी. २३२

॥ दूहु. ॥

पद्मनाभ पंडित भणइ, प्रीति परीक्षा एह;

अङ्ग विहु जण उल्हसइ नरनारी नवनेह. २३३

॥ राग शिखरी गीत ॥

एक पनुती (हो) बगलडी जी, तेहचा प्रेम अपार.

पीयु पोखइ पावसि चडी जी, सुखलीइ संसारि. २३४

कइ मइ मन्मथ दुहविऊं जी, कइ हूं निर्गुण नारि?

पीयु परदेसणी वीनवइ जी, आपि आप संभारि. २३५

दिवस दोहिला हूं नीगमुं जी, रयाणि घणेरी थाइ.

विरह वेदना माहरी जी, पीयु विण रहणूं न जाइ. २३६

जु जलहीणी माछली जी, जीवइ नही जग मांहि;

कंत विहूणी कामिनि जी, तिम तिम खीणी थाइ. २३७

चूपई.

वीर भणइ. 'ए साचुं सही; पणि मुख ताहरूं जोइसि नही.

तज स्यूं नही परणूं, छइ रोस. बीजुं जं मागसि तं घोस'. २३८

कुंयरी भणइ, 'राउ! अवधारि, बीजां मागिसि वानां च्यारी.

सादल सींह मलिक जे सरिया, सोमनाथ छुटंतइ धरिया. २३९

पातसाह नइ आवइ खोडि-समसखान नइ खाजा छोडि.
 सूरताणी दल आवइ जेउ, रातीवाइ म मारिसि तेउ. २४०
 जन्म आगिलइ कामण करिउं, ते पाप जाइ यम परहऊं.
 पातसाह बोल्यू पालसिइ'. वीरम भणइ, 'साचुं हसिइ. २४१
 देउल तणु न भाजइ रङ्ग, देसि अहारइ न करि भङ्ग,
 पीडइ नही विप्र नइ गाइ, सत्य वचन तु आपइ राई. २४२
 पातसाह टलतु जे सहू देसि कटक मोकलयो बहु'.
 साखि करिउ गयणांगण भाण, कुंयरी करिउ बोल परमाण. २४३
 तु कुंयरी बोली परि सुणी, 'ईछा छइ गढ जोवा तणी.
 दि सीखामण, राउल कान्ह' साथि मोकलीआ परधान.* २४४

चुपई.

कोठा नइ कोसीसां घणां, गूख गवाख, मढ, मतवारणां;
 धवलहरे ते जाइ चडी, रत्नजडित दीठी भूमिहरि. २४५
 राज लोक जोया कुंयरी, जिहां कान्हडनी अंतेउरी.
 कुंयरी केतल करइ वखाण ? जोया पंचवर्ण केकाण. २४६
 राजरीद्धि दीठी निरमली. राय तणुं सिंहासन वली.
 जोया राजसभा परिवार; जोया धान तणा कोठार. २४७

* आ तूकनी पछी मूळमां भटाउली छे, जेने माटे जुवो परिशिष्ट.

जोई वाडी, जोई वावि, कुंयरी जोवा गई तलावि;
 देव देहरां जोया फिरी, नगर लोक दीठउ कुंयरी. २४८
 गढ ऊपरि कुंयरी तिणि कालि करिइ सनान कुंडि जाबालि.
 कुंयरी जोवा आवा भणी राउलि दीधी पहिरामणी. २४९
 सोमनाथ छूटंतइ लीयों हाथी राउलि पाछा दीया;
 जे जे मलिक राई झालीया, ते कुंयरी नइ पाछा दीया. २५०
 आगेवाण देखाडइ वाट, साथि मोकालिउ बीजड भाट.
 सहू वलिउ वुलावी करी. कटक भणी चाली कुंयरी. २५१
 तु जिहमति हूउ सुरताण, पाछु वलिउ, दीउ मेहलाण.
 दल मेडता थिकु ऊपाडिऊं, तु हरसुरि जई नइ पडीऊं. २५२
 वहि पालखी उतावली, कुंयरी जई नइ सइमभरि मली.
 चालि चालि उतावली करी गयां आबिर कटक सांचरी. २५३
 चाल्या कटक ददामा दिया. बीजइ दिनि बाहडपुरि गया.
 मदनभेर वागां नीसांण, तु ढीली पुहुतु सुरताण. २५४
 करी सलाम नइ उभा रहिया आपापणे घरि सहू गया.
 पद्मनाभ पंडित मति कहि त्रीजा खंड समाप्ति हुई. २५५

खण्ड ४.

चूपई.

चूथा खण्ड तणु आरंभ बोलइ पद्मनाभ कवि बंभ;
 संतोखिउ सजन संयोग, पातसाहनी थिउ आरोग. १
 सरिऊ काज, मन पूगी रली, पातसाह नइ बेटी मिली.
 ततखिण पूछइ असपति राय, 'किम तइं मलिक छोडाव्या माय?' २
 एहवूं वचन पातसाहि कहिऊं, कुंयरी पीरोजा आयस लहिउ.
 गढनी वात पीरोजा भणइ, सावधान थिउ पातसाह सूणइ. ३
 बोल बापनु हईडइ धरी सकल स्वरुप कहिऊं कुंयरी;
 'कान्हडदे छइ जेणइ ठाय, ते जालहुर किसु छइ माय?' ४

दुहा.

'कणयाचल जगि जाणीइ ठाम तणु जावालि;
 तही लगि जगि जालहुर जन जंपइ इणि कालि. ५
 विषम दूर्ग सुणीइ घणा, असिउ नही आसेर;
 जसिउ जालहुर जाणिइ, तिस्यु नही ग्वालेर. ६
 चित्रकोट तिसिउ नही, तिस्यु नहीं चांपानेर;
 जसिउ जालहुर जाणिइ, तसिउ नही भामेर. ७
 मांडवगढ तिस्यु नही, तस्यु नहीं मोहदेर;
 जस्यु जालहुर जाणीइ, तिस्यु नहीं रानेर. ८

चुपई.

- वसइ नगर गिरि ऊपर घणूं, स्यूं वर्णवूं तलहट्टी तणूं ?
वेद पुराण शास्त्र अभ्यसइ, इस्या विप्र तिहां वासिं वसइ. ९
- विद्यावाद विनोद अपार वनय विवेक लहइ सु विचार;
राजवंश वसइ छत्रीस, छन्नु गुण, लक्षण बत्रीस. १०
- चाहुआण रा तेणइ ठाय, अबला विप्र मानीइ गाय;
छत्रीशइ दंडायुध धरइ, हीणकर्म नवि को आचरइ. ११
- च्यारि वर्ण उत्तम जाणीआ विवहारिया वसइ वाणीआ;
बुहुरिइ वीकिइ, चालइ न्याइ, देसाउरि करइ विवसाइ. १२
- जलवटि थलवटि चिहुदसि तणी वस्तु विदेसि आणइ घणी;
वीसा दसा विगति विस्तरी, एक श्रावक नि एक महेसरी. १३
- फडीया, दोसी नइ जवहरी, नामि नेस्ती कामि करी.
विविध वस्तु हाटि पामीइ, छत्रीसइ क्रीयाणा लीइ. १४
- नगरि मांडवि वारु पीठ. आछी खेरा चोल मजीठ.
पाडसूत्र पट्टेआ सालवी बुहुरइ, वस्तु अणावइ नवी. १५
- कंसारा नट नाणुटीया, घडिया घाट वेचइ लोटीआ.
कागल कापड नइ हथीआर, सांथि सुदागर तेजी सार. १६
- तल्यां सूखडां तोलइ मान, नागरवेलि अणीआलां पान;
ईणीं परि वस्तु विकाइं बहु जं जोइइं ते बुहुरि सहु. १७

- घडी वडी पडीआले सान, राति दिवसनां लभइ मान;
 चुहुटां, चूक, धूतरां घणां, ठामि ठामि मांडइ पेखणां. १८
- सेरी सांथ मोकली वाट, नगर मांहि छोह पंक्ति हाट.
 घांची, मोची, सई, सूतार वसइ नगर मांहि वर्ण अटार. १९
- गाव्हा छीपा, नइ तेरमा, विवसाईआ वसइ नगरमां.
 आप आपणि काजि सहै मिलइ; चुहटइ हईइ हईउ दलइ. २०
- आशापुरी आदि योगिनी, देव चतुर्भुज, गणपति अनि.
 काह्न स्वामी गिरूआ प्रासाद शिखिर तडोवडि लागु वाद. २१
- आठ पुहारि नित पूजा करइ. ईडि धजा वल्ल फरहरइ.
 चलतइ वारि हुइ नितु जात्र, नाटक, नट, नचावइ पात्र. २२
- पुरइ प्रत्य जे ध्याइ लोक, भूख दुःख नइ टालइ शोक.
 जोउ जिणालां ठाम विशाल. वसही, देहरां नइ पोसाल. २३
- गढ उपरि जल ठाम विसाल, झालर वावि, कुंड जाबालि,
 चारु वावि मांडवी तणी, साहण वावि अति सोहामणि, २४
- राणी तणी वावि गंभीर, नवलख वावि निर्मल नीर.
 शोभित बूर्ज बूर्ज कांगरु. नदी तरुअर फलवा वरु. २५
- साल्हा वावि करहडी जाणी. कान्हमेर खयडु वखाणि.
 साहला वाडी तरुअर चंग, राय तणा छइ मंडप रंग. २६
- जेणइ बइसइ जालहुरो कान्ह, राज रीद्वि छइ इन्द्र समान.
 रामपोलि अति रलिआमणी. त्रिणि पोलि तलहट्टि तणी. २७

- पोलि फूटरी पाटण तणी, चीत्तुडी नइ ढीली तणी.
 बारी पोलि भलेरु भाव. कुंयर तणु तलहट्टि तलाव. २७
 गुंदर नाम तलावउ जेउ, भोलाइ बोलीइ बेउ.
 पाणी . तणी जे परव अपार सहुको मांडइ शाहुंकार. २८
 जे पहिरइ मुद्रा, कांथडी आविइ यति, योगी, कापडी,
 देशान्तरी पंखीआ भाट, अन्न अवारीइ पूछइ वाट. २९
 तरुवर छांह परस चूवटि, राउत रमइ नितु जूवटइ.
 नगर नायका रूप अपार, नितु नितु नवला करइ सिणगार. ३०
 तास तणइ मंदिर विसमइ भोगी पुरुष तेहस्यूं रमइ.
 वावि, सरोवर, वाडी कुआ; नगर निवेसि ढलइ ढीकुंआ. ३१
 गढ गरुड जिसिउ कैलास ! पुन्यवंतना ऊपरि वास !
 जिसिउ त्रिकुट टांकणे घडिउ, सप्त धातु कोसीसे जडिउ ! ३२
 घणी फारकी, विसमा मार, जेणि ठामि रहइ झूझार.
 झूझणहारना समदा वली. विसमी वाट वहिइ ढीकली. ३३
 गोला यन्त्र मगरवा तणा आगइ गढ ऊपरि छइ घणा;
 उपरि अन्न तणा कोठार, व्यापारीआ न जाणु पार. ३४
 माणिक, मोती, सोनां सार, गढ मांहि गरथ भरिया भंडार.
 टांकां वावि भरियां घी तेल, वरस लाख पुहचइ दीवेल! ३५
 जूना सालणां, सूकां खड, ईधण भणी घणां लक्कड.
 जालहुर गढ विसमुं घणें, चाहुआण राय तणु वइसणूं. ३६

- कान्हडदेउ पाटनु धणी, बीजी भूमि भोगवइ घणी.
 राजरिधिनूं कसिऊं वखाण ? चालइ पंचवर्ण केकाण. ३८
- चारिइ सेलडी साकर द्राख, अति रूयडा तुरंगम लाख.
 पाणीहरा, पोलिआ, सूआर, दास दीकोलां, संख न पार. ३९
- श्रीगरणा, वडगरणा भला, साणहिता महिता राउला.
 नगर तल्हार, देस सेलहुत, देहरासरि, विप्र, प्रोहित. ४०
- अवधानीआ अनि टावरी, करइ मसाहणी चिंता तुरी.
 इसी अवधि वरतइ राउली, त्रीणीवार घोडा जाउली. ४१
- भंडारी कोठारी जेउ, पूरइ वरु राउलु तेह.
 आव्या ग्या नइ दीजइ मान, बुद्धिवत राउला प्रधान. ४२
- नितु नितु कीजि रालगुनि वतां, पोसातां दीजइ कणहतां.
 चाहुआण घरि आव्या लगइ, ठकराला राउत उलगइ. ४३
- सोहलंकी, वाघेला सुहड, रोसाला राउत राटूड.
 एक राउत चाउडा नइ हूंण, अति फूटरा, ऊंत्तरइ छूण. ४४
- जयवंता यादव, परमार, गोहिल सेवे सबल झुझार.
 ऐणि परि राजवंशी जे सवइ, लिइ ग्रास गाम भोगवइ. ४५
- तरुआरे सोनानी मूठि. करडां खेडां घालइ पूंठि.
 कडिं कटारी हीरे जडी. पाडसूत्रनी छइ दावडी. ४६
- भला भलेरा देशइ हाथि. वयरी सिउं ते वाहइ बाथि.
 मेघवानां फालिया बांधवा. पाए मोजड पागर नवा. ४७

- खांडा पटा तणी गजवलि. अलविइ आगिला, हींइ गेलि.
 साव लोह भाला नइ सांगि, लिइ हाथियार सवे मनरंगि. ४८
 नवां सावट्ट ठेसवइ पाय. ऊलगीइ कान्हडदे राय.
 रंग विरंगी मूहगइ मूलि पहिरइ एक कणयरी झुलि. ४९
 भोजन वारि मंडाइ त्राट. कीरति वोल्इ चारण भाट.
 सेव, संहाली, लाडू गिल्या, आळा मांडा, पापड तल्या. ५०
 खाजां खडक, सालणी, वडी, कूर कपूर, तली पापडी.
 पंचधार लापसी, कंसार, धान रसोई भाव अठार. ५१
 अति ऊजलां सथरां दही, भुंजाईइ लहीइ सही.
 पान कपूर दीइ थइ यात. चूया सरस चोलिय हाथ. ५२
 मुडुधानि कुमरी घणी अंतैउरी काह्य रा तणी.
 सवि सकुलीणी, रूप अपार, माणिक मोतीना सिणगार. ५३
 वाडि रा लगुनि एहवी प्रीति, हईंइ सवि राय नइ चिंति.
 कान्हडदे राजा सुविचार, रूपिइ जिसिउ अश्विनीकुमार. ५४
 बोलावीइ नितु परधान. छइ दरसन नइ दीजइ दान.
 मंडपि मुहुळ दीइ भूपाल. नाचइ पात्र, ऊगटइ ताल. ५५
 जाणइ जोतिप, भरह संगीत, पाटबंध ते गाईं गीत.
 खित्रीवट जे महा सधीर, मालवदेव छइलडु वीर. ५६
 जिसी प्रीति लखमण नइ राम, राज अनेरइ एहवी माम.
 जिसी प्रीति हग्या सुग्रीव, जाणि नहि जूजुया जीव. ५७

सी करि छत्र चामर ढालइ. साचइ न्याइ प्रजा पालइ.
 देस देसना आवइ माल. कान्ह, माल बि वयरिसाल. ५८
 मोटिम घरि चहूआणह तणी. राज करइ थानकि आपणी. ५९

दूहा.

राजरिद्ध निर्मल सूणी, पूण्य तणइ परमाणि,
 पद्मनाभ पंडित भणइ, सिर धुणिऊं सुरताणि. ६०

चूपई.

कहि पातसाह, 'सांभलि माइ ! इसिउं दुर्ग किम लेणु जाइ ?
 कुमरी ! तिं वण जाणिउं किऊं ! जई जालहुरि वचन कां दिऊं ? ६१
 कुमरी भणइ, 'अवधि मिइ कही तिणि दिनि गढ भेलासि सही'.
 तिणि अवसरि बोलिउ सुलतान, 'सुकुन बोल ताहरा प्रमाण'. ६२

राजा भणइ मुहुल मांहि आवी, 'सुलतानी बंदा बोलावि'.
 नाम समरकंदी जेहनि, बोलावि बंदा तेहनि. ६३
 कमालदीन मलिक तेडिउ, सीहु, पातलु, सरिसु गउ.
 सादल मलिक मान छइ घणूं. मलिक अमादलि माटीपणूं. ६४
 निजामुदीन मलिक बलवंत. मलिक नेब जाणे जयवंत.
 मलिक बाहदीन बोलावीउ. लाख लाख साहण आपीउ. ६५
 ब्रंदा तणा सवि अईयार, हुंसे मुंसे बरखुरदार.
 अहिम्मद, महिम्मद नइ हाजीउ, आखू, बाखू नइ गाजीउ, ६६
 मीर गदाई, ताजनमीर, मोजदीन, आरोहि वीर,

साहबदीन, पीरोजु वली, कयामदीन सिंउं जाय मिली. ६७

वाहिरदीन नि बगसु भणउ, राजदीन बंदउ ते तणउ.

मलिक अइआज, प्यारु मीर, नथु, आवू, गदाई, वजीर. ६८

नीधू, धार अनि मरगूव, ईसमाल, रूडु आकूब.

डुलतीयार, बाहादुर, हम्मीद, खिरदीन, कालु, फिरीद, ६९

समसदीन, आदम, अभरीम, सलेमान, अब्दुलु, करीम.

अली, मीरण छि यम जिसिउ. इछू, मीटू, भीखु तिसिउ; ७०

चिगन, चंद अनि महारूफ, काबिल महा भयंकर रूप.

वदरदीन, सेख नइ सधु, बहादर, ईसप, प्यारु, वधु, ७१

मलिक अइयार, हसासु मीर, गट्ट, कट्ट, कमसु मीर.

तुरकाणां तणु पार नवि लहूं. इणि परि नाम केतला कहूं? ७२

गमे गमे चडीआता फिरइ, ढीली नगरि मेलावा करइ.

एक तणी नवि लहिइ भाख; चाल्यां कटक चडी नव लाख. ७३

असपति राय तणइ फरमाणि खानजिहां राखिउ दीवाणि.

दीधी सीख पातसाहि घणी, 'फोज करेज्यो आपापणी. ७४

वचन, दीऊं जालहुरिं राय, कटक न आवइ रातीवाय.

नारगि रहिजो जूजूइ गामि; तिहांथा जाज्यो एकि ठामि. ७५

ल्यु असवाव सामटु अनइ, वरस आठ तणइ माजनइ'.

लाख लाख साहणना माटि दश सहिस दीवाणी हाट. ७६

ल्यमइ चाउल, मंग नइ छण. आटा, गुल, घी खाइ कूण!

- लाभइ खांड, तेल नइ मीरी. करइ सालणां, लाभइ सिरि. ७७
 अजमा, जीरां लाभइ बहु. वेसण, ब्रीहाली लि सहु.
 लाभइ नवी तिली नइ विरी. कोठीबडां तणी काचरी. ७८
 आदा, सुरण, केला बहु, बीजोरां, दाडिम लींबड,
 लाभइ खारिक, फोफल, द्राख. वली नालीयर लाभइ लाख. ७९
 वली लाभइ साबू, कंटोल. हाटि हाटि बि निरतां तोल.
 गांधि हाटि पामीइ पडी, रोग न आवइ एकइ घडी. ८०
 साथि आवइ घोडानी लास, कटक मांहि मंडाइ घास.
 लाभइ कापड नइ हथीआर, मोजां, कुसि न लाभइ पार. ८१
 एवडु वरु दीवाण जे सहइ. सहु चूगणां मसारा लहइ.
 हाट तणु पार नवि लहइ. घणां लोक विवसाईआ वहइ. ८२
 खांडां, तरकस, तीर, कमाण, जरहजीण पूरइ दीवाण.
 मोटा मलिक गूदरइ वलि. घोडुं मरइ नवुं मोकलइ. ८३
 चाल्या कटक सोनगिरि भणी. पूठिं वनगइ आवइ घणी.
 मोइ, मेहर, घणा तब्बाक, भठीयारा, धीवरना लाख. ८४
 छाढी, मतरब गाई गीत. ठामि ठामि निपजइ मसीत.
 आगि उंड समारइ वाट. बार सहिस सूतार, सिलोट. ८५
 माली, तंबोली, सोनार, चालइ घाटघडां लेहार.
 कंसारा, त्रांबाहर, सवइ, चालइ कारु नारु नवइ. ८६
 तीरगरा, बगनीगर वली, खास खवास सांचरइ मिली.

भाठी मद वेचइ खमार. चौद सहिस चालइ चमार. ८७
 द्राम रोकडा आपइ हाथि. उरति पूंगडां लीधां साथि.
 मलिक लहइ विमणी करियाति. चालइ कटक दीह नि राति. ८८
 जिणिइ ठामिं कटक उतरइ, वेगि काठगढ खाई करइ.

चड्या कटक, सीखामण हूई. ददा सनावर साथि देइ. ८९.
 दि सीख पिरोजा तिणि भावि, 'वीरमदे जीवतु लेइ आवि.
 एक वात हईइ जाणिजे, वीर तणु मस्तक आणिजे. ९०.
 संभालीजे कुल मांहि करी', छानी वात कही कुयरी.

लाल सिराचा तुरक ज जिहां, मलिक मसूरति बइसइ तिहां. ९१
 वली वचन वोळइ सुरताण, 'अह्म एणीं परि करिज्यो जाण.
 जोयण जोयण पाला सइ वीस, मेलहे वली ढोल च्यालीस, ९२
 घोडा सहस एक असवार. सुरताणी ढोल हुइ जिणि वार,
 वाजइ सवे ढोल जेतलइ—जाणु खवर अहो तेतलइ'. ९३

कटक मेडतइ चाली गयां; नवि लाख एक थाहरि हौयां.
 वीजड भाट चालीउं जिसइ, गोल्हण साथि मोकलिउ तिसइ. ९४
 गोल्हण गयु जालहुर मांहि, तु अवगणना कीधी राइ.
 'जोयूं मलिकनूं माटीपणूं! सज थाज्यो, करस्यूं पेरणूं.' ९५

लेख लिखाणा पाद्रिं पाद्रिं, तेडां गयां साचुरि, थराद्रि.

काकरनयर, वाराही बेउ, कांथ गहडीना राउत जेउ, ९६
 अमरकोट नइ वीकमपुर, जेसलनेर, गढ वाधणहुर,
 पारकर, पूगल, मरोट, धाणक, पोखर, आल्हणकोट, ९७
 कछ, जागल नि जासेहर, सारणि, चेत्रा, नाईसर,
 जिहलवाडु नइ देनेर, कइलवाडु, गढ बाहडमेर, ९८
 सिंधू सवा लख, नरवर जाणि, सवे देसुत बोलावी आणि.
 वली खमाल अनि नाबरुं, टूकटोडु, सोजित, बारडु, ९९
 पाद्रडूं, गिरडूं, रखेलि, डोडिआलि, राणिक, काछेलि,
 घाटु, सीसुद्रू, छेवाण, भाइल, बोरी माटूं ठाण, १००
 चडाउलि, चांगु करी आप, सीमाडा स्यूं मांडइ व्याप.
 झलहल देवराउत जिस्या, आबु तणा देवडा तिस्या. १०१
 त्रसांगमु, दांतु, भेलडी, वाघेला, बारड ग्या चडी.
 पोसीना नि भड सीहूर, गढ तारंगु, पाल्हणपुर, १०२
 समीयाणा, रडुद्रा, रोहावि, संधि महेवा धणी बोलावि.
 भाद्राजण, मंडोहर तणा सूरा चंदेरी राउत घणा. १०३
 नवि कोटना राउत जेह, ग्या जालहुरि चडीनि तेह.
 बालीसा नि सीसोदीया, सोढा नइ सिंधल आवीया. १०४
 ते पंचास सहस असवार राउल भेटी करु जूहार.
 एक लाख खांडाधर वली. छत्रीसइ राजकुली मिली. १०५
 हींदू घणा जे जालहुर मांहि, कहिउ जई गोलहण साहि.

गढ मेडता नइ सिंउद्रडी, दीयां पीयाणां चालियां चडी. १०

पंच वीस सहस असवार, बिमणा पाला झूझणहार.

राउल मालदे चालिउ चडी, पुहुतु वाडी जिहां ठूंकडी. ११

राउल कान्हि आयस दीयु. कुंयर वीरम भद्राजनि गयु.

मालदेवनूं दल जेतळं, वीरमदेव तणूं तेतळं. १२

एक दिवसि कुंयर राणि भडई. वीजइ दिवसि मालदे चडई.

च्यारि वरस इणि परि नीगम्यां. हींदूए दल प्राणि दम्यां.

ढीली भणी लिखी अरदास; 'हींदूए दल पाडिउ त्रास.

कटक तुरक थयु संघार; सतर सहिस पडिया अईयार.

मोटा मलिक किसी परि करई? हींदू तणु कोइ नवि मरई'.

वलतु पातसाह इम भणई, 'नवि लाख साहण आपणई.

सहस पंचास हींदू तणई; एक लाख साहण सहू भणई

जां हींदूथा बिमणा मरु, तां तुहो पाछा मन ऊसरु

वचन कान्ह नवि लोपइ सही; रातीवाइ आवसि नही

दुहा.

पद्मनाभ पंडित भणइ; भावि चंचल होई,

सज्जन जे अंगीकरइ वचन न लोपइ सोइ.

॥ चूपई. ॥

- ‘गढ लागि गढ खाइ करु, एणी परि आघा संचरु.
 नित मेह्माण सवे पालटु; कटक करु ऊलटपालटु; ११५
 एहवी बुद्धि सवे आदरु. एणी परि आघा संचरु.
 हींदू सूं तुहो बोल्है इस्यूं, सरिखे दलि आपण झुझस्यूं. ११६
 ए पंचास सहिस मुलगा; इसी सहिस सीधी दल भल.
 एकि एकि झुझावयो; मांटी नि प्राणि पाडयो’. ११७
- मलिक इसिउ हींदू नइ कहइ, ‘बीजी कटक तडोवडि रहइ.
 अहो सामा आवूं जेतला, तहो राउत भडज्यो तेतला’. ११८
 ईणी परि बीस दिहाडा हूँया, दस सहस राउत रणि मूँया;
 बीस सहस मूंगल रणि रह्या, गढ नीपाता आघा गया. ११९
 वली पडिया बिमणा हबसी, वात चिहु दसि जाणी इसी.
- गढि उतरइ नितु नवनवई. गया कटक प्रादलि सवई. १२०
 इस्युं सांभल्युं कान्हडदेउ, दलि रजपूत मरासि सवेउ.
 मालदेव नि वीरमदेउ व्यास पांहि तेडाव्या तेउ. १२१
 कटक तूरकइ तेणि समई, गया उडवइ वरस पांचमई.
- असिउं कहिउ कान्हडदे राउ, ‘गढ उपरि जल थोडउ थाउ’. १२२
 व्यास भणइ, ‘मंत्रनइ उपाइ, वहिली वृष्टि होसि गढ मांहि’.
 गढ उपरि गढरोहा समिइ वूठा मेघ, दिवस पंचमइ. १२३

दूहा.

मंत्र महोषधि देवता अनुदिनि पूरि ऋद्धि,
पद्मनाभ पंडित भणइ, पुण्य तणी परसिद्धि.

१२४

चूपइ.

‘जूनां धान हुइ बलहीण, तिणि करी देह थाइ खीण;’
असी वात राउल जे भणइ, बीजि दिवसि महाजन सुणइ. १२५
राजंगणि सवि ग्या संचरी, पहिल्ल सवि सहू मेलु करी.
जई रा लगुनि भेटणूं करूं, मोती भरिउ थाल ते घरु. १२६
विवहारीया राय वीनवइ, ‘अहो आलहिणूं करिसू सवइ.
करयो वेढि, म छंडे मान, वरस साठि पूरीसिउ धान.’ १२७
रामसीह फडीउ इम भणइ, ‘कण कोठार घणा अह तणइ;
मग, चोखा, जव, काठा गहुं, पूरूं वरूं, जु आयस लहु.’ १२८
वीरम भणइ, ‘उघारु जीउ, वरस त्रीस हूं पूरूं घीउ;
मागूं सीख, पसाय अह करूं, भुंजाईइ विमणऊं वावरूं.’ १२९
जइतसी दोसी इम भणइ, ‘वख वखारि वणी अह तणइ.
लेवा तणी म करसिउ माठि; कापड हूं पूरूं वरस साठि.’ १३०
भोल्ले साह भणइ, ‘लिउ तेल, असी वरस पूरूं दीवेल;
वाले एतलु छइ पाधरूं, वल्ले वारे नाहणूं करूं.’ १३१
राय भणइ, ‘महाजन ! परि कही कोरूं धान जिमाइ नही.’
जमली साखि दीइ परधान, ‘ईधण विण नवि पाचीइ धान.’ १३२

मोहणसाह कहइ ए परि, 'वात एतली छइ पाधरी;
 सूकडि अगर अहारइ घणां, वरस साठि पूरूं ईधणां. १३३
 राय भणइ, 'ई साचूं सही, पाखइ गोल न सकीइ रही;'
 भीमु साह ईणी परि भणइ, 'देउल मन भाजु आपणइ. १३४
 वरस अठार लगइ त्रापडा गुल ढीकलीइ पूरूं गडा;
 तेहु पारखूं जोउ राय ! गुलनु गोलु विमणु जाय. १३५
 वाजइ ते नवि पाछु जाइ, जीवतु गुल रोटी खाइ !'

एहवी वात मलिक सांभळी, ढीली नफर चलाविउ वली. १३६
 गढ ऊपरि एहवु परमाण सकल सरूप सुणइ सुरताण.
 पातसाह मुखि बोलइ इस्यूं, 'विमणु वरु अहो पूरस्यूं. १३७
 दिवस केतल रहिज्यो मंडि, भाजी मन आवस्यिउ छंडि.'
 असी सहस तुरक आवट्या. त्रीस सहस हीदू दलि घट्या. १३८
 सोमचन्द्र राय पूछइ व्यास, 'बार वरस नि हूँआ छ मास.
 वेढि करतां वरस सु जाइ, पणि गढि तुरके कांई न थाइ. १३९
 जु भाजी छांडेसि ठाम, तु किम आपणुं रहेसि नाम ?' १४०

॥ दुहा ॥

पद्मनाभ पंडित भणइ, जु जय संपति होइ,

अङ्ग तणु आदर किसिउ वीर न वंछि सोइ.

१४१

दूहा.

मंत्र महोपधि देवता अनुदिनि पूरि ऋद्धि,
पद्मनाभ पंडित भणइ, पुण्य तणी परसिद्धि. १२४

चूपइ.

‘जूनां धान हुइ बलहीण, तिणि करी देह थाइ खीण;’
असी वात राउल जे भणइ, बीजि दिवसि महाजन सुणइ. १२५
राजंगणि सवि ग्या संचरी, पहिल सवि सहू मेलु करी.
जई रा लगुनि भेटणूं करूं, मोती भरिउ थाल ते धरु. १२६
विवहारीया राय बीनवइ, ‘अहो आलहिणूं करिसू सवइ.
करयो वेढि, म छंडु मान, वरस साठि पूरीसिउ धान.’ १२७
रामसीह फडीउ इम भणइ, ‘कण कोठार घणा अह तणइ;
मग, चोखा, जव, काठा गहुं, पूरूं वरूं, जु आयस लहु.’ १२८
वीरम भणइ, ‘उघारु जीउ, वरस त्रीस हूं पूरूं घीउ;
मार्गूं सीख, पसाय अह करूं, भुंजाईइ विमणऊं वावरूं.’ १२९
जइतसी दोसी इम भणइ, ‘बख बखारि घणी अह तणइ.
लेवा तणी म करसिउ माठि; कापड हूं पूरूं वरस साठि.’ १३०
भोल्ले साह भणइ, ‘लिउ तेल, असी वरस पूरूं दीवेल;
वाले एतल छइ पाधरूं, बल्ले वारे नाहणूं करूं.’ १३१
राय भणइ, ‘महाजन ! परि कही कोरूं धान जिमाइ नहीं.’
जमली साखि दीइ परधान, ‘ईधण विण नवि पाचीइ धान.’ १३२

लाधूं सपन राय तेणि कालि, एहवूं वचन कहिऊं जाबालि.

‘आगइ देव तणूं वरदान, नवि गडि खूटइ पाणी धान.’ १५०

एहवूं वचन कहिऊं गंभीर, पछि ऊफरां आव्यां नीर. १५१

॥ पवाडु ॥

तेडावीउ कान्ह उलीचु, राउल सीख कहावइ;

वेगि करी भोलाइनी वाडी लेई कटक चलावइ. १५२

दस सहस साहण मोकलीयां ऊदलपुर नइ पासइ;

निजामुदीन मलिक इहां रूंधू; रखे अवर को नासइ. १५३

कलस थिका कान्हइ उलीचइ कटक मोकल्या हेरी;

खरे बिपुहारि जई दलि विलगां, तेजी वाल्या फेरी. १५४

चूपट घाइ भडि चडीआता हींदु तुरक अपार.

पायक पडइ, लडथडइ मूंगल, तताखिण दीधा मार. १५५

तुरक तणां दल भांजी प्राणि नडी नाद ऊतारिउ.

निजामदीन मलिक बलवंतु ते हीदूए मारिउ. १५६

हरम धरी, हठि घोडा लीधा, वेगि चडिया डूंगरि.

लूणकर्ण मोल्हण ग्यु साहसु, मिलीया ऊदलपुरि. १५७

वधामणीउ पहिलु चालिउ. तिर्य माहि दल ल्यावइ;

सोभित बुर्ज कुंड जाबालि वारीइ थई आवइ. १५८

रामपोलि जई राउ जुहारिउ, अधिक पसाउ लाधु.

रामचन्द्र हणुआनी परि राइ रणवटि वाधु. १५९

चूपई.

व्यास बोलीउ वचन विचारि, 'माल वीर गढ था उत्तारि.

वली कटक उत्तारि घणूं, तु मुख दीसइ तुरकह तणूं.' १४२

राउलि सहु सीखामण कही, वीरमदे गढ छांडइ नहीं.

पंचवीस सहस असवार, बिमणा पाला झूझणहार. १४३

राउल कान्हि आयस दीउ, गढ अंबेरि मालदे गयु.

राउल कान्ह तणइ आदेसि पाडइ सोर तरकनि देसि. १४४

पातसाहइं कासित मोकल्यु, मालदे देस मारइ एकल्ल.

कमालदीन कहिउ सांभलि, गढ लीधा विण पाछउ वलि. १४५

मलकि तसइं पीयाणूं दीऊं, चुहमासि सुंदरला गिउ.

राउल भणइ, 'माल ग्यु परइ, तु हजी तरक तलहटि फिरइ!' १४६

ऊलंभा नवि राउत सहइ. नितु नितु यन्त्र मगरवे वहइ.

गोला वहइ नालिध्या वली. आठ पुहर वहि ढीकली. १४७

राउल आवइ रहीं करहडी. फेरिउ वेढि तुरकि दडवडि.

मलिकि तां मनि हठ आदरिउ, जमलु गढ तलहटीइं करिउ. १४८

हेटि कोइ न ऊतरी रहइ, न को ऊपरि चडवा लहइ.

जेठि मासि जु जल खुटसिइ, लोक भाणि, जीवीसीं किसइ? १४९

॥ पवाडु ॥

खान तिहां दल ताजां लाविउ कटक आगिला मांहि.
 हींदू वेढि करइ सपराणी, आवइ चूपट घाइ. १६९
 जाणी वात मालदे राइ; ततखिणि छांडिउ ठाण;
 वेगि करी वनाद्रा आविउ. ढीली ग्यु सुरताण. १७०
 देसि देसि मोकल्यां हकारां; सहुइ आधूं आवु.
 राउ मालदे रोसि आगलु तेडावि मेलावु. १७१
 सिंधु सवा लख अनइ पारकर, सवि देसुत वोलाव्या,
 अदार सहिस हांसरू घोडा थाणि मेलावि आव्या. १७२
 तुरी सहिस छत्रीस मेली लाख खांडाधर लाव्यु;
 कटक तोरकां ऊपरि सूंडी राउ सीधल दल आव्यूं. १७३
 आव्यु सुणी मालदे पडौउ तुरक तणइ दलि त्रास.
 संकटि पडिया असुर, ढीली नइ मोकलावि अरदास. १७४
 'एकइ पासि राउल मालदे, वीजइ राउल कान्ह.
 बिहु राय वचि रही न सकीइं' इम बोलइ परधान. १७५
 असपति राय भणि, 'परधान ! जाई मलिकनिं कहियो
 वरस आठ कूंयरिइ कहीया, तहीं पाछात न रहियो. १७६
 आगइ ए गढ अछि सदैवत प्राण कोईइ न थाइ.
 ऊपरि चहुयाण सपराणा किम हि न लीणु जाइ'. १७७

वात एतली कटकि सांभली, सवि साचां अहिनाण,
 वेगि प्रधान हेरी ढीली सांभलिया सुरताण. १६०
 'करी पराण बिपुहरि वेलां हींदु आव्या चांपी.
 निजामदीन मलिक रणि मारिउ, हरम भीलनइ आपी. १६१
 सहस त्रिणि तेजी ऊंदालिया; रणवटि सूड्या साथी;
 मारी मेछ सेवे थल कीधउ; लीया रणंगणि हाथी.' १६२
 कमालदीन मलिक सीखामण मोकलिउ फुरमाण;
 साथि वली सलिह देवरावी, तरकस, तीर, कमाण. १६३
 खानजिहां साथि मोकलिउ निजामदीननी वाहारि;
 पातसाह बाहादुर पुरि आविउ मालदेवनी वा'रिं. १६४

॥ राग धवल धन्यासी ॥

बाहादुर पुर अंबिर अंतरि चूक आलेखौउ,
 कान्हडदेउनु वीर सूरताण स्थूं जूरमइ. १६५
 एक सोनगिरु 'राउ, बीजु ढीलीनु पातसाह,
 चूपटि परठ्या घाउ कुण हारइ कुण जीपइ ? १६६
 सोगटडां केकाण, गयमर पासा ढालीइ,
 कइ जीपइ सुरताण, कइ रण जीपइ मालदे. १६७
 सोनगिरु गढ ठाउ जूआरीपणु मांडीऊं,
 खांडइ दीजउ दाउ झडप दीड रणि मालदे. १६८

॥ पचाडु ॥

खान तिहां दल ताजां लाविउ कटक आगिला मांहि.

हीदू वेढि करइ सपराणी, आवइ चूपट घाइ. १६९

जाणी वात मालदे राइ; ततखिणि छांडिउ ठाण;

वेगि करी वनाद्रा आविउ. ढीली ग्यु सुरताण. १७०

देसि देसि मोकल्यां हकारां; सहुई आधूं आवु.

राउ मालदे रोसि आगलु तेडावि मेलावु. १७१

सिंधु सवा लख अनइ पारकर, सवि देसुत वोलाव्या,

अढार सहिस हांसरू घोडा थाणि मेलावि आव्या. १७२

तुरी सहिस छत्रीस मेली लाख खांडाधर लाव्यु;

कटक तोरकां ऊपरि सूंडी राउ सीधल दल आव्यूं. १७३

आव्यु सुणी मालदे पडीउ तुरक तणइ दलि त्रास.

संकटि पडिया असुर, ढीली नइ मोकलावि अरदास. १७४

“एकइ पासि राउल मालदे, बीजइ राउल कान्ह.

बिहु राय वचि रही न सकीइं” इम बोल्इ परधान. १७५

असपति राय भणि, ‘परधान ! जाई मलिकनिं कहियो

वरस आठ कूंयारिइ कहीया, तहीं पाछात न रहियो. १७६

आगइ ए गढ अछि सदैवत प्राण कोईइ न थाइ.

ऊपरि चहुयाण सपराणा किम हि न लीणु जाइ. १७७

राउल भणि मालदे प्रीतिं, ‘जु थाणू छंडावि,
कोड आपणूं किम पुहोचेसि? वली कटक नही आविइ.’ १७८
सीख मोकली राउल कान्हि बाहडमेरि थाणइ;
मानिउ बोल मालदे राइं, जई दुडु तुरकाणइ. १७९
आठ वरस मांहि आठ दिह थाकिइ, तुरके करी सजाई.
‘पाछां कटक सहुको चाढ’ मलिकि इसी फुरमाई. १८०

जहीइ सीह मलिक गढ ऊपरि बंदीखाणि रहाविउ,
सेजवाल तेहनु सगपण जण हाथि मोकलाविउ. १८१
वीकि नाटरडकनी वाधिं सीह मलिक तेडाविउ;
आधी रातिं लपी छपंतु सुहट मलवा आविउ. १८२
वीकु भणि, ‘पाछा जायिउ; वचन कहिसं वेद.
जु अह्न पातसाह गढ आपि, तु देखाइं भेद’. १८३
रुडु भवाडी जमल राखी करुं बोल प्रमाण.
मलिक भणि, ‘जे बोल अहारु ते माने फुरमाण’. १८४

चूपई.

सेजवाल गढि कारण करी, पापी पापवुद्धि आदरी.
लोभि एक विटालि आप. लोभि एक करि घण पाप. १८५
लोभि एक नर लोपि धर्म. लोभि करइ पाछां कर्म.
लोभि भीलीमाल आथडई. लोभि एक नर वाहणि चडई. १८६

- लोभि एक विदसि वलइ. लोभि एक नर पाटा पलइ.
लोभि एक दाखवि अणाथि. लोभि बूटां बालि हाथि. १८७
लोभि एक फरि दारिद्र. लोभि चोर न आवि निद्र.
लोभि काजि पीयारि मरइ. लोभि कन्या विक्रय करइ. १८८
लोभी जमल वासि म वसै; लोभि एक सेडि सांडसे,
लोभि एक थाइ अन्यान. लोभि एक पडावि बान. १८९
लोभि धर्म लोप आदरइ. लोभि सगां सहोदर मरइ.
लोभि एक नर पाडइ वाट, मरइ विप्र नगारी भाट. १९०
लोभि एक नर छंडि मान, नीच तणि घरि खाइ धान.
लोभि एक तणूं मन राखि. लोभि एक दीइ कूटी साखि. १९१
सेजवाल मनि एवडु लोभ, पाप तणु मनि नाणु क्षोभ.
हैया सरिसु विमासी जोइ, लोभ समु नवि मिद्ध कोइ. १९२
लोभ विहुणु जे नर सरइ, पद्मनाभ तेह पूजा करइ.
सीह मलिक ते राति ज मांहि सेजवालनि देई कलाहि, १९३
वली लोभ देखाडिया घणा; टंका आपिया सोना तणा;
कटक चंडेवा कहीउ मेल, वेगिं गढि पाडेसि भेल. १९४
लाधूं सुपन तेणइ वार. ब्राह्मण देखी करिउ जुहार.
पूछि राय, 'कवण तूं नर?' 'विप्रवेषि हुं गढ जाल्होर. १९५

खण्ड ४.]

कान्हडदे प्रबंध.

[१९६-२०४

चडिया कटक जु माहरी पृठि, गढ भेलणू, वहिल ऊठि.
अखि पाप माहरि जेतइं, हुं भोगविसु काल तेतइं. १९६
पुण्यवंत प्रीति पामसि वली वंश गढि ताहरु हसि'.
पाल्लु विप्र ग्यु सांचरी. सुपन देखाडि आशापुरी, १९७
कीहि, 'पीठि अहो जास्यू आज, जे वांछुं ते सीधां काज.
वली वंश नर ताहरि कोइ माहरि वचनि पामसि सोइ'. १९८
वली गणेश वुहुणा मांहि एह ज वात जणावी राइ.
चुथूं सपन राय जव लहि, कान्ह स्वामि इम आवी कहि. १९९
एह वात चतुर्मुखि कही; राय विचारि, साचूं सही.

कमालदीन मलिक सु प्रमाण सेजवाल थिउ आगेवाण. २००
माहली राति मलिक दडवडी कान्हमेर गढि चालिउ चढी.
आगलि थिकु वीकमसी गइउ, इसिउ बोल घरणीइ कहिउ. २०१
हीरादेवि भणि, 'चंडाल सूं मुख देखाडि तुं काल?
जेह पत्ताइं कीधां राज तेहणूं ते विणसाडयूं काज ! २०२
एक डील नइ कारणि आज गढ भेलणु. लोपी लाज !
जे नरनी छि करि प्रतिपाल दूध तेहनूं पीइ बिडाल !' २०३
करि रीस ऊभी घरवारि गढि दल चडतां देखी नारि,
इसिउं बोल हीरादे भणिउ. सेजवाल त्रंवालु हणिउ. २०४

सासन आपि ए आहिनाण, पडिउ धरातलि गया पराण.

अबला अंगि एतलि आहि हीरादेवि गई गढ मांहि. २०५

राउल भणि गई पाधरी, ऊमी रही वीनती करी;

‘राउल ! ऊधारिउ वात, सेजवाले गढ कीधु घात’. २०६

सुहुणा तणी वात सवि मिली; कान्हडदेवि बूब सांभली.

कांधिल तणइ साथि तिणिवार दस सहिस धाया झुझार. २०७

उलीचु भड जाणी तसिउ राउलि रणवट आलिउ इसिउ.

कांधिल भडिउ कटक मांहि जाइ. सीह मलिक मारिउ घण घाइ. २०८

मलिक सवे दलमांहि खलभल्या, कान्हमेर जन पाछा वल्या.

कांधलि करिउ सइफळ भट्ठे, राउलि सहु पूर्वि मोकळे २०९

कटक तोरकु सुंडिउ भट्ठे. आठ पुहर कीधुं सइफळ.

स्वामी काजि एकमना भड्या, च्यारि सहस राउत रणि पड्या. २१०

उलीचि कर ऊतारीया बार सहस मूगल मारीया.

विहाणामांहि वात मनि धरइ आव्या राय कोटइ कांगरइ. २११

॥ पवाडु ॥

गमि गमि जुजुउ दल दीठउ, जई संघासनि चइठउ;

वालइ दोट; ऊथला दीइ; कांधिल भडतु दीठउ. २१२

- राउल भणइ, 'आगि तूं कांधिल! इसिउ योध न जाणिउ.
 'खांडा भरत कांगरा कोठइ', इसिउ कही वखाणिउ. २१३
 चडिउ वीर रसि कांधिल बोलइ, 'राउल जाणि म जाणि.
 आगइ अहो सवि दीहे एहवा. इणि वेला म वखाणि'. २१४
 दीधी झांप पांचसि राउत नीचि कांधिल पूठि;
 मारी म्लेच्छ पडिया सवि पायक कान्हडदेनी द्रेठि. २१५
 तीणि ठामि कान्ह ऊँलिचु रण बांधीनि धाइ
 खरा विपुहर घणु दल झगडी, पडिउ पछइ घण घाइ. २१६
 आधी राति जयत देवडु तुरक तणि दलि भडिउं;
 मारी मेछ भूँछ मचकोडिया; पछई प्रहारि पडीउं. २१७
 जयत वाघेद्रे पुहर पाछलि भद्र भडिउं रण मांहि;
 मारी म्लेच्छ पडिउ घण घाइ; अंगि एतलि आहि. २१८
 छणकर्ण मोह्ण लोह नइ चाल्या साहमइ पूरि;
 म्लेच्छ सारिखु भडिउ घण घाइ, पडिउ ऊंगमतइ सूरि. २१९
 वडाउला अरजनइ बांधु रणवट कान्हड राइ.
 सोमचन्द्र व्यास तेडावइ. ततखिणिं तेडउ जाइ. २२०
 राउल भणइ, 'तुरक किम लेसि? व्यास! वचन उथारु.
 वेगि दीउ मसाहाणी आंयस; तेजी खांडे मारु'. २२१

- व्यास कहि, 'करणि पिरि अन्तकालि दीउ दान.
आपु तुरी, हाथ म ऊडु, एहवू मागुं मान'. २२२
- मानिउ बोल राउ चहुयाणे; वेगि पाखल्या पाय.
जाणि व्यास लेई ऊतरासिइ, घोडा आप्या राय. २२३
- चुवीस सइ तुरंगम राउला व्यासि मेहला वाली,
दीधउं दानि पुन्य राउलनइ; इसी वात संभाली. २२४
- 'घोडा सवि जीवता मेहलाविया ते अह पुन्य अनंत.
विप्र तणूं जे धन निग्रहासि ते जासिइ भसमंत'. २२५
- राउल भणइ, 'इस्यू कां कीधऊं ? व्यास ! प्राण छंडेसि'.
व्यास भणइ, 'कुण बीजउ राजा पालखी खांधि लेसइ ? २२६
- जे तह पूठि हुं जीवूं तु अपकीरति घण पामूं.
जाल्होरि भेलातइ नश्चि देह आपणू होमूं'. २२७
- जयतलदे, भावलदे, उमादे अनइ कमलादे राणी-
जमहर तणी करइ सजाई, वात हीआ मांहि आणी. २२८
- साथि घणी दिकोली सूंडी. करइ आवी नइ वात,
लोक भणइ, 'अहो राउल ! ताहरा नहि छांडउ संघात'. २२९
- पहिलइ पुहरि विप्र ऊचरइ, राउल आसीस मागइ.
विवहारिया सवि सकुटुंबा, पाए राउले लागइ. २३०

राउत सवि तणां जे माणस, तेह साथ नवि छांडइ;
 करइ जुहार सूद्र सवि आवी; धरि धरि जमहर मांडइ. २३१
 गण गायक नि नगरनायिका गाछा, छीपा, कोली,
 करइ जुहार, मगावइ आयस, माली नइ तंबोली. २३२
 कारु, नारु नइ विवसाईया आवइ वर्ण अढार,
 पाइ लागी नि कामा सारइ आयस करइ जुहार. २३३

झालर वावि मांहि अंतेउर लेइ आभरण नखावइ.
 पुरुसु पाणी मांहि बोलाव्यु; गढमांहि काई न रखावइ. २३४
 माणिक, मोती, हीरा आणी सोनां रूपां सार,
 उंडइ नीरि अणावी राउलि बोलाव्या भंडार. २३५

चहूयाण कुलि जेह धुरंधर जाणि राज विवेक,
 तेडांवी वीरमदे कुंयर सिरि कीधु अभिषेक. २३६
 लागु पायि; माजी आंसू जणणी दीइ आसीस,
 वंशि अह्वारइ तूं अजरामर प्रतपे कोडि वरीस'. २३७

चंदनकाठ अगर नइ तुलसी, बीली, आंबिली आणी
 करी सनान देव आदित्य नइ अर्घ दीइ सवि राणी. २३८
 हाहाकार हुउ तिणि वेला राणी जमहर पइसइ.
 सरले सादि सहू हरि बोलइ. जमहर इणि परि दीसइ. २३९

॥ राग भूछी देशाख ॥

बंधव पुत्र कलत्र धन यौवन जाणि साया जाळ.
 जिणि दिणि हुइ दैव ऊंकराटउ, तिणि दिणि सहुइ आळ. २४०
 हा हा दैव दोस किम दीजि हो. किसिउं दीसि वहाण.
 ईणि सिहरि अजी न आवि हो, हैडा था पाषाण. हा हा. २४१
 पंनरासिं चुरासी गाढि जमहर जालेहर निवेस,
 लोक सवि अंतेउर पुठि हो, जमहरि करिउ प्रवेस. हा हा. २४२
 विषम कर्मगति किम टळइ हो, मनि विखवाद न जाणि.
 मुगति भुगति दानेश्वर हो, समरि साङ्गपाणि. हा हा. २४३

चूपई.

डुंगर तगां शिखर डगमगइ. थ्यु अजूआळं साचुरि जगइ.
 दिग्गज आठरहीया अवलोकि. धुम विगळ गई मुरलोकि. २४४
 जाणी वात न लाई खेव, ततस्त्रिणि जोवा आव्या देव.
 हस्ति चडिउ एरावत इन्द्र. अंतरिखइ मृगज नइ चन्द्र. २४५
 नैऋत, वरुण, सवि मुर मिली नरवाहन तिहां आविउ वरी.
 तिहां चुसठि योगिणी हती; हंसि चडी आवी मरुसती. २४६
 गरुडि चडी हरि आव्या अनि आवी शक्ति सिंधवाहनी.
 सप्त रखीश्वर, साचू चवि, ब्रह्मादिक तिहां आव्या सवि. २४७
 आव्या रुद्र वृषभ सज करी; नहिणि मुर आविउ संचरी.
 पाद्या रहि आवसि खोडि, आव्या मुर तेत्रीसड कोडि २४८

सरग लोकथी, साचु मानि, सवि अपछरा चडि विमानि.
सवि देवता अंतरिख रही दीव्य चक्षु विण दिसिइ नहि. २४९

वली मलिक चडीआ तणी समइ लेसि घाउ दिवस पांचमइ.
कान्ह स्वामि नइ देहरह वली करइ विणास वात सांभली. २५०
ततखिणि चडिउ राउल कान्ह, सविहु राउत करियां सनान;
गोपीचंदनि चरच्यां भाल; कंठि धरी तुलसीनी माल; २५१
एकमना राउत संचरइ. अंतरखथी अपछर वरइ.
धाइ रणंगणि राउत भला; साहमा मलिक दीइ ऊथला. २५२

मलिकपुर नइ कमालदीन, ताजमलिक अनइ हरदीन,
अहिम्मद मलिक नइ ऊमरु, अबू, महिम्मद नइ ऊबरु. २५३
करइ जंघा खोपर खान मीर मलिक मोटा अभिमान.
तिमरस मलिक अनइ बहिराम, बीजा तणां न जाणु नाम. २५४
अंगोअंगि भडइ मनरंगि, सहि प्रहार तेहनि अंगि.

हाठि चडिउ सोनगिरु राउ. प्राणि वि हथि मेहलइ घाउ. २५५
दीइ ऊथला साहमा मंडि. वीर हाक वाजी ब्रह्मांडि.
राउत नवि पाछा ऊसरइ, उपरि पुष्प वृष्टि सुर करइ. २५६
साहमा छइ सपराणा मीर. सींगिणि थिका विछूटइ तीर.
ऊघाडां खांडां फरहरइ, बीज तणी परि शबका करइ. २५७

देव दैत्य जेणि परि भडइ, बेहु कटकना पायक पडइ.
 आगइ करुखेत्र घाउ जिस्सा, हिंदू तुरक भडइ राणि इस्सा. २५८
 पृठि रखु करइ संधान, वा पुकारइ राउल कान्ह.
 नाम नाम लेई भूपाल वोलावि परठइ कर माल. २५९
 राउत वली वीर रसि चडइ. वच्छु, सुहड, सालहु राणि पडइ.
 रहीउ थिर नइ लीधा घाउ. जीव उगार्या छांडी ठाउ. २६०

महिता कुंडलिया, टावरी, भला भडया राणि आदर करी.

छहडु, सैलहत चुरासीया चढि कटाकि ते नासी गया. २६१
 अरसी, मेरु, वजसी वली, सांगु, सिलार, सूळणु मिली,
 जेसु, लखमण, छलभु जाणि ए नासत नाठा निरवाणि २६२
 आगइ भड सपराणु हतु रीछु राउत, नानु पतु,
 अरजन, वीहल नइ मुलराज, धांधल, सूसोसु ग्यु भाजि. २६३
 चापलदे महीयडि परि सुणी नाटु धूंघलीउ साहणी
 भोलइ नइ नरसइ चालीया; राटुड रणवटि नासी ग्या. २६४
 दीठू दल नि आवी हारि. जगसी नाठउ धरम दूआरि.
 कर्मसीया रयणी निदानि फूटरसी या नाठा इम मानि. २६५

करि हाक जिम ऊडइ माल, भला भडया अरजन अडवाल,
 छण करण, भान्हण, भाणसी, रणवटि आल्हणसी, छणसी. २६६

वोढि तणा जाणि परपंच, सोम तणा रणि भडिया पंच.	
मेघु, सोमु नइ देवाईत, मूलराज, विकु नइ नइजीत,	२६७
आल्हणसी, महीडु, भीमसी, रणवटि सांतल नइ सोमसी,	
करी हाक हठ रणि आदरिउ, एह भडी नि भारथ करिउ.	२६८
महिप जीत, कीका, हरपाल, साह्यासुत मेळना काल,	
मंडलीक मारु झुझार, एहे राउति रणि कीधू मार.	२६९
वीरम, लोहडुउ, वीरम नाणि, कतिल, भुभु, भडिउ प्राणि.	
राऊतु अभंग अबीह, देवसी नारद बे सीह,	२७०
तेजु, मुंजु वछि राउत, भलउ भडिउ कान्ह गाहिल्लत	
धीरू साह दल हरस्यू जाणि लीधा घाउ धूंध नि भाणि.	२७१
पूनराज राउत खांतल वली सूडिया राजड रणमल्ल,	
सामती साहड बजूड, जिणि हम्मीर न जाणिऊं कूड;	२७२
सीघल, सहसमल्ल झुझार, झांझण नि पासु पाडेहार,	
वाचु, भीम, खबड, वीकल, भल्ल भडु राउत सांतल.	२७३
साल्हु सोभत सूर अपार, सवि सुभट सबला झुझार,	
पूनल, भूजि अनि भारमल्ल, लाखणसी, महीडु, रायमल्ल,	२७४
साल्हु, राउत नइ धारसी, एता सवि हुआ साहसी.	
मुंजग, मेरु, सामतसीह तेजु, सूड वि नि अबीह.	२७५
बीजड, लीवु, कडुउ जाणि, मंडारी भड भल्ल वखाणि,	
वारहीउ गोहण आदरइ ए राउत रामायण करइ.	२७६

खीसु, वीकु नि पदमसी, भला भडि मोहण, मोखसी,
 भेडसी भड सणीइ साहसी, कुयरपाल, ताळ, खेतसी; २७७
 पूनु, आसुड, वीजड, वेउ धारसी नइ ईपु जेह,
 ए राउत एकमना जाणि रणवटि भला भडया भुज प्राणि. २७८
 मई सांभंली आगिली भाप, रणि राउत मूआ पंचास.
 हीदू भडिया इणि परि धणा; भडया अंगरख राउल तणा; २७९
 एकमनु तुरक सिउं भडिउ जयकर्ण राय सांथिइ पडिउ.

जेहे राउते अंगम्यां लेह, तेणि मार्या मेळ संमोह. २८०
 स्वामी काजि एकमना भडया, भला ग्रासीया जे रणि पडया!
 रणि सीफलं न ग्या जे छंडि ते किरती पाम्या नवखंडि ! २८१
 धारा तीरथ पाम्या जेह अमर लोकि सवि पुहुता तेउ !
 जेह तणी घरणी घरबारि छंडी पूठि गई भरतार, २८२
 ते सरिसु गंभीर निनाद करि अपछरा अंतरिवाद !
 दिव्य कुमुम मांता अणुसरइ. राउत रंगि अपछरा वरइ ! २८३

पूठि न ग्या जे राउल तणी ते अपकीरति पाम्या घणी.
 जेह पसाइ पहिर्या सार पडकूल, पहिर्या सिणगार, २८४
 तेह काया आणी परिताप, गढ छाडी ऊगारूं आप.
 अंतरि पाखि वाहारइ चडइ. वाली दोट पंखीया पडइ. २८५

गृध्र सेन रूयांछु फरिइ; आमिष लोभि चंच वावरइ.
 पडिया योद्ध थिउं बीहामणूं कटक तोरकू भांगुं घणुं. २८६
 मारिया म्लेच्छ, असंभव करिउं; धायु लोह; पाछु ऊसरिउं.
 करी वेढि गढ माहिल्या मांहि, आंगरखे पधारिया राय. २८७
 व्यास भणि, 'राउल अवधारि देव वचन जो जो विचार.
 आगइ धारा तीरथ एक वली पामीइ पुण्य विवेक' २८८
 राउल भणइ, व्यास! कुल साखि, ताहरूं धूम न जोउ आंखि.
 थाउं उसीकलि अवसरि भलि, दीधुं वचन जन्म आगलि. २८९
 अलखाननू भाजी खंध, रुद्र तणु छोडाविउ बंध.
 निरपराध जे मारिउ वालि, प्रतिपन्नुं पादं शिशुपालि. २९०
 पृथ्वि तणु उतारिउ भार; मेछ तणु कीधुं संहार'.
 संवत तेर भणीजइ जिसइ अठसठु संवत्सर तिसइ, २९१
 ते वैशाख मास पंचमी, शुक्लपक्षि सवि अरिअण दमी,
 तिणि दिवस हुउ बुधवार, सकल लोक प्रतिपालणहार, २९२
 कलियुग मांहि देव अवतरी, वचन आपणुं साचुं करी,
 आदि पुरुष भणीइ अभिराम पामिउ वली आपणु ठाम. २९३
 मलिक मारंतां जे ऊगर्या करवा वेढि वली सांचर्या.
 चाहुआण कुलि साइस धीर बोलिउ वीर वचन गंभीरः— २९४

‘सवि झुझार खडग वावरइ, मारी म्हेच्छ रामायण करइ!’

वीरमदेवि संघासण काज ऊठ दीहाडा कीधू राज. २९५

अंतेऊरी अकुलीणी नथी, जमहर तणी करि सागथी.

स्नान दान दहेरासर करी जमलि रही सवि अंतेउरी. २९६

राणी वचन उचरइ इसिउं, ‘एकोतर कुल अजुआलसिउं’.

राम राम वाणी उचरइ. सजन लोक नइ आंसू खिरइ ! २९७

॥ राग ॥

रुपिं सल्लणडी सवि साहेलडी वेलडी रहेरे निहालतीरे.

टोडे आवी य आंसूडा रहावी य जालहुर परवत वधावीउ ए. २९८

सुंदरी सोहामणी परवत ऊपरि घणी,

आप्पि रे जंमारइ मोकलामणी ए. २९९

सर्व गुण जाण नइ वंश वली भाण नइ

वीर अवतारयो चहुयाणनिं ए. ३००

वली रलीआमणूं अरधासन वीरम तणूं.

अहो पामस्यूं सोनगिरि बइसणूं ए. ३०१

॥ चूपई. ॥

राणी वचन इस्यां उच्चरी, जमहर तिरिं गई संचरी.

पावक विषम सेव्यु तिणि रंगि, आहुति करि तेहने अंग. ३०२

वीरमदे जाणिउं अनुमानि वीटी तुरक झालिसइ बानि,

वीर वचन मुखि विसमां जंपि, ऊठी ऊरि कटारि चंपि. ३०३

राउल तणइ अंगि उच्चाह, ऊपरि दढ बंध्या सन्नाह.
 बढवा सारुं कोपि पडहडिउ, तुरक तणइ दल साहसु चडिउ. ३०४
 चडिउ रोसि राउल तिणि समइ, लोहतणी झड कुण अंगमइ?
 लखुवय कुंयर आविउ भार; राउत भला करइ हथीयार. ३०५
 बोलइ बिरद सवि बंगाल. हीदू तुरक मिल्या रणि ताल.
 हीदूए रणि लाधु लाग; मारी म्लेच्छ मेह्लाव्या माग. ३०६
 खरे बिपुहुरिं कदक तोरकु झगडिउ राय रणंगणि थिक्कु.
 वीरमदे खडग घण घाइ, मारी म्लेच्छ पडिउ रण मांहि. ३०७

हईइ धणूं मनोरथ हतु, 'वीरमदे साहस्युं जीवतु'.
 ऊपरि मलिक गया सवि मिली; दीठउ राउत नवि पूगी रली. ३०८
 जोयुं अंग तणइ अनुरागि, तुरक ऊगरिया दसमि भागि,
 सरोवर पालि तलहटी अनि लाख बि च्यारि गोहारि नीपनी. ३०९
 जोवा मसि मलिक तिणिवार; ऊपरि चडिया; धखइ अंगार !
 हुई मेलाणि वात ए जिसइ, ददा सनावर आवी तिसइ. ३१०
 हईइ दूहवण आणी धणू, मुख दीठु वीरमदे तणू.
 बांदी बोलइ आंसू भरी:—'धन्य धन्य जीणणी ताहरी !' ३११
 पूर्व प्रेम हईइ धरी, साचु बोल कहिउ कूयरी.
 रत्न जडित पांजरुं अमूल, चंदन, अगर, जायनां फूल, ३१२

वीर वदन बहिर्की एवड्डे, चंपा कुसुम अनइ केवड्डे;
इणि परि जत्न घणेरं करी लैई मस्तक ढीली सांचरी. ३१३

पुहुती वेगि नयर योगिनी; असपति राइं वात सवि सुणी.
पातशाह मनि आणइ शोक. ततखिणि जोवा आवि लोक. ३१४
ददा सनावर तेणइ कालि मस्तक धर्युं कनकमइ थालि.
असपति राय तणी कुंयरी जोवा आवइ अंतेऊरि. ३१५
दीठउ वीर वदन तीणि ठाइ; खित्रीतेज न सहिणु जाइ!
पामिउ उदय जसिउं अकलंक जिसिउं पुनिम तणु मयंक! ३१६
जिस्यां कमल युग नयन विशाल! तिस्यूं आगिळं दीसइ भाल.
अंतेउरि भणइ, 'किरतारि इस्या पुरुष सिरज्या संसारि!' ३१७
लागूं वली अणूरु मानि; जोतां आवइ मरण निदानि;
कुंयरी भणइ प्रतिज्ञा जाणि 'आगइ वचन दीउ चहुयाणि. ३१८
वीर वचन न लेपइ आपणू—मुख नहीं जोउं कुमरी तणू'.
माणसनु तु ए विवहार वोळ बाप एक ज सार. ३१९

॥ दूहा ॥

जे सुकलीणा साहसी, मरणि न मूकइ माण.
मस्तक ऊफराटऊं थऊं वीर तणूं चहुआण! ३२०
सिद्धिं निरंतर ते लहइ, सत्त न छंडि जेउ.
मरण पांठि पामिउ वली कीरति वीरमदेउ. ३२१

एक असंभम ते भणू नीर तरिया पाषाण;
मरण पूठि मुस्तक फिरिऊं ए बीजुं परमाण !' ३२२

॥ राग मालव सु सामेरी ॥

पूरव प्रेम संभारीउ, आंसूडे भीनु हारजी;
गुण फीटी अवगुण थया; 'अह्म कहि कारण सिणगारजी' ३२३

सगुण सद्धणा राउल ! माणि रूसणु किस्यु ?
हूं तां प्रेमगहेलडी तुं सोनगिरु चहूआणजी. सगुण. ३२४
तुं तां प्राणद माहरु, हुं तां ताहरी घरि नारि जी;
जनम एक अंतरि गयुं, सो नेहलु म बीसारी जी. सगुण. ३२५
हईयलहूं घणु गहवडयूं, तुं सुणि न अह्वारा नाथ जी!

तुं अमरापुरि सांचरिउ, हुं मरणि न मेहलुं साथजी'. सगुण. ३२६

॥ चूपई ॥

कुंयरी कारण हईइ धरइ, थई ऊफरांटी आंसू भरइ.
कुंयरी तणू अंग खलभलइ. लिख्युं विधाता ते किम टलइ? ३२७

यमुना नदी जई तिणि वारि मस्तक तणू करिउ संस्कार.
मरण भणी एकमनी थई, मा मांदिरि मोकलावा गई. ३२८

पातसाहने चरणे लागी वोगि सांचरि आयस मागि.
अबला अंगि एतलि आहि शंपाविउ यमुना जल मांहि. ३२९

नर नारी बि पुण्य प्रसंगि देवलोकि पुहुतां मन रंगि.
आगइ अवधि कही कुंयरी, वचन सवि हईइ धरी, ३३०

आठ मासि अवधि परिमाण पामिउ मरण पछइ सुरताण.
कान्ह तणु उत्तम अवतार, कलियुगि खट् दर्शन दातार. ३३१

- तिणइ वंशि वीरमदे नंद मेगलदेव थउ आनंद.
 सोनगिरा कुलि साहस घणूं, अंबुराज मेगलदे तणु. ३३२
- पद्मनाभ मति बोलइ इसी, आंबा तणु पुत्र खेतसी.
 लक्ष्मीवंत खेतसी तणु अखयराज सोनगिरु भणु. ३३३
- ब्राह्मण तणा कराव्या यागे. सवा लाख जिणि दीधां त्याग!
 अखयराज केतलुं वखाण ? जिणि सवि सांभल्या पुराण! ३३४
- पुण्य तणी कीरति विस्तरी. विष्णुभक्ति जिणि साची करी.
 भोजन वार नितु अखिराज अतिथि भणी मुकावि बाज. ३३५
- जनम लगइ जयवंतु सुणु. परनारी सहोदर भणु.
 अखयराज उत्तम अवतार, जेहना पुण्य न लाभइ पार ! ३३६
- जिणि कीरति कान्हडदे तणी अखेराजि अजूआली घणी.
- वीसलनगरु नागर एक, पद्मनाभ कवि पुण्ण विवेक. ३३७
- एहवूं विरुद आदरइ अनि लही बुद्धि कविजन रंजनी.
 माय भारती तणइ पंसाइ अक्षरबंध बुद्धि रस थाई. ३३८
- अखिराज सीखामण सरी पद्मनाभ कीरति विस्तरी.
- सांभलतां सरीर उल्लसइ, चूपई बंध असी सात सइ. ३३९
- च्यारि खंड जरया नवनीत. दूहा, चूपई, मधुरां गीत.
 पंचतालीस सु पूठि वरीस, मास मागसिर पूनिम दीस. ३४०
- संवत पंनर वारोतरू, तिणइ दिनि सोमवार विस्तरु.
 जालिहुर गढ उत्तम ठाउ, राउल कान्ह मालदे नाउ. ३४१

पद्मनाभ मति आणइ नवी तेह तणी कीरति वर्णवी.

एक चित्त जे नर सांभलइ, तेह तणां सवि दुष्कृत टलइ. ३४२

जे फल लामइ दीधइ दानि, जे फल गंगा तणइ सनानि,

जे फल हुइ तप कीधइ सदा, जे फल हुइ दर्शनि नर्मदा, ३४३

जे फल सत्य वचन प्रमाण, जे फल हुइ सांभलि पुराण,

जे फल लहि तापसि सवि, जे फल हुइ बंध छोडवि, ३४४

जे फल पामइ कीधइ जागि, जे फल भेटि हुइ प्रयागि,

जे फल पामइ गंगाद्वारि, जे फल हुइ भेटि केदारि, ३४५

जे फल हुइ विद्या उद्धरि, जे फल भेटि गोदावरी,

जे नारायण दीठइ नेत्रि, जे फल हुइ दानि कुरुक्षेत्रि, ३४६

जे फल पामइ साहसि सती, जे फल माह मास गोमती,

जे फल लहि द्वारिका खट मासि, जे फल भेटि हुइ प्रभासि, ३४७

जे फल हुइ मुक्तिपुरी साति, राम नाम उच्चरइ प्रभाति,

कान्ह चरित्रि जिको नर भणइ, एक चिति जिको नर सुणइ, ३४८

त्विर्थ फल बोल्यूं जेतछं, पामइ पूण्य सवि तेदछ.

पूण्य संग सवि सज्जन मलइ. पूण्य आस मनोरथ फलइ. ३४९

प्राकृत बंध कवित मति करी, कलयुगि कथा अभय विस्तरी.

चाहूआण कलि कीरति घणी. पूरु आस सार्विकह तणी. ३५०

परिशिष्ट. अ.

(भटाउली).

रक्खा काहडदे तणि कटक पाखलइ पुहरइ कडाहि चडइ । वाज पढिई सहिति । सिंहत्थि बीडां । प्रवाहि घोडा पडख तां न सहइ । थानान्तरि पहिला सुखासनि चाल्या । कंठा लीया । कित्या कित्या । भंडार भरीया । आलोची आत्मा नि आव्या । मन्त्रमाहि डाहा सेलहुत शीखामण हई । पडण पडया । गोत्र देव्यानइ नैवेद्य नीपनां । सूरु सुभट खित्री तणे धरि घोडा पाठव्या । कित्या कित्या वर्ण तणा घोडा । उज्जरा गुहरा कारा तूरकी भारिजा सींधूया अहिठाणा पड्ठाणा । देवगिरा गंगाजला । चपल चरण, खुर विस्तीर्ण, खेत्र खुरासाणीना । वाहिक देसना बोरिया लेटिया गंगोटिया हंस जादरा ऊडणभ्रमरी । शास्त्रिहोत्र प्रतिष्ठित सिद्ध विशेष गति करइ । मन सिउ चलइ, पवन सिउ तरइ, पाटि पग देई उतरइ । समुद्र मांहि वस्या, कसूटी कस्या, प्रथवी खुरतलि खूंदइ । ते घोडा गंगोदकि स्नान कराव्या । तेह तणे सरि कमलपूजा कीधी । तेह तणी पूंठि बावना चंदन हाथा दीधा । तेह तणी पूंठि पंचवर्ण पाखर ढाली । किसी किसी पाखर । रणपाखर, जीणपाखर, गुडिपाखर, लोहपाखर, कातलीआली पाखर । तेह घोडा तणी पूंठि पंचवर्ण पल्हाण मांडया । कित्या कित्या पल्हाण । कंकलोह, वोडीआ, नागफणा, वाजती वज्जाउली । कटी पुहली । पातली पटाटि । ढलकतां फूमत मूकयां । पीतलहर वाजतां पागडां । तेहे घोडे कित्या कित्या खित्री चडयां । पंचवीस वरस उपरें पंचास वरस मांहि । वीराधिवीर । आकर्णांत मूख ।

जामि प्रमाण कूंच । उदार । झूझार । हईइ सुविचार । थोड़ूं बोलइ ।
 मनसिउं चालइ । कीर्ति विस्तारइ । परनारी सहोदर । संग्रामि सधर ।
 बोलवी मारइ । मारी नइ मरइ । आपणा स्वामी तणूं कारिज करइ ।
 छत्रीस दंडायुध धरइ । सूर्यभणी नमस्कार करइ । तेह राउते चालते
 स्थिके (हूँते) हस्ती गूडिया । तुरी पाखर्या । रथ जूता । राउत चडया ।
 सनाह लीधा । किस्या किस्या सनाह । जरहजीण, जीवरखी, अंगरखी,
 वज्रंगी, लेहबंध । समस्त लीधा । सज्जीभूत हुया । मुगट तणा सिण-
 गार धडहडिया । रतनाउली झलकी । साहण फडहडया । फेत्कारनी
 फेणाउली । आसणी ऊडी रज । अंधकार प्रवर्तिऊं । रूपहारतु सूर्य
 खेहिं करी छाहु । तेहे राउते चालते हूँते बंदिजन बिरदावली बोलइ छइ ।
 खडग तणा खाटक । खेडातणा भाटक । तरूयारि तणा झाटक । धनख
 तणा टंकार । अणी तणा अंगार । बाण तणी वृष्टि । इसी सूरा राउ-
 तनी सूरवृत्ति ॥

परिशिष्ट ब.

(भटाउली.)

श्री नगर जालहुरनी रचना । गढ मढ मंदिर पोलि पगार ।
अट्टालीआं मालिआं । टोडलि त्रिकलसां । गगन चुंबित कोशीसां ।
सात खवणां धवलगृह । रम्य प्रदेश । सूकडीया गवाख । मल्लयागिरी
जाली । कृष्णागरी थांभली । मणिबंध काचबंध भूमि । उराउरी वलमी ।
पगथीआ चूक चूनाद्वआ । शतभूमिका सहस्रभूमिका सभानी रचना ।
सिंहासन परटु छइ । मेघवना ऊलेच बांध्या छइ । परियचि ढली
छइ । महाराजाधिराज कान्हडदे सभा पूरी बइटु छइ । केतकीना गंध
गहगहिया छइ । सोरंभना सोड आवर्या छइ । सभा मांहि सेरी मेल्हाणि
छइ । जाइ, वेल, वालु, कंद, मचकंद, दमणु, मरुउ, पाडलना परि-
मल । पंचवर्ण पुष्पजातिना प्रकर पाथर्या छइ । गुलालना गंधराग
गहिगह्या छइ । पडयां कपुर पगि चांपीय छइ । घोडा विहालइ घाला
छइ । हाथीयानी सारसी आगलि कानिं पडिउ कांइ नथी सांभलीतू ।
पीतलहरना मादलनो धांकार वाजि छइ । नृत्यकी नृत्य करि छइ ।
तत वितत आनद्ध धन शुषिर पंच शब्द वाजित्र वाजइ छइ । पंचवर्ण
छत्र धरियां छइ । चामर व्यजन बिहु पासि हुइ छइ । अमात्य मंडल
प्रधान, सामन्त, मण्डलिक, श्रीगरणा, वयगरणा, मुकुटवर्द्धन, अङ्गलेह,
मसाहणी, टावरी, बारहीया एवं वधि पुरुषि बइटु छइ ॥

કા૦ પ્ર૦-સ્વપ્ન ૧.

- ૧ ગૌરીનંદન-ગૌરી-પાર્વતી, નંદન-પુત્ર-શંકર ભગવાન અને પાર્વતીનો પુત્ર. ગણપતિ. દરેક શુભ કામના આરંભમાં એનું નામ દાધાથી વિદ્ન નાશ પામે છે. વીનવું-અપ૦ વિણવમ્ -અમ્નું જીં; શુસ્તવના કારણથી સ્વરદીર્ઘ. બ્રહ્મસુતા-બ્રહ્માની પુત્રી-સરસ્વતી. વિદ્યાની દેવી. કવિયોની અધિષ્ઠાત્રી દેવી. દરેક કાવ્યારંભે એનું સ્તવન ઇષ્ટ ગણાય છે. માપ સાર એવડી ત્તિ કરેલ છે. બન્ધપ્રાકૃત-પ્રાકૃતબન્ધ-પ્રાકૃતભાષામાં રચના. પ્રાકૃત-સંસ્કૃત નહિ તે-પ્રાકૃત લોકની ભાષા-મુજ્જાતી. કવું -સંકવ્-વર્ણન કરે-કાવ્ય કરે. દિડ-આપો. મુઝ-મુજને-મને. નિર્મલ-શુદ્ધ-ચોખ્ખી. મત્તિ-બુદ્ધિ.
- ૨ આદિપુરુષ-વિષ્ણુ-કૃષ્ણ. ધુરિ-શ્રેષ્ઠ. યાદવકુલિ-બદ્ધવ કુળમાં; ચાલુ સપ્તમીના 'એ' પ્રત્યયનું પૂર્વરૂપ. સં૦ કુલે-પ્રા૦ કુલે-જૂ. ગુ. કુલિ-વ. ગુ. કુળે-કુળમાં. અસુરવંસ-દૈત્યનો વંશ. કંસઆદિ અસુરો. નિકન્દીડ-સેટના ઇકારાગમમાં જૂના કર્મણિ પ્રત્યયનો ભ્રમ. નાશ કર્યો. શ્રીકન્ત-શ્રી-લક્ષ્મીના કાન્ત-સ્વામી-પતિ-શ્રીકૃષ્ણ.
- ૩ જિણિ-સં૦ ચેન-પ્રા૦ જેણ-જેણે-ત્રીજી વિભક્તિ. જમુના જલિ-સં૦ ચમુના-પ્રખ્યાત નદી-ચમની બહેન. જલિ-જળમાં. સપ્તમી. ગાહીકું, -સં૦ ગાહ-કૃપાવ્યું. નાથીડ-સં૦ નાથ-જેર કર્યો-વશ કર્યો. નાકમાં કાણું પાડી દોરી ધાલી. મુયંગ-સં૦ મુજઙ્ગ-પ્રા૦ મુજઙ્ગ-જૂ. ગુ. ભુયંગ-ભોરંગ. સર-ખાવો ભૂયસી (દક્ષિણ)-ભૂરસી.
- ૪ વાળી...સુરંગ-જેની ઉક્તિનો એકેકો બોલ કેવળ રસમય છે એવો. સોનગિરા-જે ડુંગર ઉપર બલોર-નગર અને કિલ્લો છે તેનું નામ સોનગિરિ-સુવર્ણગિરિ-કનકાચળ હતું; ત્યાં રહેનારી ચોહાણોની શાખા; એ ચોહાણો સોનગિરા ચોહાણ અગર

એકલા સોનાગિરા કહેવાતા. તળી-સંસ્કૃતમાં તદ્દિત પ્રત્યય છે. પુરાતન પ્રા० 'કેર' (જે ઉપરથી કેરો-કેરી-કેર છે.) અને 'તણ' શબ્દ સંબંધાર્થે યોજાય છે; તેમની પૂર્વે ષષ્ટા પણ આવે છે. જૂ. ગુ. માં સંબંધાર્થ શબ્દ તરીકે વપરાય છે. તળી= સોનાગિરાની. તિણિ-તેણે; ત્રીજી વિ० ચંગ=સારી. મ० ચાંગલી. હિં-ચંગા. સરખાવો ગુ. કહેવત 'મન હોય ચંગા તો કથ-રોટમાં ગંગા'

૫ જાળીફ-પ્રાકૃત કર્મણિ પ્રત્યય બે છે, ફૈઅ અને ફજ્જ. પહેલા ઉપરથી જૂનો કર્મણિ ફૈ પ્રત્યય થયો. હાલ એ પ્રત્યય દેખીતું-જાણીતું-ઓળખીતું-માનીતું વગેરેમાં રહ્યો છે. જૂનું વર્તમાન, ત્રીજો પુરુષ, એકવચન કર્મણિ ફપ. તાસ-સં० તસ્ય-પ્રા० તસ્સ-તાસ, છટ્ટીનું એકવચન. તેનું. તાસ તળા-છટ્ટી વિ. નો બેવડો પ્રત્યય. કાજ્જલદેહ-કાન્હડેની. ધણું કરીને પ્રા० સ્સ ઉપરથી હ છટ્ટીનો પ્રત્યય. સરખાવો ઇન્દ્રહ કા० પ્ર० ૧-૯, શ્રીમાલહધણી. ૨-૫૦. અને મનહમનોરથ. ૩. ૧૬૮. વિમલ પ્ર०.

૬ નવકોટી-જેમાં નવ કોટ-દુર્ગ-આવ્યા છે એવો દેશ. નવ પ્રખ્યાત કિલ્લા હોવાને લીધે મારવાડ નવકોટી મારવાડ કહેવાની. જૂવો. ટોડરાજસ્થાન-તેમ જ એલિફન્ટન.

મંડોવર સામત. હુવો અજમેર સિદ્ધ સુવ.

ગઢ પૂંગલ ગજમધ. હુવો લોદ્રવે ભાણુભુવ.

અલ્હપલ્હ અરબુદ્. ભોજરાજા જાલંધર.

ભેગીરાજ ધરઘાટ. હુવો હાંસુ પારકર.

નવ કોટ કિણ્ડુ સંજુગતુ ચિર પંવાર હર થપ્પિયા.

ધરણીવરાહ ધર ભાળ્યાં કોટ બાંટ જૂ જૂ કિયા.

ઘણ-ધન. કણ-ધાન્ય. સવિકહિ-સહુ કોઇને, કપ્પડક-ળય-કણુયકપ્પડ-કનકકપ્પડ-કિનખાપ, ફા० કમખાખ. કવિ-તામાં આમ શબ્દ ઉલટપાલટ કરવાની છૂટ છે.

૭ કળયાચલ-કનકાચળ-સોનગિરિ,-જે ડુંગર ઉપર જલોરતો કિલો છે તે. ઠામ-ઠેકાણું-સ્થાન. તળુ જાવાલિ-જળ્યાલિતણું-જળ્યાલિતો-જળ્યાલિપુર-જલોર. પ્રાકૃત કવિતામાં આમ શબ્દ ઉલટપાલટ કરવાની છુટ છે. સરખાવો. કા. પ્ર. ૧. ૧. તહીં લગઈ-તે વળગેલું હોવાથી, તે સંબંધ હોવાથી. તે કારણથી. સં. તસ્મિંલ્લગ્ને-તસ્મિન્ સંબંધે સતિ જુવો ૨-૩૭. સરખાવો. હિ. 'તિનલગિ નંદ સુમતિ યથા, રચત નામકી દામ.' નંદદાસજી-માનમંજરી. 'સુરહિત લાગિ વિરંચિ પઠાણ.' તુલસી. રામાયણ. જૂ. મ. ત્યાલા લાગુનિ. એથી પણ જૂનું ૩૫ ત્યાલા લાગુનિયા. જમ્પઈ કહે છે.—સં. જલ્પ—પ્રા. જમ્પ—જમ્પઈ=કથયતિ. દે. ના. મા.

૮ આગઈ-પૂર્વે. વિશુદ્ધ-પવિત્ર. વગળ વગરનું.

૯ ઇસી-એવી. નિદ્ધિ-ધનપતિ-કુખેરના હંડાર. એ નવ ગણાય છે. નિધિ-આ શબ્દ કવિતામાં અંકસંજ્ઞામાં નવડા અગર નવને સાડ વપરાય છે.

મહા પદ્મશ્ર પદ્મશ્ર શંખો મકર કચ્છપો ।

મુકુન્દ કુન્દ નીલાશ્ર સર્વશ્ર નિધયો નવ ॥

સવે.. વસઈ-અહોકાળ વાસ કરે છે. લક્ષ્મી જાતે ચંચળ હોવા છતાં અહીં તેા નિરંતર સ્થિર રહે છે.

૧૦ સહોદર-એક ઉદરથી જન્મેલો-ભાઇ. સ્યૂં-સં. સમમ્-જૂ. ગુ. સિઝ, -થું—સાથે. મતિમન્ત-શુદ્ધિવાન. કૂંચર-સં. કુમાર:-પ્રા. કુમરો-ગુ. ડુંવર, રાજપુત. જગિ-જગતમાં. આખી દુનિયામાં.

૧૧ હઠ-નર જાતિમાં વાપર્યો છે. હાલ એ શબ્દ નારી જાતિનો ગણાય છે. પુહર્વિ-પૃથ્વીમાં; સરખાવો ભૂમિ, કા. પ્ર. ૧-૩૩. તેમ જ રાતિ કા. પ્ર. ૧-૧૫૫. આ ૩૫ ઇકારાન્ત નારી જાતિમાં જોવામાં આવે છે. પ્રા. પુહુધી, હિ. પુહુમી.

- ૧૨ આપણ-આપણે-પોતાને. સં० આત્મન-આત્મીય. પ્રા० આપણું, સર જોઈ ગ્રીચરસન આ શબ્દમાં મારવાડી પ્રયોગ ધારે છે; પણ એ ગુજરાતીમાં બહુ પ્રચલિત છે સરખાવો 'આપ આપણે ઘેર જાઓ, ધાણીચણાં વહેંચી જાઓ.'
- ૧૩ અહીં પક્તિ કે પંક્તિયો ત્રુટિત જણાય છે, જેમાં કર્ણના દોઅમલી રાજ્યનું સૂચન હોવું જોઈએ. એનો-સારંગદેવનો-ભત્રિજો 'કર્ણ' (યુવરાજ) સાથે રહી રાજ્ય કરતો હતો એવો કાંઈ અર્થ અપેક્ષિત હોવાથી 'મત્રીજત તેહનત બલવન્ત, કરણ-દેવ યુવરાજ મળંત.' આ ઉત્તરાર્થ કદ્યું છે. બધી પ્રતોમાં રાજનું નામ કર્ણદેવ નહિ પણ સારંગદેવ આપ્યું છે. સારંગદેવ-કરણદેવનો કાંકો. રામદેવનો ભાઈ. રાજા અને યુવરાજ બન્નેએ જોડે રાજ્ય કરવાનો રિવાજ હોય એમ જણાય છે. ચોટણ ગામમાં મળેલા વર્તમાન સંવત ૧૩૫૫ ના એક લેખ ઉપરથી જણાય છે કે જલોરમાં કાઠ્ઠાડદે અને સામતસિંહ બે જોડે રાજ્ય કરતા હતા. સારંગદેવ અને કર્ણદેવ એમ કાકા ભત્રિજા બન્ને જોડે રાજ્ય કરતા હતા. એમના વખતમાં પ્રથમ મહાદેવ અને પછીથી માધવ કારભારી હતા. ચોલાઈ-તવું કર્મણિરૂપ.
- ૧૪ તિણિ-તેણે. અવગણિત-અવગણ્યો-અવજ્ઞા કરી, અપમાન કર્યું, દુભવ્યો. વમ્મ-સં० વ્રહ્મન, -પ્રા० વ્રહ્મો-જૂ.ગુ. વમ્મ-વમ્મ-પ્રાહ્મણ. વિકૃતરૂપ-બહામણ-ભામણ-ભેમણ. સરખાવો. અમદાવાદની એક પોળનું નામ 'રઘનાથ બંબની પોળ.' અને કહેતી-'જડો જડો બંબ.' 'અમો પશ્ચિમ બુદ્ધિ બંબ કહાવું સદા.' કવિ બહદેવજીની ભમરગીતા ક.૨૮. અપ્ર કા. એક. ૭. અહીં કવિ બહદેવજીની ભમરગીતા ક.૨૮. અપ્ર કા. એક. ૭. અહીં પ્રાહ્મણના જ અર્થમાં વાપર્યો છે. તાંહિ લગઈ-તે કારણને લીધે. મૂલગુ-પ્રધાન-માહામાત્ય. નીમ્યૂ-આખડી લીધી. આધા લીધી.

૧૫ જુ-બે. તુરકાળૂં-તુરકા-મુસલમાન; સરખાવો-‘ઓદાણું તર-કાણું. ‘તેડાવો ઓદાણું તરકાણું, જેની નાતમાં સહુ સમાણું’ —એક લોકગીત. અરહૂં-સં૦ આરાત્- ગુ. ઓરું. કચ્છી૦ ઓડો. છેલ્લા બે વર્ણુ છૂટા લખ્યા છે છતાં બેની એક વરડી સમજ ઉચ્ચાર કરવાનો છે. ત્રણ માત્રાનો શબ્દ છે. નવિ-અર્થ ૬૬ કરવા સારૂ અપિ અવ્યયના ઉમેરાથી બનાવેલું નિષેધાર્થ રૂપ; જેમ હિ ના ઉમેરાથી ‘ નહિ’. આ પ્રમાણે ‘ ઉ ’ ના ઉમેરવાથી નો બનેલ છે. નવ-નહી. આગિલ્યાં-આગદ્યાં-પૂર્વ જન્મનાં.

૧૬ સાલિગ્રામ-ગડકી નદીમાં થતો-જળઉપધીથી ગબડી ગબડી ગોળ થયેલો સ્લેટ જાતનો પથ્થર. એ વિષણુ તરીકે મનાઈ પૂજાય છે. કસોટી તરીકે પણ વપરાય છે. પૂજીઈ-પૂજાએ છીએ-પૂજાય છે. જપીઈ-જપાય છે, કીજઈ-તદ્ભવકર્મણિ-રૂપ; સં૦ ક્રિયતે.—ગ્રા૦ કિજ્જઈ. જાગ-યજ્ઞ. ત્યાગ-તાગ-દાન.

૧૭ પીપલ-પીપળો (Ficus Religiosum). Urostigma N. O. Artocarpaceae. તુલસી-Ocymum Basilicum અને Ocymum sanctum. N. O. Labiatæ. —તુલસી. સ્મૃતિ-પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ રિત, રિવાજ, ક્રિયા, ધર્મશાસ્ત્ર, રાજનીતિ વગેરેના ચાલતા આવેલા નિયમો યાદ-દાસ્ત ઉપરથી જેમાં લખ્યા છે તે ગ્રંથો. સં૦ સ્મૃ-યાદ રાખવું. જૂદા જૂદા યુગમાં જૂદી જૂદી સ્મૃતિને પ્રાધાન્ય અપાવું. સ્મૃતિઓમાં મનુ, યાજ્ઞવલ્ક, શંખલિખિત અને પરાશર એ મુખ્ય છે.

કૃતે તુ માન્વો ધર્મઃ ત્રેતાયાં ગૌતમઃ સ્મૃતઃ ।

દ્વાપરે શાહ્વ લિખિતઃ કલૌપારાશરસ્મૃતિઃ ॥

પુરાણ-સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ સંબંધી, સુર,

અસુર, ભક્ત, જ્ઞાની સંબંધી, મનુષ્યો અને તેના વંશજો, તેમના ઇતિહાસ વગેરે સંબંધી ગ્રંથો. મુખ્ય ૧૮ પુરાણ છે. બ્રહ્મ, પદ્મ, બ્રહ્માંડ, અગ્નિ, વિષ્ણુ, ગરુડ, બ્રહ્મવૈવર્ત, શિવ, લિંગ, નારદીય, સ્કંદ, માર્કંડેય, ભવિષ્યત્, મત્સ્ય, કુર્મ, વરાહ, વામન અને [દેવી] ભાગવત. માનીફ-મનાય-પૂજ્ય ગણાય.

૧૮ નવચળક-હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે પૃથ્વીના નવ ભાગ કહેવા છે તે; ઇલાવત, ભદ્રાશ્વ, હરિવર્ષ, કિંપુરુષ, કેતુમાળ, રમ્યક, ભરત, હિરણ્યમય અને કુરુ. દીલી-વૈદિક સંદલહા-સંદલહા-જૂ-ગુ દીલી, ગુ. દીલી-દીલી.

૧૯ વિષમ-અધરા. ચઢાય-ઓળંગાય નહિ એવા. ઘાટ-પર્વતનો રસ્તો. નયરયોગિની-યોગિનીનગર-યોગિનીપુર-દીલી. ઉલટાવેલો ક્રમ-પૃથુરાજરાસામાં આ નામ આવે છે. જૂઓ પ્રાસ દીવાણ અને સુરતાણિ. અતી સાથે ધણીવાર અંત્ય હંસવ ઇ વા ઉતો પ્રાસ મેળવ્યો છે. દીવાણ-પાતશાહનો મુસલમાન કારભારી. સાચી-સંસ:-ચી-છઠીનું એક વચન-તેની. સુરતાણી-ત્રીજીનું એક વચન-સુલતાને. આ તુકતી પછી માત્ર પુનાત્રી ગ પ્રતમાં નીચેની વધારાની લિંટીઓ છે:—

“પાતસાહ નવિજાણિ સિદ્ધિ; માધવ મહિતિ માંડી બુદ્ધિ..

છૂટિ ઘોડા પાણીહારિ, હંસ તુરી વિપુહરિ વાર.

દિન ફકેકુ છોડી દીઈ; તે સાહણ મસાહાણી લીઈ.

ત્રણિ સિં સાઈં ગંગાજલ તુરી;એક વાલિ તે તેજી સુરી”

‘ માધવે અલ્લાહીનને ત્રણસેને સાઠ ઘોડા નજર કર્યા ’.

રાસમાળા. ઘોડાની ભેટ કેવી કિમતી ગણતી તે નયસિંહકૃત

હમ્મીરકાવ્યના પ્રસંગ ઉપરથી સમજાશે. . .

- ૨૦ લાસ-સં૦ રાશિ-ઢગલો, જથ્થો, ધણા. ડંબરે-અમીર ઉપરથી બહુવચન ઉમરા. ઉમરાવોએ અરદાસ-ફાંઅર્જનદારત. દાસ્તન ઉપરથી.-અરજ, વિનતિ.
- ૨૧ મુકદ્દમ-આગળ-પહેલો-મોખરે ચાલનાર સરદાર. પરધાન-પ્રધાન પાતશાહ આગળ દીવાન અને પ્રધાન એમ બે જૂદા જૂદા અમલદાર રહેતા. પ્રધાન હિંદુઓ જ થતા. અસપતિ-અશ્વપતિ-ગજપતિ-નરપતિ અને રથપતિ એવા ઇલકાઓ રાજાઓને લગાડાતા. અધાઉદીન અશ્વપતિ કહેવાતો. અથવા સં૦ અસિ-તરવાર ઉપરથી [?]
- ૨૨ હસી-હસીને-માં મલકાવીને. ગૂજરાત શબ્દ અહીં નારી જાતિ માં છે. કિસી-કેવી. સંભાયત-સંભવિત-ખંભાયત-ખંભાત. ખંભાતનું જીનું નામ ગ્યાનિ અગર ગ્યજની હતું. જીવો ટોડ રાજસ્થાન. તેમ તામ્રવતી નામ સારૂ જીવો ખંભાતનું ગેઝિટિયર. અણહલપુર-પાટણ. દીવગઢ-કાઠીયાવાડના દીવ બંદરનો કિલ્લો. માંગલહુર-સં૦ મઢ્ઢલપુર-માંંગરોળ.
- ૨૩ જાલાવાહિ-ઝાલા રજપુતોનો પ્રદેશ. વઢવાણ, સિમડી, લખતર, ધાંધરા ઇ-ઇનો મુલક. સુરઠ-સં૦ સૌરાષ્ટ્ર-સોરઠ-જીનાગઢનો મુલક. આખા કાઠીયાવાડને પણ સોરઠ કહેતા. ષહ-હ છઠીનો પ્રત્યય-એનો-એ દેશનો. રાઉત-રાજ. સાહસી-અવિચારી. સરહ-સં૦ સરજ-ગળગળો-પીડાયુક્ત સાર્દિ-ધાંટાએ-ધાંટે. ફરીઆદિ-અરજ-વિનતિ. સ્વિત્રી-ક્ષત્રિ. ગહિલુ-થેલો. સં૦ ગ્રહ ઉપરથી. અંનુરાગ-પ્રીતિ. અહીં અધમ અર્થમાં વાપર્યો છે; વિષયવાસના. મચ્છ કરહ લક્ષ કરે છે-ખાય છે. વછનાગ વછનાગ-Aconitum forax N. o. Ranunculaceae.) કામોદીપક ગુણને લઈને રોજ વછનાગ ખાય છે !

૧. પડીઆર-મ્યાન. સરખાવો. ‘પડીઆરે જેમ ખડગ ઢાંક્યું’
ત્યમ ખોલે મધુરી વાણીજી. લાલણ-દશમસ્કંધ. પટુ-તરવાર.
સંપત્ર. વહઈ-ધારણ કરે છે, રાખે છે. અંગરક્ષ-અંગરક્ષક.
જમલુ-જોડે-સાથે. સં૦ યમલ- જોડકું. સરખાવો-જમલા-
જુન-ગોકુળમાં જોડે જોડે ઉગેલાં આંજણનાં ખે ઝાડ-શાપિત
થયેલા યક્ષકુમારો-જેને શ્રીકૃષ્ણે ઉખળખ-ધનના પ્રમંગે ઉખળું
ભેરવીને પાડી નાંખી, મુક્તિ આપી હતી તે. મયિ-
ભયે કરીને-ખડીકને લીધે. ચાટુડ-ચાટવો-ચાટુઓ-કડછી.
ધરઈ-ધરે છે-પીરસે છે. સૂઆર-રસોધઓ. સં૦ સૂપકારઃ.
રાજા જમવા ખેસે છે તે વખતે, કદાચ ગુસ્સે થઈને મને
મારી ખેસશે એવી ખડીકે રસોધઓ બારણાં અધખોલાં કરીને
લાંખે હાથે પીરસે છે!

અવગણિડ-અવગણ્યો-મારી અવગણના કરી; જૂનો પ્રયોગ.
તસ-તેની-કેશવની. ‘તસ શિર મુગુટ મનોહર નિરૂપમ નયરી
ઉજેણુ લલનાં.’ જૈનકવિ વિનયવિજય. ‘કરણુધેલા’ માં
માધવની સ્ત્રીને કરણે જબરદસ્તીથી જનાનામાં ધાલી હતી
એમ કહ્યું છે. કા૦ પ્ર૦ માં તેમ જ ‘રત્નમાળ’માં માધવના
ભાઈ કેશવની સ્ત્રીને કરણ પકડી ગયો હતો એમ કહ્યું છે.
‘રત્નમાળ’-સ્વ૦ એ. કે. કિન્લોક ફ્રેન્સિસ પ્રિત્યર્થે સ્વ૦ કવીશ્વર
દલપતરામે ભાટ ચારણ વગેરેના ચોપડાને આધારે લખેલું
નાનું ઉપયોગી પુસ્તક. જૂવો રત્નમાળ આવૃ-૨ જી. પા.
૨૧૫. વહુ-મોઠો. રોસ-ગુસ્સો. ન સહિણુ જાઈ-ન સહો
જાય-વેઝ્યો જાય નહિ-સહેવાય નહિ. સહિણુ જૂનો અપ-
બ્રંશનો કર્મણિ વિષયર્થ કૃદંત છે; જા સાથેની જૂના કર્મણિભૂત
કૃદંતવાળી આ વાક્યરચના હિં. સહા જાય; મ૦ મારિલા-
જાતો આદિ રચના સાથે સરખાવવા જેવી છે. ગૂ-સહો જાય
માંડિસિ-માંડીશ. જુનું લવિષ્યકાળનું રૂપ. સરખાવો સુરતી
માંડિસે; ‘માણીસ’ મન માતી મોજ-દયારામ. કલહુ-કળો,

વિગ્રહ-લઢાઇ. જે માત્રાનો શબ્દ. સરખાવો અરહું-કાં પ્ર૦ ૧-૧૫. ડુહી-દોડીને-ધાઇને. ઘાલું-જવાની ફરજ પાડું. બાન-લઢાઇમાં પકડેલા કેદી. ઝોળમાં પકડેલ માણસ.

૨૮ સુનકાર-ખૂનકાર-લોહીનો તરસ્યો. જેનાથી બધા ત્રાસે એવો. અહીં વખાણમાં કહ્યું છે. પ્રાણિ-પરાણે-બળવડે. પરાણે-બળ કરીને. પંચાઙ્ગ પસાડ-પાંચે અંગે પહેરવાના વસ્ત્રનો સરખાવ.

૨૯ સીંચામણિ-હુકમ-આજ્ઞા.

૩૦ ષાટ-રાજ્ય. સૂઘી-સીધી.

૩૧ પિહિરામણી-પેશાક, સરખાવ. સિમ્બરનુ ધણી-સંભરપતિ-સંભરનો રાજા. ચોહાણોની મૂળ રાજધાની સંભર નામના ખારા સરોવરની તેડ ઉપર નેધપુરથી પૂર્વમાં ૧૫૪ મૈલ ઉપર હતી. એ સરોવરની વચ્ચે બેટ ઉપર ચોહાણોની દેવી, શક્તિ શાકંભરીનું દેવળ છે. અજમેર વસાવ્યા પછી રાજધાની અજમેર ગઇ. ચોહાણોની જૂદી જૂદી શાખાઓએ જૂદે જૂદે ઠેકાણે ગાદીઓ સ્થાપી હતી; છતાં બધા સંભરરાવ-સંભરધણી-સંભરપતિ એ ગિરદથી બોલાતા. લગભગ સંવત ૭૦૦ માં માણેકરાય ચોહાણે શાકંભરી દેવીના નામથી આ સાંભર શહેર વસાવ્યું હતું. પૂર્વે મોટું નગર હતું, પણ હાલ માત્ર નેધપુર રાજના તાલુકાની સ્થિતિમાં આવી પડ્યું છે. જુવો. મુનશી દેવીપ્રસાદકૃત મારવાડની ભૂગોળ અને ટોડ રાજસ્થાન. ઝુધારુ-અવધારો-નક્કી માનો-જાણો. મળી સૂરઠ-સૂરઠ લણી. સોરઠ તરફ. ઉલટાવેલો ક્રમ.

૩૨ મૂમિ-ભૂમિમાં, દેશમાં; જૂ. કાં પ્ર૦ ૧-૧૨. સમાસિદ્ધ-સલા સાથે-સર્વાનુમતે. ષ. તાં-એ. તો. અઘારુ-પ્રથમ વરડી લધુ છે.

- ૩૩ માજીઈ-ભાગે, મારે, લૂંટે-ઝોડીઈ-તોડે. વાટ નવિ આપઈ-રસ્તો ન આપે. એ રસ્તેથી નહિ જવા દે.
- ૩૪ હઈઅઢિ-હૈયામાં-મનમાં.
ચઢી વાત ઘણેરઈ પ્રાણિ-વાત ઘણી રસે-હઠે-ચઢી છે.
ચઢી-હાલનું ૩૫ ચઢી. નીસાસુ-નીસાસો.
- ૩૫ પવાહુ-પવાડો. વહુ-મોટો. વચ્ચાત-વિખ્યાતો કીર્તિવત.
મહમુદશાહનુ કેહુ-અધાઉદીનશાહની પાસે રહેનાર-હજૂરી.
અધાઉદીનનું આપું નામ 'ધરકંદર ધસાની સુલ્તાન ઉલઆજમ
અધાઉદનયા મૌદદીન મહમ્મદશાહ' એવું હતું. બન્દુ-બન્દો.
મહેરખાનીનો માણસ-સેવક. ગ પ્રતમાં આ તૂક નથી.
- ૩૬ બાન્દુ-બન્દો. ફુરમાળ-ફરમાન-ફૂકમ. ફાં ફરમાનીદર્ને-
ઉપરથી. ન્યુધા-તોંધ્યું-નિર્માણ કર્યું-ઠેરવ્યું. વીહઝ-ખીંડું-
આગાદર્શક પાનનું ખીંડું.
- ૩૭ મહિતુ-મહેતો. પોસાતુ-યોગ્ય-મોટો. મીર-ફાં અમીર
ઉપરથી થએલો શબ્દ; સરદાર-જગીરદાર. મલિક-મલેક-
રાજા. મેલાવહુ-મેળાવામાં-જમાવમાં. મેળાવો-જમાવ. સર-
ખાવો. શુભ પ્રસંગે વડીઓને સારૂ ચોળા વાટતાં અને વડીઓ
મુકતાં ગવાતું લોકગીત--“ ચોળા, તું મારે સજન (સ્વજન)
મેળાવાજોગ, મારે વડીઓ મુકવાજોગ.”. સોજા-તોડર. સ્નાત-
અમીર-મીર, મલિક, ખોજા, ખાન વગેરે ઘણા આપ્યા.
- ૩૮ પોહુ-મોટો. સં૦ પ્રૌઢ. ગઢરોહુ-ધેરો. તેહહ-તેનું. જઢીતો
હ પ્રત્યય-સરખાવો. ફાં પ્ર૦ ૧-૫ અને ૧-૯. આ અને
એની પછીની તૂક ૩૯ ક્ષેપક જણાય છે. ગ્રંથનું પ્રયોજન તો
આગળ કહી ગયા છે. અસ્થાને તો છે જ.
- ૩૯ સોમઈઆ-સોમનાથ-સોરઠી સોમનાથ મહાદેવ. ખાર ન્યોતિ-
લિંગમાંનું એક ન્યોતિલિંગ-શ્રી શંકર તરીકે પૂજાતું જે દેવ-

તાઈ-સ્વયંભૂ-બાણુ-લિંગ-ચિન્હ-સ્વરૂપ તે. હિંદુસ્થાનમાં બુદ્ધી બુદ્ધી બાર જગાએ પૂજતાં જ્યોતિર્લિંગ મનાય છે-શંકર મતવાળામાં તેનું બહુ માહાત્મ્ય મનાય છે. ૧ સોમનાથ (સોરઠમાં), ૨ મલ્લિકર્જુન (શ્રી શૈલ પર્વત પર), ૩ મહાકાળ, (ઉજ્જૈનમાં), ૪ ઓંકાર (અમળેશ્વર), ૫ વૈજનાથ (ચિત્રાભૂમિ ક્ષેત્રમાં), ૬ નાગેશ (દારૂકવનમાં), ૭ કેદાર (બદરી, હિમાલય પર), ૮ ધુશ્મેશ (એરૂળ), ૯ રામેશ (સેતબધુ), ૧૦ ત્ર્યંબકેશ્વર (ત્ર્યંબકમાં), ૧૧ વિશ્વેશ્વર (કાશીમાં). અને ૧૨ ભીમશંકર (ભીમા), એ બાર જ્યોતિર્લિંગ ગણાય છે. વાહરિ-વહારે-વહારે જતાં. મદદ કરતાં. વિસમૂં-વિપમ, ભારે. મહકમાડિ-સં૦ મટકર્મન-પ્રા૦ મહકમ્મા કે મહકમ્મો-કમોડે ભટ, મોડી ન શકાય એવો સુભટ-ડગે નહિ એવો-બૂ-ગૂ-ભિડ-કમાડ. (મટ્ટ સુભટ) (કમોડ) પરાક્રમી. સરખાવો. મહવાડ કા૦ પ્ર૦ ૨-હઠ-નર જાતિમાં વાપર્યો છે. કા૦ પ્ર૦ ૧-૧૨.

૪૦ ડહલી-નાનો તથુ ફા૦ દેહલીજ. દોર-સં૦ દોરક. મોટાં દોરડાં. સાબાન-ફા૦ શાયયાન-તાપ અને તેજ ન આવે એવા અગાડી પડદાવાળા તંબુ. સિરાચા-સરા-(ધર્મશાળા) ચા-લધુતાદર્શક પ્રત્યય. સમીયાણો. ફા૦ સમિયાના-સપાટ છતવાળા, બાબુએથી ખૂદા તંબુ. ઘડોયાજોયણ-એક ઘડીમાં જોજન, ચાર ગાઉ, કાપે-ચાલે એવી. પૂઠઈ-પીઠ પર. પરઠઈ-લાદે-ભરે.

૧૧ રબ્બારી-સાંઢો પાળનારી જાત. બકરાં પાળનાર-ભરવાડ, ઢમકઈ-અવાજે, ઢમકે. સરખાવો લોકગીત ‘ ઢોલો ઢમક્યો ને વરવહુતો હાથ મળ્યો, જેમ ઈશ્વર પાર્વતીનો સાથ મળ્યો ’

૪૨ ફારુકી-ખલીફા ઉમર ફાઝના અનુયાયીઓ, તેમજ તેવી ઓલાદના. હવસી-હબસાન-એખિસીનિયાના રહેવાસી, હબસ.

બજાલ-બંગાળના. પાલા પલિ-પગે ચાલે છે, પગપાળા જાય છે. કાહર-કાહારો પરિસ્થિતિ. જલાદિવાહી કર્મકર इत्यर्थः । દે० ના० મા०. બંગાળા અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનની એક નાત; માળી અને જળધડીઆનું કામ કરે છે. હાલ કા'ર એવો ઉચ્ચાર થાય છે. મોઢ-પાણી ભરવાનું અને માછલાં પકડવાનું કામ કરનારી એક જાત. ગુજરાતમાં આ નાત શિંગોડાં વાવવાનો ધંધો પણ કરે છે. લામ્બિ-મળે-જડે.

ચાલતાં ચાલ-ચાલતાં ચાલતાં ખાય. ખાવાને યે થોભે નહિ. મઠિઆરા-રંધવારા-મુસલમાન રસોઈયા. ગુજરાતીમાં આ શબ્દ સહેજ તિરસ્કારના અર્થમાં વપરાય છે. તબ્બાક-અં તબક્ક-ખૂમચો. થાળ-ખૂમચો ઉપાડનારા. રાંધેલું ધાન ખૂમચામાં ભરી માથે લઈ વેચનારા. પેસરા-ફાગપિસર-છોકરો, જીવાનિયો. પુઠા-મોટા, જબરા. મેછ-સં० મ્લેચ્છ-અસ્પૃશ્ય વાણીવાળા, સંસ્કૃત ન બોલનારા-પરદેશી-મુસલમાન.

મદિ માતા-મદવડે મત્ત થયેલા. મયગલ-મદગળ (મદ-ઝરતા)-મયગળ-મેગળ-હાથી. પૂંતાર-મહાવત; 'વળગિ' પૂંતારિ પૂંતાર'-પ્રેમાનંદ. દશમ. પાચર-પક્ષરા તુરય કવચે । દે० ના० મા० ઘોડા ઉપર નાખવાનું, પહેરાવવાનું અખતર. સરખાવો ' રાતો ઘોડો રણ પાખરીઓ સહસ્રભયો શણગાર જોતે ' ગીત. કઠપજ્જર-અળાડી; સરખાવો. કાઠડો અને પાંજરી.. ' હાથી તણી પાંજરી ' કા० પ્ર० ૧-૨૧૯

અક્કલ-અંકુશ. રોસાલ-રોશવાળા; ફાટેલા. સવિ-સં० સર્વે-પ્રા० સર્વે-સરવે. પુલ્લિંગ પ્રથમાના બહુવચનમાં 'જ' પ્રત્યય બહુ જૂનો વૈદિક સમયનો છે. હાલ અમે, તમે, અને સરવેમાં સચવાયો છે. સારસી-સરસાઈ, ચડસાઈ, સ્પર્ધા.

- ૪૬ જૂજઈ-જુદી. ઝવટ-ઉશરાંટી; આડી. ઝપડચા ચાલઈ-ઉડ્યા ઉડ્યા ચાલે છે. ગ માં આ તૂક નથી. તોચાર-ઘોડા. ફાં તોખારિસ્તાન. તુષાર-લોહદાર-Iron pass-અને ખામિયન વચ્ચે આવેલો મુલક; ખારે માસ ન્યાં (તુષાર) ખરફનાં તોફાન થાય છે તે દેશ. તે દેશનો ઘોડો તે તુક્-ચાર-તોખાર.સરખાવો સિન્ધુ ઉપરથી સૈન્ધવ(સિંધનો ઘોડો).
- ૪૭ નફેરો-મેટી શરણાઈ. કાહલ-કાહલા સુષિરવાદ્ય, શિંગી-શિંગડાના આકારનું ધ્રુકવાનું વાદ્ય. નિ-ને, અને. નીસાળ-સં નિ+સ્વન-ડડા નોખત. મેહલાળ-પડાવ, મુકામ. કુદાલીયા-કોદાળીઆ-કોદાળાવડે કામ કરનારા. રસ્તો સાફ કરનાર લશ્કર. Sappers and miners. આરહડે-પથર ફેડાએ-કચ્છમાં ' આરોહડા ' જાતના રજપુત છે, એ જાતનો આ ધંધાની સાથે કાંઈ સંબંધ હશે? ત્રી. વિ. આરહડું વિશે-પણ છે. તે મુસલમાનને પણ લગાડયું છે. જૂવો કાંપ્ર ૧-૯૪. સરખાવો-હારેડું-હડીલું. ઘણિ-ધણવડે ત્રી વિ.
- ૪૮ વાગડુ-વગડાઉ-વગડાનાં સાવજ-સંશ્વાપદ. રાની પશુઓ. ભાલણે પોતાની કાદબરીમાં વગડાઉ પશુના અર્થમાં 'સાવજ' અને પક્ષીના અર્થમાં ' સાવિજ ' એવો ભેદ રાખ્યો હોય એમ જણાય છે. પ્રેમાનંદ પક્ષીને માટે 'સાવજડું' બોલવાપરે છે. ' આ શું સોનાનું સાવજડું ' નળાખ્યાન. ચિહ્ન-દિસિ-ચારે દિશાએ; ચોતરફ. ટુહી-દોડીને.
- ૫૦ સમરસી-મેવાડનો રાવળ; જેના વખતનો વિ. સં ૧૩૩૦નો શિલાલેખ મળ્યો છે. એ ૧૩૫૦-૧૩૬૦ સુધી હતો. જૂઓ ગૌરીશંકર ઝોઝાનું ટોડ રાજસ્થાનનું એપાનીઉં ૧૧. ટોડ સાહેબ સમરસી રાવળ ૧૩૩૧ માં મરી ગયાનું કહે છે. વમાસિ-ગનાસ નદી ઉપર. વૂંવીઆ-ખમાટા; ઉડતી ખ-ખર; વાવડ.

૧ સ્વેહ-ધૂળ-રજ. ગયણિ-ગગનમાં. સૂઝઈ-દેખાય, સૂઝે.
ભાળ-સં૦ માનુઃ-સુરજ. મુહઢાસિ-મુહુડાસુઃ મોડાસે.
ઢમઢમોઆ-વાગ્યાં. ઢમઢમ્યાં.

૨ મૂછાલા-મૂછેવાળા; મર્દ; લડવૈઆ. રાડતવટ-રાઉત-રાણા
રાવ, વટ-રીત રીવાજ-ક્ષત્રિવટ. બતઢ-મોડાસાનો એ નામનો
તે સમયનો ઠકોર. લેસીડં-લધશું. 'સામે મોઢે લઢવા જશું'
પ્રતિન્યા-પ્રતિજ્ઞા, બાધા, આખડી, પણ.

આગઈ.....વોતૂ-અગાડી અમારા વશપર વિત્યુ છે. મહ-
મદ ગીઝનીના હૂમલા વખતે. જીયલ-પ્રાં છઈલ-છેલ; ફક્કડ.
છાંડું-છોડું. જાંઢૂ-તરવાર.

પિહુલૂ-પહેલું. કામ જ સારી-કામ સારે છે. પહેલી લઢાઈ
આરંભે છે. રણ પેરણ-રણ ઉપર રણ. રણમાં પ્રયાણ.

થોમ્યૂં-થોભાવ્યુ. જૂનો પ્રયોગ. વાવરઈ લોહ-લોહ વાવરે
છે. તરવાર ચલાવે છે. કરકટીઆ-સં૦ કંકકટ-અપ્ત-
રીઆ. સમોહ-સં૦ સન્મુસ્-પ્રાં સંમુહ. સામે મોઝે.

હુડ-થયો. સરગાપુરિ-સ્વર્ગપુરીમાં. વડસો-સં૦ વિશ
જેસીને. સરખાવો બધું. વિમાનિ-વિમાનમાં; આકાશમાં
ઉડતું દેવતાઓનું વાહન.

ધર્યા બાન-બાન-લઢાઈના કેદીઓ; ધર્યાં-પકડ્યાં. માણસોને
કેદી તરીકે પકડ્યાં. ચાલો લાઈ-લાઈ લગાડી. લૂસાલૂસો
-લૂંટાલૂંટ. દહદહિ-દસે દિશાએ.

કાહાનમ-કાનમ. ભર્યની આસપાસનો મુલક. મુસલમાનો
પાટણ લીધા પછી આ બાળુ આવ્યા હતા. એ નામનો
મોડાસા અને પાટણ વગેરે વચ્ચેનો કાંઈ પ્રદેશ.
ચિહોત્તર-ડંડાવ્ય અને ધાણધારની વચ્ચેનો પ્રદેશ. વાવન-

- નીચેઢહારિ-આવન—ખેડું-ગામ—આવન ગામનો ટપ્પો.
 હારિ-હાર, ટપ્પો. અમાવક ચરિતના લપ્પમટ્ટિ પ્રબન્ધ ।
 ૪૮૦ માં મોઢેરા અને આસપાસના પ્રદેશને ‘ સ્વેટકાધાર
 મળ્ડલ ’ કહેલો છે. સોચર-જળરૂં. માથું-જથ્થો.
- ૫૯ હંઢાહિ-ડંડાવ્ય-ડાંગરવા અને આબુખાબુનો મુલક. હંઢાવ-
 હંઢા, ડાંગરવા, સિદ્ધપુર; બુવો ધંડિયન એન્ટિકવરી; પુ. ૬.
 પા-૨૦૮-૨૧૦ ધાણધાર-પાલણપુર અને આબુખાબુનો
 પ્રદેશ. ઢઢાર. ધંધોલિ-ઢઢોલી, હયમચાવી નાંખી. વીવી—
 ખખર; વાવડ; પોલિ-પોળ; દરવાજો.
- ૬૦ દીધા-ચોઢયાં. સરખાવો ‘ કટક ગયા; ’ ‘ મધુ લીધા. ’
 જુઢ્ઢાર-લઢવૈયા. માગ નીસાર-જવા આવવાના રસ્તા. જૂના
 વખતમાં, ખતોમાં હાલ વપરાતા ‘ ચાલ નિઢાલ ’ એ શબ્દોને
 જઢલે ‘ માગ નિસાર ’ એ શબ્દો એ અર્થમાં વપરાતા.
- ૬૧ ખેલૂ-ભેળાવ્યું; લૂટ્યું, વિઢૂટઢ-ધૂટે. કાં-કેમ, શું કરવા
 મરઢ-મરે છે. અળખૂટઢ-અણખૂટયે; વગર મોતે-આવખુ
 આવી રહ્યા વગર.
- ૬૨ પાલ્લી-પાળી, વગર વાહતે-પગે. કદાચ મૂળ પાઠ ‘ પાઢ અળાવી ’
 ‘ અડવાણે પગે ’ તો નહિ હોય ? દામસી—દર્ભ, દાભ, એક
 જાતનું કર્કશ ઘાસ.
- ૬૩ કિલ્ચા-કેવા. રૂંચ-ઝાડ. ડધારિ-સંઠ અવધૂ-અવધારય-
 સાંભળો. લક્ષમાં લો. નાણિ-તપાસી જો. અનુભવી જો. ‘ તેં
 કલું તે મે નહિ માન્યું, આજે મારી જાતે નાણ્યું. ’ દયારામ.
 કિર-કેરાં. મોહોલાં-ગિલોડાં.
- ૬૪ ચાલિ-ધોડાર. તોચાર-તુષાર દેશનો—તોખારિસ્તાનનો
 ધોડો-ધોડો.
- ૬૫ હુસિઢ-હોશે, જૂનું રૂપ ‘ હુસઈ ’ અને પાછળનું ‘ હુસિ ’ એ

બેની વચ્ચેનું ૩૫. મજારિ-મોઝાર, અંદર. દેહરાસર-દેવા-
લય. વાંગ-ફાં જૂમ-તે ઉપરથી નિમાજ-નમાજ પઢવા
આવવા આમંત્રણ તરીકે તોડા ઉપર ચઢીને પડાતી જૂમ.
એને અળત કહે છે. ફજર, ઝહોર, અસર, મગરેબ અને
ધસાન એમ દિવસમાં પાંચ વખત અળત પોકારાય છે.
સેલાર-સરદાર-સાલાર.

૬ દોઢ-દોઢો-ફરી ફરીને જોયો-તપાસ્યો. આ શબ્દનાં હાલ-
ના વપરાટમાં અર્થનો ભેદ-તફાવત ધ્યાનમાં લો.

કવિએ રૂમાળ તોડ્યાની હકીકત કેમ નથી આપી ?
ફોર્સ ગુજરાતી સંજ્ઞાના સંગ્રહની યાદિના પૃષ્ઠ ૨૨૪ માં
રૂમાળની સ્થાપનાની વિ. સં. ૧૨૮૨ની અને ખડત થયાની
વિ. સં. ૧૩૬૫ ની સાલો આપી છે. આ સંબંધે નીચેના
દોહરા તોંધ્યા છે.

સંવત બાર ખીલોતરો, માધ માસ પરમાણુ;

રૂમાળની સ્થાપના તથ ખીજ વાર ગુરૂ જાણુ. ૧

સંવત ૧૩ પાંસઠે હશે અસુર અલાદ;

રૂમાળ પાદર કરે, નરાં ઉતારણુ નાદ. ૨

૭ મળો કટક રૂપડયાં અસાઉલિ-અસાઉલ લણી ઇ. શબ્દનો
ઉલટપાલટ ક્રમ, અસાઉલિ-અમદાવાદ વશ્યાની પૂર્વે તે
પ્રદેશમાં હતું તે શહેર. અમદાવાદના ‘આસ્તોડિયા’ નામના
દરવાજાના નામમાં માત્ર એની નિશાની રહી છે. જે દર-
વાજે થઇને અસાઉલ જવાય તે ‘અસ્લૂરિયા’ દરવાજો કહેવાતો.
હાલ ‘આસ્તોડિયા’ કહેવાય છે. આ શહેર આશાલીલનું
હતું. હાલ ઢાળની પોળ પાસે જ્યાં રાણી સીપ્રીની મસિદ છે
ત્યાં આશાલીલનો કિલ્લો હતો. એની નિશાની રહી નથી.
જૂવો અમદાવાદનું ગેઝિટિયર. હીલોલ્યુ-હલાવી મુક્યો. હય-
મચાવી નાંખ્યો. અતિ કીધું-ખૂબ કર્યું. રોળ વર્તાવ્યો.

- ૬૮ ધૂલકૂ-ધોળકું-ધોળકા. સુરતિ-સુરત. રાનેર-રાંદેર. ચમ્પડ-
ચાપે છે. દયાવે છે. ચાંપાનેર-પાવાગઢની તળેટીમાં વસેલું
નગર અને તેનો કિલ્લો.
- ૬૯ તડીઆં-તેડ ઉપરનાં-ડાંડા ઉપરનાં-ગંદર. ધન્ધોલાં-
દંદોળ્યાં-દલાવી મુક્યાં. સાયર-સાગર. સાવડું-જરીઆન
- ૭૦ ફિરક વળ ફોજિ-ધણી ફાળે ફરે છે-ધણી ફેળ સાથે રાખી
ફરે છે. લૂસડ-પંડે છે. દોરદાર ચાલક-દોરડાંખર થાંભ
છે. દોર વાળવાં-દોર હાંકીને લઇ જવાં. સપરાળા-
જળના-માટા
- ૭૧ તાલતિ-ટા. નામટી લીધું-સાબરી લીધું. વાજી સાન-
ડાંડા મળે કાં ૦ પ્ર ૦ ૧-૭૧. ૧-૧૦૫. પિયાણું-પ્રવાળ-
જવું.
- ૭૨ સોરઠ-સાગર. આણું કાઠીઆવાડ. મયગલપુર-મગળપુર-
માંનંગળ. મહવા-મહુવા. ઉના-ઉના. દાઠા-દાઠા. પહી
ઢાક-વાગ પડીને. ધ્રુવ્વા-ધ્રુવક્યાં. ગરગડળા-વાળા.
દહાંદિનિ-દસે નિશાએ-ગોતરક.
- ૭૩ રામો જીવ-જીવ રાખીને-ખત રાખીને. લીવ-લીવગંદર. સંજ
જીવ કાઠીઆવાડને મિલિયુ કિનારે આવેલો નાનો જોટ અને
ગંદર. તાલકલ્લોલ-દાલકલ્લોલ. કલ્લવોલો કલ્લકલ્લ. ૧ દેવ
ના ૦ મા ૦ ' ૧૩૩૩ હલક વાગ પડ્યા. શેડીને હેલી. સાગળ
નુરક પાનક-પુરકના પાનમા-પાનમાં-જ પાટનિ-
ખાળીના. ચનિ-બંને-એવી સાર. બ્રહ્મચોલ-ધરાળાળ.
- ૭૪ મરઝા રમ-૧૩૩૨, ૧૩૩૨ ચીરી નાંખે એવો ચિગલ્લ-વરાળ
સ્વર્ગ-જૂનરાળ.
- ૭૫ વાટ-૧૩૩૨. કેલ્લેદરા-કેલ્લેદરા-કેળના માંડળ.

- ૭૬ પિણ્ડોલૂ-પડોળાં. પોસાતાં-મખલક-જોષએ તેટલાં.
- ૭૭ નાઠતું-નાસતું. (વર્તમાન કૃદંત) ભરીડ-ભર્યો-સંપત્તિવાન. દેસ-આગલીઆ-મોખરાનાં, મોરચાનાં, મુખ્ય, ઘેરી. આહુ-સામું.
- ૭૮ સાહજ-લક્ષર. ઘણુ-(ક્રિ. વિ. અવ્યય)-પુષ્કળ. દેવકહ પાટણિ-દેવને પાટણે. સોમનાથ મહાદેવને પાટણે-ક જીવી વિં નો પ્રત્યય સરખાવો હિં૦ દેવકે.
- ૭૯ નગર નિવેસ વાંગડ-શહેરની પાસે આવીને યાંગ પ્રકારી-પ્રાર્થના કરી. ઝમ્યા-ઉભા કર્યા-તંબુચો ઠોક્યા. સરખાવો આ ધાતુનો કાડીઆવાડી ઉપયોગ. ઉભવું=ઉભા રહેવું. પાયગડ-ફાં-પાયગાહ=થેડાગઃ થોડાર. તરુઅરિ-ઝાડ સાથે. શ્રમ્યા-થે નાચ્યા-આધ્યા.
- ૮૦ પોલિ-પોળ-પરવાળે. નઢરોહુ-થેરે પરાજ-જળ. પાયક-પાયદળ-યોદ્ધા.
- ૮૧ પાટ્રિ-ગામના ગાંધરામાં, પાદરમાં. ગામઢાળે પદં । દે૦ ના૦ મા૦ મિડફલું-સં૦ સ્વયંપ્લવ ?-જાપો, ધયાગે, Sortie. જૂઓ. કા૦ પ્ર૦ ૨-૩-૪. ચડપટ-ચોપટ-રણુરૂપી આજી રાડત-રજપુત, રાણા.
- ૮૨ વાલા-વાળા રજપૂતો પોતે મૂળ કાડીયાવાડના (હાલના સોરઠ, ગોહિલવાડ, અને હાલારની મધ્યમા આવેલા પ્રદેશના—આખા કાડીઆવાડના નહિ) જ છે એવો દાવો કરે છે; અને તેની વિરુદ્ધ કશો પૂરાવો હજી ઉપલબ્ધ ન હોવાથી તે માન્ય રાખવું જ પડે છે. હાલમાં એ જાત ખીજી જોરાવર જાતોમાં મળી ગઈ છે. એમની સત્તા કોઈપણ કાળે ઝાઝી જામેલી હોય એવું જણાતું નથી. આ જાતને અને સોળંઢીઓને ચાલુ તકરાર થતી અને જાનને જાતો માંહોમાંહે લઈ નબળા પડીને નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ છે.

વાજા-એ રાઠોડની શાખા છે. તેઓ રજપૂતસ્થાનમાંથી આશરે તેરમા સૈકામાં કાઠીયાવાડમાં આવ્યા હતા. વાજના મુખી વેળાએ ગીરની દક્ષિણે રાવળ નદી ઉપર વેળલકોટ વસાવ્યું. તેથી તેઓ દક્ષિણ કાંઠા ઉપર વસ્યા. ત્યાંથી પૂર્વ તરફ આગળ વધી ઉના અને ત્યાંથી છેક ઝાંઝમેર અને મનારી નદી સુધી ગયેલા હતા. ઝાંઝમેરમાં વાજનો એક પાલીઓ સંવત્ ૧૫૧૨ ની સાલનો છે. હાલમાં વાજનો લાવનગર મહારાજના ગરાસીઆની સ્થિતિમાં આવી ગયા છે. જેઠુઆ-જેઠવા. તેઓ ચૂડાસમા પછી કાઠીઆવાડમાં આવ્યા મનાય છે. એમનું મૂળ જરાળર જાણાયું નથી. પણ તેઓ ઉત્તરમાંથી આવી મોરબી નજીક વસ્યા એમ ઠરે છે. ત્યાંથી કાંઠે કાંઠે વધી દ્વારકા લીધું અને નૈઋત્યમાં આગળ વધીને જરાડાના પહાડની અને સમુદ્રની વચ્ચેના પ્રદેશમાં વસ્યા. એમનું પાટનગર પ્રથમ ઘૂમલી હતું, અને ઘૂમલી ઉજ્જડ થયા પછી, પોરબંદર પાસેના જાંયામાં રાજધાની સ્થાપી. મુસલમાન સત્તાની પડતીને સમયે જાંયામાંથી તેઓ પોરબંદર આવ્યા. અઘાપિ પોરબંદર તેમની રાજધાની છે. પોરબંદરના રાણા જેઠવા રજપૂત છે. જેઠવા પોતાની ઉત્પત્તિ હનુમાનના દીકરા મકરધ્વજથી માને છે. લોકમાનના એવી છે કે જેઠવાઓને પુંછડીનો અવશેષ હોય છે (?) ચુડાસમા આ જાતના રજપૂતો કાઠીઆવાડમાં આવડા પછી આવ્યા. તેઓ ક્યારે આવ્યા તે નક્કી નથી. પણ ધણું કરી ૭ મા કે ૮ મા સૈકાની લગભગ આવેલા હોવા જોઈએ. ચૂડચન્દ્ર નામના મૂળ પુરુષથી એમનું નામ પડ્યું છે. તેમની પહેલી રાજધાની વંચળી (વામનસ્થળી જૂનાગઢ તાલુકા) હતી. ત્યારપછી જૂનાગઢ થઈ. તેમની સત્તા ૧૪૭૦ માં નાશ પામી. સિંધના નગરડામાં રાજ કરતા સમા રજપૂતની ઓલાદના તેઓ છે. એ વસના છેલ્લા રાજા રા મહાળિકે હિંદુ ધર્મ તજીને

- મુસલમાની ધર્મ અંગિકાર કર્યો અને એનો દેશ મુસલમાનોન હાથ ગયો. રા મંડળિકને બાદશાહ બેડે અમદાવાદ લઈ આવ્યો, જ્યાં એ મરણ પામ્યો. એની કબર અમદાવાદમાં કદોષ ઓળમાં એક કુદોષની દુકાનમાં અદ્યાપિ છે. ચૂડામમાની મંખ્યા હવે જૂજ રહી છે, તોપણ તેઓ ઉચી પકિતના ગણાય છે અને રાજવંશીઓ સાથે બેટી વ્યવહાર કરે છે. સરવૈયા, રાયજદા, રાહ અને બીજા કેટલાક એ જાતના કાંટા છે. ઉપરાંત જેસલમેરના ભાટી તથા જાડેજ તેમ જ ચોરવાડ તથા કેસોદના ઠાકોરો પણ ચૂડાસમા વંશના છે. સે-સં૦ સ્વયમ્-તે-જતે-પોતે-ઝલટીડ-ઉલટયો-ભરતી આવી.
- ૮૩ પાઘરીઆ-પાખર્યા-પાખરો પહેરાવીને તૈયાર કર્યા. પટા-લાંખી તરવાર. દન્તૂસલિ-દાંત ઉપર. તુરી-સં૦ ત્વર-તુરગ-તુરગ-તોરગ-ઘોડો. ચાલવાની ઝડપ ઉપરથી. હિં૦ તુરંગમ-‘તરલ તુરગમ ભીર અતિ, નેક ન પૈએ જાન.’ નંદ-દાસજી-માનમજરી. વિમળપ્રગ્ધમાં ઘોડાના પર્યાયમાં ‘અપળ’ શબ્દ પણ વાપર્યો છે !
- ૮૪ ઝસરીઆ-ઓસર્યા-પાછા હવ્યા. લાઘડ લાગ-લાગ લાખ્યો; લાગ દાખ્યો. મહલાત્રિ-મેલાવે-કરે માગ-રસ્તો.
- ૮૫ થરહર ધરતી કાંપડ-ધરતી-જમીન-ધમધમી રહી. કરીઝ પરાણ-ગળ કર્યું. ઝડબ્યા—ઉશ્કેરીને દોડાવ્યા-તતકાર્યા.
- ૮૬ દેવકઈ-પાટણિ-દેવ-સોમનાથ મહાદેવ-ના પાટણે-શહેરમાં. પગાર-સં૦ પ્રાકાર-કાટ. નગર માંહિ લઢ્કા લૂસડ-શહેરમાં લડાની પેઠે લૂટે. જુ-પાદપૂર્ણિયે.
- ૮૭ પ્રાસાદિ-દેવાલયે-દીધા હાથ-હાથ અડાડ્યા. શંકરને સ્પર્ધીને સોગદ લીધા. સરણિ કિડ સોમનાથ-સોમનાથનું શરણ લીધું.

૮૮ મઢવાઈ-માઢમાં, ડહેલામાં. માઢ-ડહેલું-હવેલી. પાટણ, પીસ-નગર વગેરે જગાએ હાલ પણ એ શબ્દ વપરાય છે. અંબા-જીમાં દરેક નાતને પોતાને ઉતરવાના મકાનને એ નાતનો માઢ કહે છે. જેમકે નાગરનો માઢ, અવદિયનો માઢ. રાંદલ-રત્નાદે-માતા વાવે છે ત્યારે તેને રહેવાને કહેલું લાકડાનું પાંજરા જેવું ધર-જેને કેળનાં સોટાં, પાદડાં વગેરેથી શણગારાય છે તેને પણ (માતાનો) માઢ કહે છે. ચુરાસી-ચોર્યાસી. પઢાડ-પડાવ. વાજી હાક-પ્રતાપની-શુરત્વની છાપ પડી રહી. હાક વાગી. ઝઠવ્યા-ધસવ્યા. હાથીઓનો હલ્લો કર્ગો.

૮૯ રણિ વાડલા-રણધેલા. સં૦ વ્યાકુલઃ-રણમાં મસ્ત. દોટિ ઉછીના ઘેટ મુકીને-ઢોડીને હલ્લો કરવામાં-ઉછીના-અક્ષીણ-બળવાન-શક્તિવાન. સં૦ વાટયામ્ અક્ષીણાઃ. પાલ્લિ-આબુઆબુ-ચોતરફ. કુંડઈ-ડુંડે-ડુંડાળામાં. ધોડાને પલોટવા સારૂ ચક્કર-ગોળગોળ-ફેરવવો તે ડુંડે ધાત્રવો.

૯૦ સૂડયા-ચાલ્યા-ચઢ્યા. નહી-નહીને, કનહીને, રગહીને-જૂરિ-ચમુત્તમ્મિચં નહિય । જૂવો પાઈઅલચ્છી. નાદ-અહકાર. દોહિ-દહાડે.

૯૧ ગોહર-ધોર પ્રાન્ત-ઉપરથી-ધોરી. કવિ અહી અલ્લાઉદ્દીનનો વંશ કહેવામાં ભૂલ કરે છે. અલ્લાઉદ્દીન ધોરી નહિ પણ ખિલજ હતો. અગર તે સમયે સામાન્ય મુસલમાનના અર્થમાં આ શબ્દ વપરાતો યે હોય. સાહિ-પકડે-સાય. દેવરાઈ-દેવનો રાજા-સોમનાથ. આહિ-આય. બળ. પછઈ-પછી.

૯૨ પદ-સ્થાન. યાગ-યજ્ઞ. તીરથિ-તીર્થ કરવાથી-જવાથી. દાનિ-દાન કરવાથી. ત્રૈલોકિ-ત્રિલોકમાં. સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળમાં. વાહઈ-ચાડે-પારે. સં૦ ચત્વરમ્-પ્રા૦ ચન્વરં-

ચવ્વડં-^૧ચાવડં-ચાઅડ-ચાડુ. પુહુતા-પોંચ્યા-ગયાં. સુર-
લોકિ-દેવયોકમાં-સ્વર્ગમાં.

૯૩ હલહલ-કીકિયારી. તુમુલમ્મિ કોડણ હલહલં । જૂવો દે૦
ના૦ મા૦ હલહલઓ તરા । પાઈઅલચ્છી-કંસાલા-
મેટી નોળતો.

૯૪ ઈડિ-ઈડે-કળસ. સં૦ અળડ. આરહડા-જૂવો. કા૦ પ્ર૦.
૧-૪૮ ની ટીકા. પાસાતળી બાબુ ઉપરની.

૯૫ પાહેવા-પાડવા. સરખાવો કરેવા, વરતેવા. હૈ૦ વ્યા૦
૮-૪ । અપ૦ કા૦ પ્ર૦ ૧૯૬. તેમજ જૂવો “અધર
અમૃત રસપાન કરેવા મુખસુ મુખ મેલાવાં રે-બાધતારે”
નરસૈ મ્હેતો. અપ્ર-કા-પુ-અં-પ; અને “તમ દીડે દાઢ ગલે
મહા સતીઆ અમે અભિમાન ધરેવા; નરસૈયાયા સ્વામી
સંગ રમતાં ભવસાગર તરેવા” અપ્ર-કા૦ પુ-અં-ફ. આ
રૂપને માટે જૂવો ભાવણની કાઢજરી. કે. હ. ધ્રુવની ટીકા
પાતું ૨૧૪-૨૧૫. ધર-મુખ્ય-મુખ્ય દેવળ. ઊપર ચિકા-
ઉપરથી. ધુમ્મટમાથી પથરના હાથી ઘોડા ઘણને ધાએ ભાગ્યા.

૯૬ પરઠઈ-મુકે-તળીએ રાખે-તીએ ભેરવે-તાલિમં પઢુંચ તલં૦
પાઈઅલચ્છી૦ સાંગિ-સાંગ-નરાજ. લાગિ-લાગમાં-
કાઢવામા સુલભ થાય એવી જગાએ. પ્રાણ૦ બળ. લિઙ્ગલિઙ્ગ-
લ્યો-લ્યો કહીને. મજૂર વગેરે કામ કરતાં હૈસાં ધ૦ બોલે છે
તેમ લ્યો-લ્યો કહીને. પશ્વિ-પડખામાં. મૂઢા-કચ્છી૦ મૂઠો.
સં૦ મૂવ-મંઠો સળે દે૦ ના૦ મા૦ મંઠ-શઠ-દૂચ્યા-
બદમાશ-શઠ. પાઈઅ સહમહણવો. નાંગઈ-ભાગે છે.

૯૭ ચિરુઈ-વરવી-ભૂડી-ઉલટી. વરતેવા-થવા-વરતવા. કલિ-
યુગ-વિલાસ-કળિયુગ પોતાનો દોર ચલવી રહ્યો છે. પીઠ-
પૃષ્ઠ. દેવ-મહાદેવ.

- ૯૮ રહાવુ-(Casual-imp-sing)-રાખો. મૂત-મૂર્તિ-મૂત.
કરેસિંહ-કરીશું. ચૂનહ-સં૦ ચૂર્ણમ-પ્રા૦ ચુણ્ણ-(હે-૧,
૮૬; વિ. પા. ૧, ૨; પાઙ્ગ સહમહણ્ણવો) ચૂતો.
- ૯૦ ફલક-પાટ. અણાવુ-અણાવો-મ ગાવો. લિઙ્ગ-મહાદેવની
વગર ધડેલી મૂર્તિ-આણુ.
- ૧૦૦ કાલામૂછ-કાળામૂંશ-કાળામેંશ. જોતરી-જોડીને ત્રીયલ-
ત્રેલીઆ; તરીલાં; ત્રણ જોડ બળાનું જૂથ.
- ૧૦૧ તિહું-તેં. સવે-સરવે. વરતાવીઝં-વર્તાવ્યું, ફેલાવ્યું.
- ૧૦૨ બલકાક-બળવાન. ત્રિપુર-ત્રણ શહેર. દૈત્યોએ બનાવેલાં
ત્રણ માયાવી નગર. સોનાનું, રૂપાનું અને લોહાનું એમ ત્રણ
અતરિક્ષમાં ફરતાં શહેર. એ શહેરનો માલીક દૈત્ય, ત્રિપુરાસુર.
શિવે દેવતાઓની યાચનાથી એને મારી નાંખ્યો હતો. વિધ્વં-
સિંહ-નાશ કર્યો. તૂલ-તૂર. આકડો-સમડો વગેરેનું રૂ.
સોમંદ્યા-સોમનાથ. કેથઝં-ક્યાં-શું. સરખાવો પારસીઓમાં
અને સુરતમાં વપરાતુ રૂપ-કેથું. ત્રિસૂલ-ત્રિશૂળ. સં૦ ત્રણ
ભાલોડાંવાળું આયુધ. શિવનું ખાસ આયુધ.
- ૧૦૩ ઝંજાહિંહ-ઝંજાહિયો-ઝંજાહિંહ કર્યો. વિધ્વંસ્યાં-પાયમાલ કર્યા.
લૂસ્યાં-લૂટ્યાં.
- ૧૦૪ આલહ-આળે-આળું, લીલું, સુકાયલું નહિ તે. સં૦ આદં.
પ્રા૦ અલ્હ-આલ. વાધરી-ચામડાની કાપીને કરેલી સાંકડી
પટ્ટી જેવી દોરી. વાધરી સાડ લેંસ મારવી-ક્ષુલ્લક જરૂરને
માટે કિમતી વસ્તુ બગાડવી. હાલરું-એકની જોડે એક એમ
સાંકળીને બાધેલો જથ્થો.
- ૧૦૫ વન્દોઝાનું-કેદીઓને રાખવાની જગા. અહીં કેદીઓના સમુદા-
યના અર્થમાં. તસલીમા-ફા૦ તસલીમ,-સલામ કુશળ ખુશ્ખુ
ઉપરથી-વિદાય. સાન-૨ કા. ઝતરીહ-ઉતર્યો-વટાવીને ગયો.

૧૦૬ વેદિ-વીડિ-બીડ. દવ-દાવાનળ. સિઝ-શું.

૧૦૭ જૂનુ ગઢ-જૂનો ગઢ-જૂનો કિલ્લો-જૂનાગઢ. ગિરિનાર-ગિર-
નાર ઉપરનો. વૂલીડ-બીધો વાળ્યો. તોડ્યો. કાચ-કચ્છ.
કાંથ-કચ્છનું એક શહેર. મેહડિ-કચ્છનું શહેર-ત્રીજી-વિં
કચ્છગઢે-કચ્છકોટે, કચ્છના ભચાઉ તાલુકામાં આ કિલ્લો છે. તે
કુંથાદુર્ગ અથવા કચ્છગઢ પણ કહેવાતો કુંથકોટ ઇ. સ. ૯૪૨
માં જન્મ સાડજીએ પૂરો કર્યો; તેમના પિતા જન્મ મોડજીએ
આરંભ્યો હતો. રાસમાળા. પારકર-પારેશ્વાર-સં૦ ક્ષારા-
ચહ: પારે-પારકર. કર કિંવાખર-સં૦ ક્ષાર=લૂણી નદી. પાર=
પેલી તરફ. 'કર' અગર 'ખર' મારવાડની લૂણી નદીનું
નામ. મારવાડમાં માત્ર લૂણી જ કહેવા જેવી નદી છે. માર-
વાડની પૂર્વ સરહદથી પશ્ચિમ સરહદ સુધી ગએલી છે. આ
નદી ચોમાસામાં વહે છે અને બીજી રીતમાં એનું વહેણ સૂકાઈ
જાય છે. એનું પાણી ચોમાસામાં મીઠું રહે છે. સૂકાયા પછી
છાછરા વિરડા ખોદતાં પાણી મીઠું મળે છે પણ ઉંડા વિરડા
ખોદતાં મળતું, અગર બધ પડેલા વહેણનું ભરાઈ રહેલું પાણી
ખારું હોય છે. આ ઉપરથી એનું નામ લૂણી (મીઠાવાળી)=
ખારી એવું પડ્યું છે. એ નદીની પેલીમેર ચોહાણોની બીજી
શાખાનું રાજ હતું. લૂણીની પેલીમેરનો પ્રદેશ અને ત્યાં આવેલું
શહેર તે 'પારકર' જૂવો-ટાડ રાજસ્થાન, તેમ જ મુનશી
દેવીપ્રસાદવાળી ભૂગોળ. ઠઠું-ઠઠા-નગરઠઠા.

૧૦૮ આપણપૂં-સં૦(વૈદિક) ત્વન ઉપરથી પ્રાગ્વપ્ત પ્રત્યય થયો
છે. હેમચન્દ્રે પોતાના વ્યાકરણના ૮-૪-૪૩૭ માં સૂત્રમાં
એ પ્રત્યય બતાવ્યો છે. પણ વૈદિક ત્વન ઉપરથી એમ કહ્યું
નથી. ડૉ. ભાંડારકરે પોતાના વિદ્વસન ક્ષાપ્તલોલોજીકલ લેક્ચર્સ
પા. ૧૯૪ માં ત્વન ઉપરથી પણ ઉપગમ્યું છે. એમણે વૈદિક

પ્રત્યય છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું નથી, પરન્તુ એ વૈદિક પ્રત્યય જ છે. હેમચન્દ્રે તો ત્વ અથવા તા નો વ્ષણ આદેશ કહ્યો છે; પણ ખરું નિદાન તો વૈદિક ત્વનમાંથી જ છે. આ રીતે ગુજરાતી પ્રત્યય ‘પણ’-ભાવવાચક-આવ્યા છે. ત્વ ઉપરથી તો વ્ષ થાય (ત્ત દ્વારા) અને તે ‘બુઢાપો,’ ‘ઘરડાપો,’ ‘રડાપો,’ ‘અંધાપો,’ જેવા ગણુતર શબ્દોમાં દેખા દે છે. કાઠીઆવાડમાં ‘ઓછપ,’ ‘ઉણપ,’ ‘મોટપ,’ વગેરે બહુ રૂપોમાં ‘પ’ નજરે પડે છે અને તે ત્વ ઉપરથી. આમ ત્વ ઉપરથી પ ગુજરાતમાં ગણુતર શબ્દોમાં અને કાઠીઆવાડમાં કાંઈક વિસ્તારમાં છે, ત્યારે ત્વન ઉપરથી પણ-પણું પ્રત્યય ગુજરાતીમાં વિસ્તારથી વ્યાપે છે. આ આપણપૂંમાંનો પું તે પણ ત્વ ઉપરથી જ. (નૃ. ભો. દી.)-આપબળ. નાવહ...લગાર-મનમાં લગારે આવ્યા, લગારે ક્ષોભ થયો નહિ. મારવાડીઓ છે એ બાણ્યા છતાં મનમાં લગારે મંકાય થયો નહિ. મારુ વાંકા-લઢાઈખેર મારૂ-મારવાડીઓ.

૧૦૯ અવગણીડ-અવગણ્યો-નાપી-ન આપી. ચાંપી-ચાંપીને-બળ શરીતે-દબાવીને.

૧૧૦ લાગાં છહ પાપ-પાપ લાગ્યાં છે-ભોગ મળ્યા છે. દરિહ દરિહ-દરે દરે. ગોહ-ધો. કિહાં-કોઈ જગ્યાએ.

૧૧૧ તીના-તિખ્યા. તેજી-થોડા. તારવહ-તારવે છે-ચૂંટી કાઢે છે. વિરદ-મોટાઈ. વરગાં-બણગાં. હગમગ...હોલહ-અવાજથી હુંગરા ડોલી રહે.

૧૧૨ પુહુતા-પહોંચું. આકોરાન્ત એક વચન બ્યાનમાં લો. જાય-ગઈ-જગા. વીસી-સં૦ ઉપવિશ-ગ્રાં૦ વહસ-મઈસ-બું૦ ગું૦ બઈસ-અં૦ ગું૦ બેશ-બેસીને. મસૂરતિ-ફાં૦ મુસવર-અભિપ્રાય લેવો. મસલત-મન્ત્ર.

- ૧૧૩ મન્ત્ર—ગુપ્ત સંકેત—મસલત. જાલહુરલ્યાં—જલોર સુધી-
જલોરમાં. અસૂં—આવું—આ રીતે. માંટી—મરદ થન્ને.
ખહાદુરી ખતાવન્ને—કવિ પ્રેમાનંદ પણ આ જ અર્થમાં આ
શબ્દ વાપરે છે. “સાંભળી મલ્લ માંટીડા થાય.” પ્રે. દ. ભા-
કડવું. ૧૨૧. કાઠીઆવાડમાં “પુરૂપ-જૂવાનિયો” એ અર્થમાં
પ્રચલિત છે. સુરત તરફ “માંટીડો” ધણી-વર. અમદાવાદ
તરફ પણ ‘વર,’ ‘ધણી’ના અર્થ વપરાય છે, પણ સહેજ
તિરસ્કારયુક્ત અર્થ છે. ‘મોટો માંટી થયો છે.’ નજળો માંટી
ખઈઅર પર શરો.” “હું માંટી ને બંધાઈ.”
- ૧૧૪ માંડઈ-માંડે-સઢાઈ કરે-સૈન્ય વ્યૂહમાં ગોઠવે-ખડું કરે. આળી-
મુહિ-આમને મોંઢે-આ તરફ. મિ-મે; ત્રી-વિ.
- ૧૧૫ મૂત-ખૂત મૂર્તિ. બન્દિ-કેદી. સજાઈ-તૈયારી. માંટી હુઈતુ
મર્દ હોય તો. જૂવો. કાં પ્ર૦ ૧-૧૧૩ ની ટીકા. ઘાટલ-
ધાટું-નાકું. બાંધે-રોકે.
- ૧૧૬ મેટી-ભેટ-નજરાણો. કઈ-કાં-કે. જાણીસિઈ-જાણીએ-જા-
ણવા પામીએ. ધર-પ્રથમ. આપણપૂં-નિજબળ-નિજપાણી.
- ૧૧૭ તીણઈ-તે. સુપનન્તર-સ્વપ્ન. હૂંતઈ-હોતાં-થતાં-સતી સમ્મતી.
આ રૂપને માટે જૂઓ કે. હ. ક્રુવની ભાલણની કાદંબરીની
ટીકા પા. ૨૧૨. વિહાણઈ-વહાણે. પાડધારાં-પગ ધર્યા-
પધાર્યા. ગંગા-શિવની સ્ત્રી. જટાજૂટમાં સર્વદા રહેતી ગંગા.
ગૌરી-ગૌરી-ગવરી-હિમાલયની પુત્રી-પાર્વતી. કાલ્હડદે હમ
જાણઈ-કાલ્હડદેને એમ જણાય છે-લાગે છે.
- ૧૧૮ ઈશાન-મહાદેવ-પૂર્વ અને ઉત્તરની વચ્ચેની દિશા-ઈશાનનો
અધિપતિ તે ઐશાની-શંકર ભગવાન. તેરા-મુસલમાનની
એક જાત-મુસલમાન.
- ૧૧૯ અજિ-હજી. વિમાસણ=અહીં લોભવિલોભ કરવો-ધડભાંગ
કરવી એ અર્થમાં વાપર્યો છે. હાલ અમુક કામ ન કરવા સાડે

યતા પસ્તાવાના અર્થમાં વપરાય છે. સોમઈડ-સોમૈઓ-સોમનાથ. લીધઈ જાઈ-લીધો છતાં-જાય છે. સતી સમ્મીનો ખોટો પ્રયોગ-અથવા સં-સ્થ ધાતુ ઉપરથી સાધિત-સધાયલુ રૂપ. લેધને જાય છે. ભૂં કું નો કિં વિં તરીકે ઉપયોગ. સરખાવો. 'ધૂમસેં ગાડી લિવાય લીનો જાય.' અસપતિ લીધઈ-સંં અસપતિ નીતેન-અસપતિ કૃતાપનયનેન-અસપતિ કર્તૃકેન ગૃહણેન સતા.

૧૨૦ દૈત્ય થિકુ-દૈત્ય થકું-દૈત્ય પાસેથી. રૂદ્ર-મહાદેવ-વૈરોચનિ. વૈરોચને.

૧૨૧ મોર-મોરયો-શિરમોરપણું. સંં મુકુટ-સરખાવો-મો'ડ-મો'નિયું (માથે બાંધવાનું). ઝડાળ-ચઢાઈ-હુમલો સંંડઢાળ-હો-ઉડવું. જોડ-વિલખ-ઢીલ. માં જેજ=ઢીલ-વાર. જૂવો જગદેવ પરમારની વાત-રતનમાળ.

૧૧૨ રામગિરિ-રામગ્રી-રામકલિ-ભૈરવ રાગની રાગણી; જે ખાસ વસન્ત રૂતુમાં સવારના સાત આઠ વાગતા સૂધી ગવાય છે, તેમ જ કશ્શુરસને માટે યોજાય છે. અસંભમ-અસંભવ-અને નહિ એવું. ચૌદલોક—વિશ્વ-જગતના વિભાગ. એ સામાન્ય રીતે ત્રણ હહેવાય છે. સ્વર્ગ, પૃથ્વી, અને પાતાલ. પણ વધારે વિગતવાર ભાગ પાડીને સાત પૃથ્વીથી ઉપરના અને સાત પૃથ્વીની નીચેના એમ ચૌદ ગણાય છે. ભૂલોક, ભુવલોક, સ્વલોક, મહાલોક, જનલોક, તપલોક, અને સત્ય અથવા બ્રહ્મલોક એ ઉપરના; અને અતલ, વિતલ, સુતલ, રસાતલ, તલાતલ, મહાતલ અને પાતાલ એ સાત નીચેના. ચૌદલોક સ્વામી-ચૌદલોકના ધણી-સ્વામી શ્રી રાંકર લગવાન. પેશતાં-જેતાં જોતાં. ચિલવઈ-વલવલે-વિલાપ કરે. ઝહઈ-સંં અચ્છ-ઓછે-આછે. અહ્મ-અમારું. આંચલી-ગાવામાં ફરી ફરીને ગવાતી લીટી-ટોક.

- ૧૨૩ પાતિગ-સં૦ પાતક-પાપ, દોષ. છણ્ડિ-પ્રા૦ છટ્ટુ-છાંડે-તજ દે. વેદ-નક્કી, ખરાં. સાંમલાં-સાંભળ, સરખાવો સુરત તરફ નાગરોમાં વપરાતું રૂપ-કરાં છાં.
- ૧૨૪ અહ્મતણુ-અમારી. ખેવડી વિ૦ વિહણ્ડિ-સં૦ સ્વણ્ડ-ભાગી નાંખવું-ભાગી નાંખ-કડકા કરી નાંખ. તુજ્જ-તાંડે.
- ૧૨૫ મોડીડ-મોડયું-ભાગ્યું-મરડયું-કાઠી નાંખ્યું. કરિ માર-માર કીજે-સંહાર કરીએ.
- ૧૨૬ કરેજે-કરજે-આશાર્થ. છોડાવે-છોડવ, આશાર્થ. દલથકુ-દળમાંથી. તેતલઈ-તેટલે-તેટલામાં. ગઢિ-ગલોર ગઢમાં.
- ૧૨૭ અવધારુ-સં૦ અવ-ધૃ-પ્રા૦ અવધાર-નક્કી માતો-નક્કી જાણો. ફસ્યું-આવું-આ પ્રમાણે. કહાવઈ-કહાવે છે.
- ૧૨૮ ઝજાહિસિ-ઉઝડીયું; ઉઝઝડ કરીયું. તૂં...પરાણ-તું પણ (થાય તે) બળ વાપરજે. તલહટીઈ-તલેટીએ.
- ૧૨૯ આફળીંઈ-પ્રા૦ અપ્પણિઆ હૈ૦ વ્યા૦-પોતાની મેળે. “આફ-ણિયે નાસસે દેખીતે વારો છો શાને.” પ્રે૦ ભા૦ ૬-કડવું ૫૫ આ શબ્દનો વપરાટ હાલ બંધ થયો છે.
- ૧૩૦ પરગણું-પ્રયાણ. કરેસ્યું-કરીયું. જાલવે-ખમે-થાલે-વાટ જૂએ.
- ૧૩૧ વેઢિ-વઢવાડ-વઢવેડ-લઢાઈ. સં૦ વૃધ્-મારી નાંખવું-કાપવું જે ઉપરથી વાઢ-વાઢવું-વાઢીઓ (પારસીઓમાં જાણીતી અડક “વાડીઆ”=લાકડાં વહેરનાર) વગેરે શબ્દો થએલા છે. કરેસિ-કરજે. અછવા-છનામાના. એમાં અ વધારાતો હોય અગર ‘આ સમન્તાત્’તુ રૂપ હોય; સરખાવો-અછખો-વરતી પાધડી ઉપર મોં સુધી લટકતું આવે એવું-ધોડાના મખીઆરા જેવું-કસબતું તોરણ બંધાય છે તે. અછખો બાંધવાતો આલણેતર વર્ણમાં રિવાજ છે. સહૂઈ-બધાએ. દાડ-દાવ.

- ૧૩૨ સજાઈ-તૈયારી. દીયા દદામા-નોખત વગડાવી, ડંકા દીધા. વિહાણઈ-વાણે. ચાંપી-ઝડપથી. સિરાણઈ-સિરાણે. હાલનું 'સિવાના'; સિવાના હાલ બેઘપુરથી પશ્ચિમે ૫૪ મૈલ ઉપર આવેલું બેઘપુરના તાલુકાનું શહેર. જૂવો. મુન્સી-દે-મા-ભૂ.
- ૧૩૩ પાંખલિ-આબુખાબુ-'હું બ્યન માલીડો, તુ કુસુમ વેલડી સીંચુ હું અમૃત દષ્ટિ કરી: પ્રેમની વાડ કરું તુજ 'પાખલિ,' રાખુ સમરથ બાહી ધરી.' નરસૈમ્હેતો. કાઠગઢ-લક્ષ્મીકોટ. ચાઈ-પડાવની આબુખાબુ ખોદેલી ખાડી જેમાં પાણી ભર્યું હોવાથી દુશ્મનનું લશ્કર આવી શકે નહિ. રહઈ-રહે. આજાર્થ-રાખવા. પાંખર્યા-પાખરેલા-પાખરો નાંખેલા-લઢાઈમાં જવાને તૈયાર-સજ્જ-કરેલા. કિમ લહેસિ-શી રીતે લેશે.
- ૧૩૪ લસકર મળો ચલાવ્યા-લશ્કર તરફ રવાના કર્યા-મોકલ્યા.
- ૧૩૫ સરસે ઘોઢે-એક સરખા ઘોડાવાળા. સાતવીસ-સતાવીસ. સીંચ-આગ્રા. જાણડ-જાણો. તપાસ કરી માહિત થાઓ. કટક કેતલુ પાર-કટકનો પાર કટલો છે. લશ્કર કટલૂકછે.
- ૧૩૬ મેલહાણ-પડાવ. હેજબનઈ-હેજબને. અં હિજબ-પડદો-ચક્ર. તે ઉપરથી પડદા આગળ રહેનાર નોકર, દારપાળ. હાજબ-રાજગૃહાધિકારી-ઘરખટલાતો ઉપરી અધિકારી. કંચુકી (Chamberlain). વરદારનકીલે-ઉલટાવેલો ક્રમ. નકીબ બરદારે-છડીદારે. અં નકીબ=છડી. બરદાર=ઉચ્ચકનાર-રાખનાર. મોટા માણસની તહેનાતમાં રહી તેના હોદ્દા, બિરદ વગેરે મોટેથી બોલી લોડોની નજર ખેંચનાર; તેમ જ મળવા આવનાર માણસનું નામ, હોદ્દો વગેરે બોલીને તેના આવ્યાનું સૂચન કરનાર.
- ૧૩૭ કરડ વિચ્છેદ-વિચ્છેદ કરો. રસાલાથી છૂટા પાડો. પાંચ મુખ્યને જ અંદર લાવવા બુદ્ધા કરો, છૂટા પાડો. મ જેહડ-

- વાર ન કરે. મુહુલિ મુહિ-મહેલ-તંબુની આગળ, અગાડી.
- ૧૩૮ દિવાર્યાં-દેવરાવ્યાં-અપાવ્યાં. અનામ-ધનામ. અં નઅમ-મન રાજી કરે એવું, ખુશ કરે એવું. બક્ષિસ. સાવઢૂ (?)
- ૧૩૯ ટાલી-સિવાય-વિના. આઘા-સંં અગ્રે. પાસે સિલામ-અં સલામ-
- ૧૪૦ કરી મેટિ-ભેટ કરી. રાઝલે-રાખના. પૂછઈ મલાઈ-કુશળ પૂછે. કિસી વાત બોલાઈ-શું કહેવાય છે? શી શી વાતો થાય છે?
- ૧૪૧ ઘુ-આપો. અરદાસ-અરજ. વિનતિ. પાસિ તુહા દીધી-તમારી જોડે આપી, મોકલી હોય તે; તમારી માર્ગત કહાવી હોય તે અરજ.
- તીરી દ્રામ-સં દ્રમ્મ, ગ્રીં Drachma. તેરા-મુસલમાનની એક જાત-મુસલમાન; દ્રામ-સિક્કો-મુસલમાનનો સોનાનો સિક્કો. તેરા અગર તેરી દ્રામ-દ્રામ-દિનાર-ચું દામ.
- ૧૪૨ જુ-જો. વૈશ્વાનર-અગ્નિ. વલતુ-સિવાય. કહીઈ-ક્યાંઈ પણ. નામઈ-નમાવે.
- ૧૪૩ કુળ-કોણુ-શું. આદેસિં-હુકમથી-આજ્ઞાથી.
- ૧૪૪ આયસિં-આયસ હુકમ-આજ્ઞા. આજ્ઞાથી. પૂંતારિં-મહાવતોએ. ગયવર-ગજવર-હાથી. ગૂંડચા-સજ્જકર્યા. વાલિ-ધોડાર. તેજી-ધોડા. પશ્વરાવ્યા-પાખરો-અખતર-પહેરાવવાનો હુકમ કર્યો.
- ૧૪૫ તેહે-તેમણે. માંડિ હારિ-સદ્ મારીને ઊભા. હારખધ જોડવાઈ ગયા. હાર, ઓળ. કટકહ-કટકની. હ છટ્ટી વિલક્તિનો પ્રત્યય.
- ૧૪૬ સાન-નિસાતી-સૂચના. સીંગિણિ-કમાન-કામઠું, ધનુષ્ય. પરઠિહ-ઉપર મુકેયું-ચઢાવ્યું. ગયણિ-ગગનમાં.

- ૧૪૭ તડંગ-મ્યાન. મહિસુ-સં૦ મહિષ. પાડો. અહાણિડ-સં૦ આ+હન. પ્રા૦ આહણ-મારવું, ધાત કરવી. માર્યો-કાપી નાંખ્યો. વિસંધ-એ કડકા.
- ૧૪૮ કેતા-કેટલા. તાહરિ જમલિ-પ્રા૦ જમલ-જમલિય. તારી બરોબરના. કહીજઈ-કહેવાય-ગણાય-છે. લહીજઈ-ભણો-સમજો. વ્યાજ-માટે.
- ૧૪૯ તૂટુ-રાશ થયેલો. પસાડ-બક્ષિસ. ખુશીની દેણુગી. લીજઈ-અપ૦ લીજ્જઈ. લીજો-લઇએ. બ્યુત્પત્તિયે કર્મણિ વર્તમાન, ત્રીજો પુરૂષ, એક વચન; પણ હાલ વપરાટમાં કર્તારિ વર્તમાન પહેલો પુરૂષ બહુવચન.
- ૧૫૦ સ્વાંતિ-ખાંત-ધમ્મા. પૂરવુ-પૂરો. પૂરી પડાવો-પૂરાવો. વરીસુ-વર્ષ. રાતીંવાહુ-રાતવાસો.
- ૧૫૧ જળ-માણસ. હાલ કાઠીઆવાડમાં આ અર્થમાં વપરાય છે. વેસરો-સં૦ વેસરઃ અતે વેશરઃ-અચ્ચર. સં૦ વેગસરઃ પ્રા૦ વેઅસર-વેસર-ગધેડો. પલહાણ-પલાણ.
- ૧૫૨ મરાતબ-અ૦ મરતબાનુ બહુવચન-પદવિ-પદવિને યોગ્યસર સરંભમ. મલા-સારા, જબરા. જૂઝાર-જૂઝનાર. લઢવૈયા. તુહિ-તો થે. તો પણ.
- ૧૫૩ સીદાતા-સં૦ સીદૂ-પીડા પામતા. ઢાહિ-રાહ-સરખાવો ધાહ. કા૦ પ્ર૦ ૧-૧૫૭. દીસિ-દિવસે. અગાસિ-ખૂલામાં. તાવહિ-તાપે. રાતિ-રાત્રે. કિ. વિ. તરીકે ઉપયોગ.
- ૧૫૪ થાન-સ્તન. વિછોહ્યાં-પ્રા૦ વિચ્છોહો વિરહે. દે૦ ના૦ મા૦ વિખૂટાં કરેલાં, માતાથી દૂર કરેલાં. સરખાં-સરખાં. એકધારાં એક-કાઠએક.
- ૧૫૫ અણુહાણ-અડવાણા-જોડાવગરના. ઝઘાડા-લૂગડાં વગરના. લહઈ-લહે-મેળવે. લોહડા-લહેડાં. બેડી.

- ૧૫૬ હાલરાં-એક એક સાથે સાંકળીને કરેલાં ટોળાં. વાઘ્રિ-વાધરે-
ચામડાની ઝીણી પટ્ટી કાપીને કરેલી દોરીએ. આલડ-સં
આર્દ્ર-પ્રાં અલ્હ-આલ-આળીએ-લીલી-મુકાયલી નહિ
એવી-વાધરે-વાધરીએ. ગાલડ-ગાળે.
- ૧૫૭ વિછોહ-વિયોગ. વિચ્છોહો વિરહે । દેં નાં માં. નાહ-
નાથ, ધણી, વર. ધાહ-ત્રાહ.
- ૧૫૮ અહ્ને-પ્રથમ પુરૂષવાચક સર્વનામ, બહુ વચન. વૈદિક સંસ્કૃ-
તમાં વયમ્ અને અસ્મે એવાં બે રૂપ છે. તે પરથી સંસ્કૃતમાં
માત્ર વયમ્ રહ્યું અને અસ્મે વપરાયું નથી. પ્રાકૃતમાં અસ્મે
રૂપ ઉપરથી અસ્હે-અહ્ને, અપભ્રંશમાં અહ્ને, જૂની ગુજરાતીમાં
અહ્નિ, ગુજરાતીમાં અમે, મરાઠીમાં આમ્હિ, હિંદીમાં હમ
અને કચ્છી અને સિંધીમાં અસીં. અણૂં-અયોગ્ય.
- ૧૫૯ કૂડી-જૂડી. આલ-તહોમત, કલંક. ઉછંગિ-સં ઉત્સંગઃ.
ખોળામાં.
- ૧૬૦ ગોચર-ગોચર-ચરો-ઢોરને ચરવા સાડ પડતર રાખેલી જમીન-
આધાટ ન કરી આપેલી જમીન. આઘાટ-મારીમાં-દાનમાં-
દેવસ્થાનમાં માલકીના સઘળા હક્ક સાથે આપી દીધેલી જમીન
૪૦ મધુ-મધ. પાડી વાટ-વાટ પાડી. રસ્તે લૂટ કરી.
- ૧૬૧ રિખિ-રૂપિ. રખી. રૂખી. ‘કહોને નારદ રૂખી.’ પ્રે. નળાખ્યાન.
- ૧૬૨ સંમેહા- ? લાયા-લગાડયા. સળગાવ્યા.
- ૧૬૩ પાતિગ પંચ-પાતિગ સં. પાતકં-પાપ; પાંચ મહા પાપ:-
‘કનકચોરી, ગુરૂ-તલ્પગ, બ્રહ્મધાત, મઘપાન;
યહ્યોં મંગતિ મહાઅધ, તરે કૃષ્ણ ગુણુગાન.’
વસ્તુવૃન્દદીપિકાં દયારામ.

- ૧૪૭ તડંગ-મ્યાન. મહિસુ-સં૦ મહિષ. પાડો. અહાણિડ-સં૦ આ+હન. પ્રા૦ આહણ-મારવું, ધાત કરવી. માર્યો-કાપી નાંખ્યો. વિસંધ-એ કડકા.
- ૧૪૮ કેતા-કેટલા. તાહરિ જમલિ-પ્રા૦ જમલ-જમલિય. તારી બરોબરના. કહીજઈ-કહેવાય-ગણાય-છે. લહીજઈ-બણો-સમન્ને. વ્યાજ-માટે.
- ૧૪૯ તૂટુ-રાશ થયેલો. પસાડ-બક્ષિસ. ખુશીની દેણગી. લીજઈ-અપ૦ લીજ્જઈ. લીજે-લખ્યે. વ્યુત્પત્તિયે કર્મણિ વર્તમાન. ત્રીજે પુરૂષ, એક વચન; પણ હાલ વપરાટમાં કર્તારિ વર્તમાન પહેલો પુરૂષ બહુવચન.
- ૧૫૦ ખાંતિ-ખાંત-ધમ્મા. પૂરવુ-પૂરો. પૂરી પડાવો-પૂરાવો. વરીસુ-વર્ષ. રાતીંવાહુ-રાતવાસો.
- ૧૫૧ જળ-માણસ. હાલ કાઠીઆવાડમાં આ અર્થમાં વપરાય છે. વેસરી-સં૦ વેસરઃ અને વેશરઃ-અચ્ચર. સં૦ વેગસરઃ પ્રા૦ વેઅસર-વેસર-ગધેડો. પલ્હાણ-પલાણ.
- ૧૫૨ મરાતબ-અ૦ મરતબાનુ બહુવચન-પદવિ-પદવિને યોગ્યસર સરંભમ. મલા-સારા, જબરા. જૂઝાર-જૂઝનાર. લઢવૈયા. તુહિ-તો થે. તો પણ.
- ૧૫૩ સીદાતા-સં૦ સીદ્-પીડા પામતા. ઢાડિ-રાઢ-સરખાવે ધાહ. કા૦ પ્ર૦ ૧-૧૫૭. દીસિ-દિવસે. અગાસિ-ખૂધામાં. તાવડિ-તાપે. રાતિ-રાત્રે. કિ. વિ. તરીકે ઉપયોગ.
- ૧૫૪ થાન-સ્તન. વિછોહ્યાં-પ્રા૦ વિચ્છોહો વિરહે. દે૦ ના૦ મા૦ વિખૂટાં કરેલાં, માતાથી દૂર કરેલાં. સરખાં-સરખાં. એકધારાં એક-કાઠએક.
- ૧૫૫ અણુહાણ-અડવાણા-બેડાવગરના. ઝવાડા-લૂગડાં વગરના. લહઈ-કહે-મેળવે. લોહડા-લ્હોડાં. બેડી.

૧૫૬ હાલરાં-એક એક સાથે સાંકળીને કરેલાં ટોળાં. વાઘ્રિ-વાધરે-
ચામડાની ઝીણી પટ્ટી કાપીને કરેલી દોરીએ. આલહ-સં૦
આર્દ્ર-પ્રા૦ અહ્-આલ-આળીએ-લીલી-મુકાયલી નહિ
એધી-વાધરે-વાધરીએ. ગાલહ-ગાળે.

૧૫૭ વિછોહ-વિયોગ. વિચ્છોહો વિરહે । દે૦ ના૦ મા૦. નાહ-
નાથ, ધણી, વર. ધાહ-ત્રાહ.

૧૫૮ અહ્ને-પ્રથમ પુરુષવાચક સર્વનામ, બહુ વચન. વૈદિક સંસ્કૃ-
તમાં વયમ્ અને અસ્મે એવાં બે રૂપ છે. તે પરથી સંસ્કૃતમાં
માત્ર વયમ્ રહ્યું અને અસ્મે વપરાયું નથી. પ્રાકૃતમાં અસ્મે
રૂપ ઉપરથી અમ્હે-અહ્ને, અપભ્રંશમાં અહ્ને, જૂની ગુજરાતીમાં
અહ્નિ, ગુજરાતીમાં અમે, મરાઠીમાં આમ્હિ, હિંદીમાં હમ
અને કચ્છી અને સિંધીમાં અસીં. અજૂરું-અયોગ્ય.

૧૫૯ કૂડી-જૂઠી. આલ-તહોમત, કલંક. ઉછંગિ-સં૦ ઉત્સંગઃ.
ખોળામાં.

૧૬૦ ગોચર-ગોચર-ચરો-ઢોરને ચરવા સાડ પડતર રાખેલી જમીન-
આઘાટ ન કરી આપેલી જમીન. આઘાટ-મારીમાં-દાનમાં-
દેવસ્થાનમાં માલકીના સધળા હક્ક સાથે આપી દીધેલી જમીન
ઇ૦ મધુ-મધ. પાડી વાટ-વાટ પાડી. રસ્તે લૂંટ કરી.

૧૬૧ રિચ્ચિ-રૂપિ. રખી. રખી. ‘કહોને નારદ રખી.’ પ્રે. નળાખ્યાન.

૧૬૨ સંમેહા- ? લાયા-લગાડયા. સળગાવ્યા.

૧૬૩ પાતિગ પંચ-પાતિગ સં. પાતકં-પાપ; પાંચ મહા પાપ:-

‘કનકચોરી, ગુરૂ-તદ્વપગ, બ્રહ્મધાત, મદ્યપાન;
યહયોં સંગતિ મહાઅધ, તરે કૃષ્ણ ગુણુગાન.’

વસ્તુવન્દદીપિકા૦ દ્વારામ.

‘અહાહત્યા, સુરાપાન, સુવર્ણચૌર્ય, માતૃગમન, અથવા
ગુરુપત્નીગમન અને તત્સંગ’-નર્મ કથાકોષ. છોરૂ-નાનાં છોકરાં.
વંચ-સંઠ ઠગ્યાં-છેતર્યાં.

૧૬૪ પાલિ-પાળ. ઝસાસી- સંઠ શંસ્-મારી નાંખવું. ભાગી,
ઉખાડી. પ્રાસાદ-સંઠ હવેલી-મદિર. વિનાસ્યા-સંઠ નશા
-નાશ કર્યો. લાયુ-લગાડ્યો. અડકાડ્યો.

૧૬૫ લાલ્લ-આવળ. ખેર, અખોડ, સીતાફળી, ખાખરો, કરમદી,
કોઠી, વડ, પિપળો, સાલ, સાગ અને ખોરડી વગેરે ઝાડની
અંતર છાલમાં જીવડાઓએ મૂકેલાં ઇડામાંથી થતાં જીવડાંઓએ
મળરૂપે કાઢેલો. પદાર્થ. એને તૈયાર કરતાં જીવડાં મરી ન્ય
છે માટે એ વેપાર નિષિદ્ધ ગણ્યો છે. તિલ-તલ. વુહર્યા-
વહોર્યા-વેચાતા લીધા. વિક્યા-વેચ્યા. લીધા અને વેચ્યા.
તલ ઇં નો વેપાર કર્યો. ગલંતઈ-ગળતાં સતાં. ગળાએલો
છતાં-ગળાએલો તે વખતે. સોમ-ચન્દ્ર.

૧૬૬ અવગણિયાં પાત્ર-પાત્ર, યોગ્યતાવાળું માણસ. સારા માણ-
સની અવગણના કરી. ‘કઈ...ગાત્ર’-કે પારકાં ધન
ખળથી-પરાણે-ઝૂંટવીને અમારાં પામર-તુચ્છ-શરીર પોષ્યાં.

૧૬૭ લોજઈ-અપઠ લિજ્જઈ-જૂવો. કાઠ પ્રઠ ૧-૧૪૯ ની ટીકા.
ચાડઈ-જોડે-સાથે. ચાડે-પારે. રૂઢિડ-રૂંધાયેલો. ઘેરાઈ
ગયેલો. સપડામણમાં આવેલો-ભીડમાં આવેલો. સ્વામી-
ધણી-શેઠ.

૧૬૮ આસવ-પ્રાક્ષનો દારૂ-મદ્ય. બ્રહ્મ-આહાણુને. ખી. વિ. પાડ્યા
વંધાન-કેદમાં પાડ્યા. અહાની જોડે સંબંધ રાખે છે. આહાણુને
કેદમાં પાડ્યા.

૧૬૯ કેહઈ-કેવા. કીઆ. પાપિ-પાપ વડે.

૧૭૦ અંગીકરિયાં-અંગીકૃત-માથે લીધેલાં-કબૂલ કરેલાં. કાલહરિ-

કાલર, ધાસની ચોરસ ગંજી. ગોળ ગંજી તે ઓધલો. નાની તે ઓધલી.

૧૭૧ સૂઝ્યા-સોંપેલા-સોંપેલી વસ્તુ નામુકર જમ્મને દ્રોહ-દગો કર્યો. છાના-સં૦ પ્રચ્છન-છન્ન-ગુપ્ત રીતે. પ્રાણઈ-પરાણે-બળ કરીને.

૧૭૨ સત્ત વ્યસન:-

“ ઘુત રમન, મૃગયા, પલ્લભ્યન,
મધપાન, ગુનકા, પરપ્યારિ સંગહે;
ચોરીસહયહ સાત વ્યસન આગમ કહે,
નથે નાથ બલિવર્ધ અહિરે.” વ-વું-દીપિકા-દયારામ.

અજુગતિ-અયોગ્ય-નિઘ.

૧૭૩ દ્યામણાં-દયામણાં-દયા ઉપજાવે એવાં. વિહૂ-ખે. કરિ-કર વડે-હાથે પીટઈ-પીટે-કૂટે. કેહા-કીયા. આવી લાગાં-ઉત્પન્ન થયાં. પ્રકટયાં.

૧૭૪ મરુસુ-ભરોંસો. કીધુ મેલ-મેળાવો કર્યો. લશ્કર એકઠું કર્યું.

૧૭૫ ઝૂરમઝૂરા-ઝૂરાઝૂર. વિમાસઈ-વિમાસે. જંવારઈ-જન્મારે. આળે-આ. આ જન્મારે. જડ-જઉ-જો. તુરકાણઈ-તુરકાણે. તુરક લોકોની પાસે. તુરક લોકોમાં.

૧૭૬ વિગૂચતાં-વગૂત-સં૦ અવગૈ. અથવા વિગૈ-પ્રેરક. પોતાની જાતનો તિરસ્કાર કરતાં. માંહોમાંહ પસ્તાતાં. સરખાવો-વખોડવું. ઢાગરડ-દાંડીઓ. દાંડી પીટીને સાદ પાડનાર.

૧૭૭ પડેલડ-પાક્ષિક-પખુ કરનાર. કટક-લશ્કર-પક્ષ કરનાર લશ્કર. કરી મેલાવડ-મેળાવો કરીને. એકઠું કરીને. સહી-નક્કી. જેતલઈ-જેટલે-જ્યારે.

- ૧૭૮ મોકલાવી—મોકલાવી. સરખાવો—મોકલામણી. રહેજ્યો માંડી-તૈયાર રહેજો—સજ્જ થઇને રહેજો.
- ૧૭૯ કાઢાડ—ખીં વિં સરૂપ—સ્વરૂપ—હાલત—થિકુ—થકું—થી—પાંચમી વિ.
- ૧૮૦ સજાહુ—સં૦ સજદ્દ—અખતરવાળું. સાહણ—સૈન્ય. સંઘ—સંખ્યા.
- ૧૮૧ હવડ—હવે. જિમીડ—પ્રાં-જિમ.—જમાય. કર્મણિ વર્તમાન ત્રિ.પુ. અંક વચન. જુ—જો.
- ૧૮૨ લિલાણા—લખાયા. આયસ—હકમ આસા. દોધા—અપાયા. દેસિ—દેશમાં. ઉપહાણા—વગર પલાણે, ત્વરા બતાવવા માટે પલાણ મુકવા એ ન રહેતાં દેશમાં ફરી વળ્યા. સજાઈ—તૈયારી. પાછિલઈ—પાછલે. રાડત રાણા—રાવ રાણા.
- ૧૮૩ રાજવંશ છત્રીશઈ—છત્રીસે રાજવંશ. છત્રીસે ફૂળના રજપુતો. છત્રીશ રાજવંશનાં નામ જૂદા જૂદા ગ્રંથોમાં જૂદાં જૂદાં છે. પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો, ચંદ વરદાઈ, કુમારપાળ ચરિત્ર, ખીચીઓના ભાટ વગેરેની યાદિયો પરથી કર્નલ ટોડે યાદિ બનાવી છે તેમાં આડત્રીસ વંશ આપ્યા છે. કર્નલ ટોડે તે નીચે પ્રમાણે ગણાવે છે:—

૧ ઇક્વાકુ—સૂર્ય.	૧૩ ટાંક—તક્ક.	૨૬ ગોહરવાળ.
૨ ઇંદુ—સોમ—ચંદ્ર.	૧૪ જીટ—જાટ.	૨૭ બડગૂજર.
૩ ગ્રાહિલોત—ગહે-લોત—વલોત.	૧૫ હન—હજી.	૨૮ સેંગર.
૪ યદુ—યાદવ—જાદવ	૧૬ કાઠી.	૨૯ સીકરનાલ.
૫ તુંવર.	૧૭ બલ્લા.	૩૦ વાસ.
૬ રાઠોડ.	૧૮ ઝાલા.	૩૧ ડાહિયા.
૭ કછવાહા.	૧૯ જોડવા—કમરી.	૩૨ જોહિયા.
૮ પરમાર.	૨૦ ગોહિલ.	૩૩ મોહિલ.
૯ ચોહાણ.	૨૧ સવૈયા.	૩૪ નિકુમમ.
૧૦ સોલકી—આલુક્ય.	૨૨ સિલાર.	૩૫ રાજપાલી.
૧૧ પડિહાર.	૨૩ ડાખી.	૩૬ દાહિમા.
૧૨ ચાવડા.	૨૪ ગોડ.	૩૭ હૂલ.
	૨૫ ટોડા—ડોડ.	૩૮ ડોહિરયા.

ખાંડાં-તરવારો. તરવારવાળા લઢવૈયા. એક એક પાંહિઈ-એક એકને પડછે. એક એકથી. ઘણુ કરીને સં૦ પક્ષ ઉપરથી. સપરાળા-બળવાન. મુજિ-હાથે-હુબબળે-નાવડ-ન આવડ-ન આવે.

૧૮૪ પાણીપંથા-પાણીના રેલાની પેઠે ચાલનારા. સુરાસાળી-પુરાસાન દેશના. તુરકી-તુર્કસ્તાનના. તુરંગ-ઘોડો. સૂડા-પંચા-પોપટની પાંખના રંગના. કિહાડા-ક્યાયડા. નીલડા-કાળુડા.

૧૮૫ તેજી-ઘોડા. પાખરીઆ-પાખરો ઘાલીને તૈયાર કર્યા. સરખાવો 'રાતો ઘોડો રણ પાખરીઓ, સદસલર્યો શણુગાર ભેતે.' ગણેશ સાટલી લાવતી વખતનું ગીત. કંઠૂરોલ-કંઠુથી રોળાયલું. ખૂચ કંઠુ ચોપડેલું. કેકાળ-ઘોડા.

૧૮૬ સુરતલિ-દાખડા વડે. ખરીએ. સાટ-લગામ, વાગ. વારગિરિ-ઘોડેસ્વાર સિપાઇના. સિપાઇએ વાપરવાના. દિવરાળા-દેવાયા. અપાયા. આ રૂપ હાલ પણ વીસનગર તરફ પ્રચલિત છે. જેમકે-દેવરાણુ-જવગાણુ-ખવરાણુ. ઉચટ-આડે રસ્તે. ખરો રસ્તો મુકીને-વાંકી વાટે.

૧૮૭ સાવલોહ-તદન લોહાની. પાળી...ચાલડ. પાણીના પૂરની પેઠે. પાણી ઢળ્યું જતું હોય નહિં એવી રેલાતી ચાલે.

૧૮૮ આંગાં-શરીર-ધડ ઉપર પહેરવાનાં બખતર. ટોપ-માથે પહેરવાનું બખતર. રંગાડલિ-એક બખતર વિશેષ. ધાંડાં-મોટી તરવારો. સ્વેડાં-ઢાલો. પટા-પટા ફેરવવામાં વપરાતું હથીઆર. કટારી-કટાર. સીંગણિ-કામઠાં. જોજી-ઝૂઝવામાં ધૂમવામાં વપરાતું હથીઆર. મલી-સારી. લીજડ સારવ-સારી-સારી સારી ટાળીને લેવાય છે.

૧૮૯ છત્રીશ ઇ દંડાયુધ-છત્રીસે બતનાં આયુધ. ચક્ર, ત્રિશુળ,

ધનુષ્ય, વજ્ર, બાણ, કૈવાણ, તુફંગ (ખંધુક,) કોકબાણ, ફરશી
કટાર, છરો, સેલ (બરછી), ખેટક (ઢાલ), ગદા, સાંગ,
તોલર, પાશ, ભુશંડી, ખાંટ, ખંજર, જંથુર, લઢ, જંત્ર,
અંકુશ, લાલુ, હળ, મુશળ, ખાંડુ, બરબઠ, જંઝળ, જરહ,
ગુમ્મી, ગુરજ, દળ (કુહાડો) પટા, પિસ્તોલ. પઢળ પઢિયા-
પઢણ પઢયા-સ્તોત્ર-અષ્ટક ઇં બોલ્યા. આશાપૂરી-આશાપૂરી
-એક દેવી-ચોહાણોની શક્તિ-કુળદેવી.

૧૯૦ જીપાઢે-સં બિ. પ્રાં જિમ્પ જૂ-ગું જીંપ. જીતાડે,
કાહડદેને જય આપે. આશિકા-ઉતારેલી આરતીની શગ ઉપર
હાથ ધરીને પોતાની આંખોએ લગાડવાની ક્રિયા. તેમજ દેવીની
વિભૂતી, નહાવણનું જળ વગેરે લઈને પોતાની આંખોએ લગા-
ડવાની અગર કપાળમાં ચોપડવાની ક્રિયા, તેમ જ તે વસ્તુ.

૧૯૧ ત્રંવકિ-ત્રંબાળુએ. ત્રંબક=ત્રંબાળુ-તાંબાની મોટી નોખત.
સાન—ડુંકો.

૧૯૧ ઉપરિ થિકા-ઉપરથી-ગઢ ઉપરથી. ઘાટિ-સં ઘટ્ટ.
ધાંટીએ-નાકે; તેવીજ રીતે પહાડ-સં પ્રઘટ્ટક. નહ-નોખત.
તરવરીઆ-તરવરી રહ્યા. ભીડ થઇ. તલહાટિ-તળાટી. તળેટી.

૧૯૩ લેસિડ-લઇથું. ધા લઇથું-લઢીથું.

૧૯૪ માનિડ બોલ-બોલ માન્યો. કહ્યા પ્રમાણે કર્યું. પડસો પ્રાણિ
-બેર કરીને બળ કરીને પેશીને (દળમાં)-લશ્કરમાં બળથી
ધૂસીને. મારેજ્યો-અપં મારેજ્જા-મારબે. વિઘર્થ. હસારથ
-હસવું-મશ્કરી. હાંસી.

૧૯૫ કરી દદામા-ડડો દઇને-કડંગ ધિંગ કરીને. વઢશિ-વઢશે-
તુરકાણઈ-તુર્ક લોકોની છાવણીમાં. હેરુ-હેરુ-બાતમીદાર-ચાર.

૧૯૬ કરીઈ કેહિ-તુરકોની કેડ લઇએ-પૂંઠે પડીએ-પૂંઠે પડીએ.
કેડ-પૂંઠ. જાપસિ-જશે. પૂંઠ પડીએ નિકર એ દૂર જશે.

વિચારવા જેવું છે કે 'તુરકાણાની પૂઠ લખએ નિકર એ દૂર જતા રહેશે' એમ કેમ કહ્યું. જે તુર્કો જલોરપર આવતા જ હતા તો દૂર કેમ જાય ? એએ બાબુએ કેડ, બે જ લશ્કર મૂકિયે; એ લશ્કરો તુરકના મેલહાણને એએ છેડે દૂર-ચક્કર લઈ જઈને રહેશે, એમ અર્થ નહિ હોય ? તારવ્યા-તારવી કાઢેલા. ચૂટી કાઢેલા. વીણી કાઢેલા.

૧૯૭ દીવી-સં૦ દીપિકા. મશાલ. કચ્છમાં હાલ પણ એ શબ્દ વપરાય છે. ઝગમગાઈ-ઊગમણે-પૂર્વે.

૧૯૮ જાંગી-જંગી-મોટાં. માંડી...પરાણ-કાયરના તો જોઈને જ પ્રાણ નિકળી જાય, એમ બધા મર્દ મૂંછે વળ દેતા હતા-મૂંછે તાવ દેતા હતા-મૂંછ મરડતા હતા, એમ અન્વય લેવાનો છે, કેમકે લશ્કરમાં ભીરૂ તો હતા જ નહિ.

૧૯૯ અસલમાં 'રાઉલિ' ત્રી. વિ, બંધ બેસતી ન હોવાથી 'બીજી ફોજિ માલદે રાઉલ' એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે. કાઠ-ગઢ-લક્કડ કાટ. ચૂકી-ચોકી. ચોકીએ રહેલા મુસલમાનો.

૨૦૦ મેલિ-મેળ-લંગાણ. બુંબારવ-બુમરાણ. હાક-સં૦ આકાર્ય. હાંકેટવું તે; રવાનુકારી. દશમુહડયા-દિગ્મૂઢ થએલા. ગભરાયલા. કાને પડીયા ઢાક-ઢાક-ધાક. કાળાહળથી કાને ધાક પડી ગયા. કાન બહેર મારી ગયા.

૨૦૧ અજૂયાલાં-સં૦ ડઝવલ. ઓજસ-અજુઆસ. અજવાસ. અજવાળાં. ઊંજસ-ઊંજસવું. આપોપડ-પોતાની મેળે, આપો આપ. કટકિ પડયું-કટકમાં પડ્યો. કટક ઉપર તૂટી પડ્યો. આ તૂક લેપક જણાય છે. 'મ્લેચ્છે છાંડી છાક' શબ્દોથી 'ઝૂઢી ઝૂંઘ'=પુનરૂક્ત બને છે. દશમુહડયા તો પુનરૂક્ત છે જ. છાક-તોર-અહકાર-છક.

- ૨૦૨ ધાહ-સં૦ ત્રાહિ-ત્રાહ ત્રાહ. આળીવાર-આ વખત.
કિમ્હહ-કેમે કરીને. ગમેતેમ. ઝવેલે-ગ્રાં૦ ઝવ્વર. જૂ-ગુ-
(મૂળ) ઉવળ. (ત્રેરક) ઉવેલ, ઉગારે. સરખાવો ઉછર ઉપ-
રથી ઉછેર. સાર-સાહ.
- ૨૦૩ જરહ-જખતર. જીળ-જીન, પહ્લાણ. પહ્લાણ પર માંખવાનું
જખતર. લવરાઈ-લેવાય. ઉતાવળમાં હાથ આવે. અવલાં-
ઉધાં. ચલાઈ-ધકાય-મૂકાય. ઉતાવળમાં ઘોડાપરનો સામાન
અવળો મૂકાય.
- ૨૦૪ વેઢિ-વઢવાને-લડાઈ સાર, અવ્યય રૂપ.
- ૨૦૫ હલહલ કરી-હલહલઓ તરા. પાઈઅલચ્છી-ઉતાવળ-
ત્વરા. મળી અજૂઆલાં-ઉલટાવેલો ક્રમ-અજવાળા ભણી.
- ૨૦૬ આપ પરાયા-પારકા પોતાના. આપ-સં૦ આત્મનં-પોતાના.
પોતાના પક્ષના. પરાયા-સં૦ પર પારકા-દુશ્મનના. વિગતિ
ન લામહ-અકિતની બબર પડે નહિ. (વિગત=તદ્દસીક)
ગુજરાતીમાં વ્યક્તિ ઉપરથી આવ્યો છે. હુહદસિ-દશે દિશાએ.
ચોતરકથી. ચઢી-ખેડી-ભાગી ગઇ. મૂઠિ-મુંઢ.
- ૨૦૭ તોના-તેજવાન-તિખખા. તુરી-સં૦ ત્વર-ઘોડા. ઉતાવળે
ચાલનાઈ ગ્રાણિ. વિમળ પ્રઅન્ધમાં ઘોડાના પર્યાયમાં 'અપળ'
શબ્દ પણ વાપર્યો છે ! ઝઠચિહ-ઝઠવે-ઝડાવે-કુદાવે. મલા-
સારી રીતે-ખૂબ. માઝિમ-મધરાત. માલા-ભાળ્યા. જોયા દીઠા.
- ૨૦૮ સોંગિણી ગળ-સોંગિણી ધનુષ્ય-ગળ-ટોળુ-ધણાં ધનુષ્ય.
તોન્દા-તીણા, તિક્ષણ.
- ૨૦૯ અંગોઅંગિ-સામસામે. પટે અળીઆલે-અણીદાર પટા વડે.
ફોહહ-ફોડે-વિધી નાંખે. સાંધિહ સાંધિ-સાંધે સાંધા-ચિછો-
હહ-વઝેડી. તોડી નાંખે.

- ૨૧૦ વાવરડ-વાપરે-ઉપયોગ કરે-(કટારી) ચલાવે. લોહ કટા-
કટિ વાજડ-લોહ-લોહું, તરવાર કટાકટ અવાજ કરતી
એક ખીજની સાથે અથડાય. માજડ. ભાગે-કાપે.
- ૨૧૧ માલ-મલ. માલ તળી...ઝૂંટડ-મલની પેઠે બચબચા, અને
વળગાઝૂમી કરે. હોટ-ધોલ. અડખોથ. વજાવડ વગાડે છે.
મારે છે. મલડ-લડે છે.
- ૨૧૨ ઉપરિયા.. ઢલિ નીહાડ-ઉપરથી (હાથી ઉપરથી) પૂતાર
મ્હાવતો નીચે ભોંયપર પડે છે અને પગ ભાગે છે. (ચોક્કા)
હાથીઓની સૂંઢ વાઢી નાખે છે ને ઢિંચણ કાપી નાંખે છે
તેથી તેઓ ભોંય ઢગલો થઈને પડે છે. ઢાંચા-ઢિંચણ. નીહાડ
સં૦ નિકાય. પ્રા૦ નિહાડ-ઢગલો જૂવો. પાડમલચ્છી.
- ૨૧૩ કધ-સં૦ કંધરા. કંધ. ધગડ-મુસલમાન-તુરક ઉપરથી.
ચાલુ ખોલીમાં ધગડો=સિપાઈ. સરખાવો તર્કુ-ત્રાક ઉપરથી
પ્રા૦ ધગ્ગો-ગુ. ધાગો.
- ૨૧૪ ફેરો-ફેરવીને. વંધાન-(તણનાં) દોરડાં. ચંવ-ચર્મ. ચામડું
ગાલા-કાંસા.
- ૨૧૫ દશિમુહડયા-દિશાનું ભાન ન રહેતું જેને એવા-દિગ્મૂહ
થએલા. વીવી-ખખર. ઝૂડી વીવી-ગુલ્યાન ઉડ્યાં-વાતો ચાલી
-ઉડી. કરસિ કેહી-કેડો લેશે. પૂંક પકડશે. મારેસિ-મારશે.
કિરતાર-સરજનહાર. ભગવાન.
- ૨૧૬ ઝૂદાલી લીધા-જૂ. ગુ. ઉલાળી લઇ લીધા-કાંખો હાથ કરીને
લઇ લે એમ. સરખાવો ' તુંખીપાત્ર ઉલાળીને લીધું. ' પ્રેમાનંદ.
વંદી-બંધીવાન.
- ૨૧૭ જ-પાદપૂર્ણિયે. સપરાણુ-ખળવાન. રણિક્ષેત્રિ-રણક્ષેત્રમાં
એવડી સપ્તમી.

૨૧૮ મારીથલ-કસાધખાનું. પગ મેલ્હણુ ન જાઈ-પગ મેલ્યો જાય નહિ. પગે ન મુકાય. વ્યાહણા માંહી સં૦ વિમા. પ્રા૦ વિમા પ્રા૦ વિહાણમ્.-સવારમાં; પ્રભાતમાં.

“ દોલ્લા મધં તુહુ વારિઆ, મા કુર દીહા માણુ;
શિદ્ધ ગમીહિ રત્તડી દડવડ હોહી વિહાણુ. ”

સરખાવો વિભાસ=ગિભાસ=સવારે ગવાતો રાગ.

૨૧૯ પાંજરી-અંખાડી. કેકાળ. ધોડા.

૨૨૦ કળસે-પાને-પાનાં ભાગી ગએલાં એવી તરવારો. તરુઆર્યુ તરવારો. સરખાવા હાલ કાઠીઆવાડમાં વપરાતું રૂપ. ‘તરવાર્યુ.’

૨૨૧ કંધ-ગરદન-ડોક. કંબંધ--ધડ કચરાવોહ-કાદવ. વોહ-વહેળો. કચ્છો૦ અતે કાઠીઆવાડીમાં-વોકળો. સરખાવો ખેડા જીલ્લાની એક નદીનું નામ. સં૦ મેઘવાહ:-મેહવોહ-મેહવો. શુદ્ધ સમજીતે ખોલાતો શબ્દ, મેસવો. (ગામડાના લોક સતે સાટે હ ખોલે ધારી, આ નદીને મેશ્વો કે મેસવો કહે છે !) પચ્ચાલિઆ -પખાળ્યું. ધોયુ. લોહ-લોટું-તરવાર.

૨૨૨ જુ-પાદ પૂર્ણાર્ધ-જે. કાદ્ય તણુ અવતાર-શ્રીકૃષ્ણનું અવતાર.

૨૨૩ સંહાર-સંહાર નાશ. સંસ્થેપિ-સંસ્થેપે-ટૂંકામાં.

૨૨૪ સંપજઈ-સં૦ સંપચતે-પ્રા૦ સંપજ્જઈ. સાંપડે. મળે. નિધાન નિધિ-ભંડાર. જૂઓ. કા૦ પ્ર૦ ૧-૯ની ટીકા. રેવંત-ધોડો સં૦ રેવ્ દૂદવું ધ. કે રય=વેગ ઉપરથી બનાવી કાઢેલો જણાય છે. વજ્રઈ. સં૦ વઘ્યતે-ગાધે છે. વારિ-આરણે.

૨૨૫ મૂલા મમઈ-પ્રયોજન વગર આથડે છે. સરખાવો ભૂલી ભમે છે ભામતી નૈપધનાથની નાર’ પ્રેમાનંદ.

૨૨૬ પુણ્યઈ-રીસ. મનમાં રીસ ન આવે. ક્રોધને વશ ન થાય. વાહલાં નહીં વિયોગ-બહાણાંનો વિયોગ નહીં. સમાસની

વચમાં 'નહી' મુક્યો છે. સજન-સ્વજન, પોતાનાં માણસ.
સરખાવો-સજની-બહેનપણી.

૨૨૭ વારુ-સુન્દર. ફૂટરાં-ફૂટડાં. સ્વરૂપવાન. દુષ્કૃત-નકારાંકૃત, પાપ.

૨૨૮ પાલા જાઈ-પગે ચાલતા ન જાય. ઘેર વાહન હોય. મયગલ
-સં૦ મદકલ-જૂ-ગુ મયગળ, ગુ૦ મેગળ. મદથી મસ્ત-
ગાંડો થએલો હાથી. વિશેષણ. પુણ્ય હોય તો ઘેર હાથી
બંધાય-હાથીનો હોદ્દો-સાલખી હોય.

૨૨૯ વેણિ-સં૦ વેણુ નરજાતિ વેણુ. ગુ. નારી જાતિ. 'વેણુવાળી.'
ચાટ-ખાટલો-પલંગ.

૨૩૦ નવિ ચૂટિ ધાન-ધાન ખૂટે નહિ. ખાવા પીવા પુષ્કળ હોય.
દિયણ સમુ ધાન હોય. પુત્રસંતાન-એક જ અર્થના એ
શબ્દનું જોડકું સરખાવો 'છેયાં છોકર,' 'પન વગેડો,' 'ધન
દોલત,' 'પૈસો ટકો,' 'ટોળ ટિખળ,' પાધરા-સં૦ પ્રધ્વ-પાધરા
-સાતુફળ.

૨૩૧ સાર-સારાં ઉત્તમ-ઝજલી-ઉજળી, નિષ્કલંક.

૨૩૨ ત્રિણિવાર-ત્રણે વખત-સવાર, બપોરને સાંજે. અઠોત્તર સત-
એકસો અતે આઠ. એકસો આઠ કિયાં ? નવિ કઢૂઝ ચવઈ-
કડઝ-કડપૂ-નકાર્. પ્રા૦ ચવ=ખોલવું-નકાર્ લાખણુ ન કરે.
પુણ્ય હોયતો માણસની ખોલી મીઠી થાય.

૨૩૩ કરિ આદરિ-સાદર કરે. કમનથી નહિ. આદરવડે. નિતુ
.....કરો-પુણ્યવડે-પુણ્યવાનને રોજ દીવાળી-ઉત્સવ-આ-
નંદજ હોય. જે જે...નીર-સુલટ વાનરોએ-રામની સેનાના-
પથ્થર આણ્યા તે પુણ્યને લખતે તર્યા, સેતુબંધ વખતે.

૨૩૪ અણયુગતું-અબુગતું-અમંલવ. સંભવિ-સંભવે યોગ્ય થાય.
બંને પુણ્યે કરીતે ન થઈ શકે એવું હોય તે પણ બની શકે.

રામિ...સવે-રામચંદ્ર ભગવાન એકલા છતાં સધળા રાક્ષસોને વિદ્યાર્થી. કૂઢિ-નહારા કામે, નહારી ધૃચ્છાએ ધૈરવોતું કાર્ય સિદ્ધ ન થયું અને પુણ્યને લઇને પાંડવો ને રાજ્ય મળ્યું.

૨૩૫ પુહુવિં-પૃથ્વીપર-દુનિયામાં. વિસ્તરી-વિસ્તારીને-લંબાણથી. આશ્યાપુરી-આશાપુરી માતા. ચોહાણોની કુળદેવી.

૨૩૬ આળંચુ-આનંદ પામ્યું. બંદણિ-બંદી. તત્તલણિ...વાહ-તરત જ ડંકા દીધા.

૨૩૭ ન્હલાઈ સ્વેચ્છ-તરત-ત્વરાથી નવરાવીને. દેવ-મહાદેવ. મુસ-લમાનો પાસેથી છોડવેલા શ્રી સોમનાથના કડકા. નગરમણી-નગર-બલોર-તરફ. દિ-દે. વદ્ધામણી-સં૦ વર્દ્ધયતિ, વર્દ્ધાપયતિ, (નામ) વર્દ્ધાપનમ્, પ્રા૦ વદ્ધાવઈ-વધામણી.

૨૩૮ મદન-મૂળ અર્થ (સં૦ મદ્ ઉપરથી) કામદેવ. પ્રશસ્તપણું બતાવવા નામની અગાડી મુકાય છે=મદનમેરી=મોટું-સારું-ભૂંગળ. સરખાવો-મદનબાટ=મેવાવાળો ઉત્તમ કંસાર. તિર-સ્કાર બતાવવા ન્યાનતરબળતિ કરેલો શબ્દ. ‘મદનીઉ’=ઓછું ઘી નાંખી બાફી કાઢેલો કંસાર. તલિયા તોરણ-સં૦ ત્રિક ઉપરથી-બરૂના પોલા સાંઠાતું ત્રિકોણ પાડીને બનાવેલું તોરણ. તરીયાતોરણ હિં૦ બંદનમાલ “ક્ષુદ્રાવલિ જનુ મદનગૃહ બાંધી બંધનમાલ.” માનમંજરી-નંદદાસજી. ધરતી આગળ શુભ પ્રસંગે બંધાતી પાંદડાં-પુલ-નારીયેળ-પીડીઆં-મોતી વગેરેની માળા. ગૂડી-નાની ધળ. સરખાવો ગુડી પડવો, જે દિવસે આંગણે નાની ખ્વજાઓ રોપાય છે તે. ચૈત્ર શુદ્ધ પડવો. પ્રાકૃત જનોનો ઘોડી પડવો. દક્ષિણમાં ઘેર ઘેર ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદા-શાલિવાહન શકના વર્ષનો પ્રારંભનો દિવસ-ને દિવસે નાની ધળ રોપવાનો રિવાજ છે. ઝહલઈ-ઉછળે-ફરફરે.

૨૩૯ પૂગી-પહોંચી-પૂર્ણ થઈ. દેવરાઈ-દેવાય છે. રાસ-દાંડીઆ લઈને દોલના તાલ પ્રમાણે ગોળ ફૂંડાળામાં ફરતાં-દાંડીઆવડે તાલ આપતાં-રમવાની રીત-રાસ લેવા-દાંડીઆ રમવા. લૂણ-સં૦ લવણમ્. મીઠું. લૂછણાં-નોંછાવર. મીઠું ઉતારવું તે. અલાળલા જવા સાર માથાની આળુઆળુ મીઠું ઉતારવું તે. પેલણાં-ભેવાના તમાસા.

૨૪૦ ફૂલ પગર=સં૦ પ્રકર-ફૂલના ફગર-ઢગલા. સરખાવો 'ફૂલ ફગરનો ધાધરો, એને સાળુડે કસખી ફારરે.' લોકગીત-ગુજરી. અવીર-અં૦ શકરીઆં બાપી-સકવી-દળીને કરેલો સુગંધ મિશ્રિત-ધોળો-કાળો-પીળો-ભૂખરો લોટ. બ્રાહ્મણોએ આ શબ્દને ગંરકાર આપો-નાતમાં લઈ લીધો છે; સંસ્કૃત બનાવી દીધો છે. અવિલં ચ ગુલાલં ચ ઇ. ઇ. પૂજમાં-ધર્મ કાર્યમાં, કથામાં ઉરાડાય છે. કપાળે ચોપડાય છે. મરાઠીમાં ખૂફા કહે છે. આપણ-પોતાને-આપણે.

૨૪૧ આવાસે-ધેર. જાંઢવ-કોઠારી-કોઠારનો ઉપરી. ચામળી જાળ-ચંદી. હાલ ઘોડાને ખવરાવવાના દાણા સંબંધે ચંદી અને બીજાં દોર-ગાય-ભેસ-ઇ-સંબંધે ખાણુ બોલ વપરાય છે. કચ્છમાં હાલ પણ મૂળ અર્થમાં વપરાય છે. ચાલી-ઘોડાર.

૨૪૨ સવિક્રહ-સહુ કોઇના-છટ્ટી વિ૦ માંહિલિ મુહલિ-માંહલા મહેલમાં-અંતઃપુરમાં-રણુવાસમાં.

૨૪૩ માંડવિ-માંડવામાં. ઝઢણિ-ઝોઢણી, સ્ત્રીઓને પહેરવાનું વસ્ત્ર; પ્રા૦ હોરણવત્થે દે૦ ના૦ મા૦ સહીય-સહી-જહેન-પણી-સખી.

૨૪૪ નિગોદર-ગળામાં પેટ સુધી લટકતું પહેરવાનું ધરેણું. બહિ-રજા-એરખા. નેઝર-સં૦-નૂપુરં પ્રા૦ નિઝરં-નેઝરં-પક્ષે -નૂઝરં-નેપુર, પગનું ધરેણું.

- ૨૪૫ વ્રાટ=તાટ-થાળ. ચ્યૂક-ચોડ. સરખાવો. સં૦ ચતુર્વત્મક
પ્રા૦ ચડવત્તડ-ચડવટ્ટ-ચડટડ-ચડટડ-ચોટું.
- ૨૪૬ કુંકમ-સં૦ કુંકુમ્ -કેશર-કંકુ-હળદર અને ખારાતુ બનાવે.
રાતુ ચૂર્ણ, જેના ચાદલા થાય છે તે.
- ૨૪૭ છોડીડ શંકર વંધ-શંકર ભગવાનનો બધ છોડવો.
- ૨૪૮ વેલિડ્-સં૦ દ્વિ. બેલે-બેલ્લીએ-બેડે-પડખે. સરખાવો. બે
-બેલી-બેલ.
- ૨૪૯ સંવલ-સં૦ શંવલમ્ ભાતુ-મુસાફરીમાં બેડે રાખેલું ખાવાતું
સરસાં-સાથે. પહિરણાં-પેરણા-લગડા. માણસ તળાં વળ
અઢાર-અઢારે વર્ણનાં માણસ. (ઉક્તિવેલી રચના જુવો.
પસૂયાં-પશુ-જનાવર.
- ૨૫૦ પ્રતપે-સં૦ પ્રતપત્તુ. તપો. કોડી—કોટિ-કરોડ. વરીસ-
સં૦ વર્ષમ્-વરિસ-વરિમુ-વરસ. સરખાવો રાંદલમાતા તેડત
વખતનું ગીત. “ રાંદલ તૂક્યાં દોરે આશિષ, ઘણું જીવો...
કોડિ વરીસ.” તેમ જ પ્રતપો કોડિ વરીસ. પંચામૃતદ્-પંચા-
મૃતવડે. દ્વધ-દ્વહિ-મધ-ધી અને સાકર એ મળીને પંચા-
મૃત કહેવાય છે.
- ૨૫૧ સોલ ઉપચાર-પોડશોપચાર-પૂજના પ્રકાર. આવાહન,
આસન, પાદ, અર્ચ્ય, આચમન, સ્નાન. વસ્ત્ર, યજ્ઞોપવિત,
ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, પ્રદક્ષિણા, નમસ્કાર અને પુ-
ષ્પાંજલિ. ભગતિ-ભક્તિ. ભક્તિ નવધા-નવ પ્રકારની, ગણાય
છે. શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય,
મખ્ય અને આત્મનિવેદન. જુહારદ્-પ્રણામ કરે-જુહાર કરે.
- ૨૫૨ અસંભમ-અસંભવિત-મનાય નહિ એવું-ધાગું વિડત. ઉવેલદ્-
મટાડે-ગંધ કરી દે.
- ૨૫૩ તાસ-તેની. સં૦ તસ્ય. પ્રા. તસ્સ જ્. યુ. તસ. ‘તસ શિર

મુકુટ મનોહરં.' વીરવિજયજી. જમલિ-જેટાની. વાગડિ-
વાગડમાં.

૨૫૪ થાહર-સં૦ સ્થલમ્. ઠાર-જગા. પ્રસાદ-પ્રાસાદ-મંદિર.

૨૫૫ દેડલ-દેવળ. સિ-સં૦ સ્વીય. પોતાની. પાંચે લિદ્ધિ-
પાંચે લિગમાં-પાંચે હડડા મળીને થતી સોમનાથની આખી
મૂર્તિના.

૨૫૬ રિદ્ધિ-દોલત. નવનવા-જૂના જૂઠા-ફરતા ફરતા.

કાં ૩૦ ખંડ ૨. ટિપ્પણી.

- ૧ તણું-જૂવો ખંડ ૧-૪ ની ટીકા. વંમ-જૂવો ૧-૪ ની ટીકા.
આ તુકની ખીછ લીટી ઔચિત્ય વિચારીને પ્રથમ ખંડમાં
મૂકી છે. વખતે લહીઆઓની ચાલાકીથી અહીં પેશી. ગદ્ય હશે,
એમ જણાય છે.
- ૨ નાસી કવલ્યા-પ્રાં ઉવ્વર-પાછળ રહેવું-ઉગરવું. નાસી
દૂટયા. નાસીને ઉગર્યા. એક ઠામિ-એક જગાએ. એક-કોઇ,
કોઇએક, કોઇ. અનિશ્ચિત સર્વનામ. વિહીળ-સંં વિહીનમ્
-પ્રાં વિહૂળ-જૂ. ગુ. વિહુણું-વોણું-વગર. સ્ત્રી-ખિન્ન-
દુઃખી.
- ૩ ઘૂમન્તા-ચકરી ખાતા-લડથડતા-અડખડીઆં ખાતા. ઘાઈ-
ધા વડે-ધાને લીધે-ધા વાગ્યાથી. ઢોલી ઉપાડ્યા-(રચના
ધ્યાનમાં લો) ઢોળીએ ઘલાયા-ઉપાડાયા. તળઈ-તણે. છટ્ટી-
વિ. દોઈ-ટુવે. ટીપે ટીપે પાય. પલઈ-જાય.
- ૪ રલંતાં સંં રચ્-જે ઉપરથી રચ-વેગ, રખડવું,(કાઠીઆવાડી).
રડવું-ગળડવું વગેરે શબ્દો થયા છે. રઝળતાં. સરખાવો.
'શ્યામવર્ણ સ્ત્રી નીલાંબરનું પિહિરણુ પાઈ રલતુ. ભાલણુ
કાંબરી-કડવૂ-ર કડી ૪૬. શ્યા-થયા. હાલ કાઠીઆવાડ
અને કચ્છમાં આ રૂપ વપરાય છે. 'દીઅણુથ્યા' = દહાડા થયા.
નયરિ-નગરી. જૈન કવિયોની કવિતામાં આ રૂપ ઘણું વપ-
રાયું છે. પ્રાં નયરિ-ઉવાસગદસાઓ-તેમ જ પડમ-
ચગિઅ. 'અનુપમ નયરિ ઉજ્જેણુ લલના.' વીરવિજય-
કાવ્ય-અવગણ્યા-અપમાનિત-તિરસ્કાર કરાયલા. અંધારું
કરી-અંધારું કરીને, હાર પામીને, લાજવા જેવી હાર ખાધને.
અંતરિ-આડે.

૫ અસ્યુ-આવો. નવિ માવડ મલો-સારો ન દેખાય એવો.
પહટુ-પેઠો. માગા તળી-હાર્યાની-હાર ખાધાની. ફેટલીક
પ્રતમાં સાગીતળી છે. સાગી-શોક ભરેલી ખખર. તુરકળી
-મુસલમાની સ્ત્રી.

૬ પીટફ-ફૂટેછે. ચરાંકી-સંઠકક્ષા-ખડકી-ધરતી આગળનો ભાગ
સરખાવો કરાખી-કાંચળીનો ગંજીના પતાની ચોકડીના આકારનો
એક કાપ, જે પહેરતાં બગલ આગળ આવે છે. નીર...આંચિ-
આંખમાંથી પાણી પ્રવાહની પેઠે વહે છે. પહિરણિ-પહેરવા-
નામાં; હેતવર્થ. સૂથળી-સંઠ સક્થિ=સાથળ-સાથળે પહેર-
વાનું તે. ચોરણા-તુમાન-પાયળમા. સરખાવો કાંધ-કંધડી;
ટાંગ-ટંગડી.

૭ લાગ્વડ-નાંખે-ફેંકી દે-સુરત તરફ પ્રાકૃત લોકોમાં હાલ વપરાતું
રૂપ. જેમકે મારી લાખ, ઘોષ લાખ. પકાવલ હાર-એક શેરો
હાર. વીણિ-વેણિ-ચોટલો. વિછોડફ-વછોડે-છોડી નાંખે.
દોર-દોરી-માથાનું નાકું. લૂસ્યા બંદોર-લૂટેલા બંદર જેવી.
તે કાળે ચાંચીઆઓનો જૂલમ ફેટલો હશે તે સૂચવે છે.

૮ રહફ-રહે-જાંપે. થ્યુ-થયો. વિશ્વવાદ-ઝેર કહેવાય એવું-
ઝેર જેવું. રોઆવી-રોવરાવાઇ. મુહગી મૂલ-મૂલે મોંઘી-
મોંઘેરી-ઘણી વહાલી.

૯ ફૂટરા-ફૂટડા-ફૂટાળા-ગોરા. વાડલા સંઠ વ્યાકુલ-જૂવો
કાંઠા પ્રાં ૧-૮૮ ની ટીકા. રણિવાડલા-રણધેલા. માડલા
-સંઠ માતુલ-મામો.

૧૦ સ્યાપ-શાપ. સાંથ-આપ્યાં હાટ વગર ભરાતું બજાર-ગુજરી.
વડસણિ-બેસવાને-મળવાને-ભરાવાને ઠેકાણે-બેસણે. પડીયા
વાટ-વાટ પડી-વાટ બધ થઈ. રસ્તો સુનો થઈ રહ્યો. વાટ
નરજાતિમા વાપર્યો છે. દેવરાણાં-દેવાયાં-વસાયા-બધ થયાં.

વીસનગર તરફ હાલ પશુ આ શબ્દ અને રૂપ વપરાય છે.
સરખાવો-ખવરાંય-જવરાંય-કેવરાંય.

૧૧ **एकाएकि-એકથી** ખીજને મોંઢે-એકએકથી-કણોપકણે. **स-णीजि-સંભળાય** છે. શણુ-સાંભળવું; શણી લેવું-સાંભળી લેવું. હાલ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું હોય તે સમજી લેવું એ અર્થમાં. **सग्गि-દીલગીર** થવા જેવી વાત, શોકની ખબર. **निदानि-નક્કી.** તે-તેમને-ખીજી વિ.

૧૨ **भडवाड-ભડવીર.** **दीघड दाड-દાવ દીધો-હાર** ખવરાવી. **आगलि-આગળ-સામે.**

૧૩ **अवधार-સં०** **अवधारय-સાંભળો-** 'નરસૈંયાયા નાથજી મહારી વિનતડી અવિધાર.' ચાતુરી-નરસૈંમહેતો. વીતુ-વીતેલું તે. વિટળણુ; પડી તે. **सोदा-સં०** **सीद्-દુઃખી** થયા. **खानि-ખાન** પશુ. **लाखइ-લાખે.**

૧૪ **मीरां-અમીરના** અર્થમાં વપરાતો શબ્દ. ગુહુધા સંત જેવને લગાડાય છે. **खवार-ખુવાર** થયા-નાશ પામ્યા. **सैद-સૈયદ.** મહમ્મદ પેગમ્બર સાહેબના વશજ. **मल्लाणे-મુલ્લાંએ.** **सम-रंगणि-સં०** **समर-લઢાઈ-લઢાઈના** મેદાનમાં-રણક્ષેત્રમાં. **लीधा वास-દાંતે** તરણાં લીધાં-રાંરણે ગયા. **वांद-બદ-** તાબેદાર, નોકર. **बरदार-ધારણુ** કરનાર. નકીળ બરદાર; નકીળ અધ્યાહાર.

૧૫ **हवसी-હવસાન** કે એખિસીનિયાના રહેનાર. મુંગલ વન્ના-મોગલો. **नवि लामइ पार-પાર** પશુ જડે નાહ એટલા-ગણતરીએ થાય નહિ એટલા. **ऊदाली लीया-પડાવી-ઝંટાવી** લીધા. **ताखति-ઝૂટ.** **छंडाविया-તબગ્યા-ઝંટી** લીધા.

૧૬ **शाह मनि-શાહના** મનમાં. **हेज-હેત-વહાલ.** વિ-ખે.

૧૭ પ્રાણિ...જીવતા-અળથી જીવતા કેદ પકડયા. જીવતા પકડી લીધા. અસૂ-આવું. નેત્રિ-આંખે-નજરે. રણક્ષેત્રિ-રણાંગણમાં-લડાઈના મેદાનમાં.

૧૮ છેદ-છેડો-અંત. વાત...સલામ-વાત વાતને છેડે સલામ કરે. કેતા-કેટલા. એકમના-એકદીલા-એકસંખી-એકસરખા. મારફ-માર વડે-મારાથી-મારો કરીને. મૂત-મુત-મૂર્તિ-સોમનાથ મહાદેવ.

૧૯ રોલ-રોળ-મંહાર. નાંખિડ-નાંખ્યો-તળ્યો. તંબોલ-તંબોળ-પાન. સલતાનો-સુલ્તાનના.

૨૦ રણિ માંહિ-રણમાં-રચના જૂવો. દેસાઉરિ-દેશાવરમા-દેશ વિદેશે. નવિ બડસડ-એસે નહિ-દરબાર ભરે નહિ. બાહરિ...સુરતાળ-સુલ્તાન બહાર મોં ન કાઢે. મહેલની અટારી પર રહીને રૈયત વગેરેને સવારમા દર્શણ કરાવવાને રિવાજ હતો તે પ્રમાણે દર્શણ દે નહિ. મુહ-મોઢું.

૨૧ વણસાહડ-વણસાડયુ-બગાડયુ. સારુ-આખું-અધુ. આળી લાજ-લાજ આવે એવું કર્યું-લગ્નગ્યા.

૨૨ રસ્તે-કદાપિ-રખેને-વખત છે ને. લૂળ-મીઠું. લૂળહરામ-પાદશાહનું અન્ન ખાઈને એળ લગાડનાર.

૨૪ વિમાસી-સ૦ વિ+મૃશ્-વિચારીને. સાથિ થિકુ-ભેગા-ભેગો-એડેએડે-તે જ વખત. શાંઢાધર-તરવારીઓ-ધંધકાળ તરીકે છે.

૨૫ મસૂરતિ-અ૦ મચ્ચિરત-મસલત. સોલામણિ-આરા-હૂકમ. નામજાદ-વખણાતા-પ્રખ્યાત-પકાતા. લિડ-લો. નંધ્યાં-નિર્માણ કર્યા-કિયુ કિયુ લશ્કર જાય એ નક્કી કર્યું. વિહડ-ખીડું. ડહડ-ઓડયુ. હાથ લાખો કરવો-ખીડું આપવાને હાથ લાખો કર્યો.

- ૨૬ સાહજન-સૈન્ય. સોનગિરા સિંહ—સોનગિરા શું-સોનગિરા સાથે. વિગ્રહ-લદાઈ. મારુઆડિ માંહિ જાઈ-મારવા-ડમાં જઈને.
- ૨૭ ચલાવડ-ચલોવો. સોવતિ વાહુ—જોડે લો-સાથે રાખો. આપાપણા-પોતપોતાના. મરાતવ-અ. મર્તાનાનું બહુવચન-પદ્ધતિ ગોચ સામન.
- ૨૮ નામજાદ-પ્રખ્યાત-નામીયા. મયગલ-મદગર હાથી. પાલડ-પાળું, પાળું અને પાયદળ એક જ અર્થના બે શબ્દ.
- ૨૯ કુડ-કપટ. પાસડું-પડખું-કેડ. હાસડું-મશ્કેરી-હસામણ.
- ૩૦ કરસિડ-કરશે. વિછેદિ-વિક્ષેપ પાડીને-ફાટફૂટ પાડીને. આપસ-આસા. સિરિ કીધુ-માથે ચઢાવ્યું. ફુરમાણ-ફાં ફરમાન-હુકમ-આસા.
- ૩૧ હલહલ-ઝટપટ. સામગ્રી-સરભમ. પાછડ-પાછું. પછડ-પછી-આદ.
- ૩૨ હડ્ડ-હૈયામાં-મનમાં. કરડ પરાણ-બળ કરે છે. બળ રાખે છે. બળવાનપણાનો ફાંકો રાખે છે. વેટડ-બેટો-દિરો.
- ૩૩ વિસમુ-વિષમ-દુર્ગમ. અછિડ-(અછમ-અછિમ-છિમ-છમ.) છે. લેસિડ-લમથું. ઘોરિં-કબરમા-ધોરમાં. જિ-જ. પાદ-પૂર્ણાચિ. પયમડું-પેસવુ-સુવુ. જલોરનો કિલ્લો દુર્ગમ છે પણ બળથી છતી લમથું અથવા તળેટી (સોનગિરિની)માં ધોરે મુઈથુ-પણ હારીને પાછા નહિ આવીએ.
- ૩૪ મહતાં-લટતાં. કિમડ ન માજડ-કેમે હારે નહિ. ઢોલ-વાજડ-દોલ ધ્રુગી રચા છે.
- ૩૫ લમ્કર આલતાં સતાં-ઝાડો લાગી ગયાં, ખીડ કચરાઈને પાદર ચઈ ગયું. પાણી પગરવથી મુકાઈને કાદવ થઈ ગયું. જિમ-

જેમ. તિમ-તેમ. સરતાણી-સુસ્તાની. ડુંગરનાં શિખરો ચાલતાં હોય નહિ તેમ સુસ્તાની હાથીઓ ચાલે છે.

૩૬ તરક-મુસલમાન. ઊતરિયા-ઉતર્યા-વટાવીને નિકળ્યા. વુલી-વટાવી. વાટ-રસ્તો. ઘાટ-પર્વતમાં થઇને જતો, તેમજ તળે-ડીએ જવાનો રસ્તો. કંદર-ગુફા. કટક-લશ્કર. સમીયાણે-સમીઆણા આગળ-સમીયાણા-હાલ એનું નામ સીવાના-જોધપુરથી ૫૪ મૈલ પહાડ પર આવેલું શહેર અને કિલ્લો. આ કિલ્લો ઘણો વિશ્વ છે. જલોરના ચોહાણ રાજા સોનગિરા કાહ્લડદેનો ભત્રિજો સાંતલસિંહ તે કાળે ત્યાં રાજ કરતો હતો. ઇલિયટે આપેલી “તારિખ ઇ અલાધ”માં આ ગઢ ઉપર અલાઉદ્દીને ચઢાઇ કર્યાની સાલ ૧૩૦૮ ઇ. સ. આપેલી છે.

૩૭ રોસાવિડ-કાપી-ફફડી ઉડ્યો. તર્હિ લગિ છઠ્ઠ થાણિ-થાણાનો થાણાપતિ હતો તે કારણથી. સિંહ...ગાજડ-સિંહની પેઠે ગર્જના કરી ઉડ્યો.

૩૮ દેસિ-સમમી વિ૦ ટૂંબડ ટૂંબ-ખૂમોપર ખૂમો. સુણીજડ-મંલળાય. મળજ-કહે. કરુ-કરો. મેલાવડ-મેળાવો, લશ્કર એકઠાં કરો. muster-rally

૩૯ અજિ-સં૦-અઘાપિ-પ્રા૦ અઝ્જડ-હજી. નાવડ-ન આવઇ. આવતું નથી. વાહરિ-વહારે-કુમકે-મદદ કરવા.

૪૦ ચિત્રી...સપરાણુ-ક્ષત્રિકુળનું-બળવાન તેજ-ક્ષત્રિકુળ તિલક. વિહાર-આનંદથી રમત ગમત કરવી તે-આનંદે, નિશ્ચિંત મને હરવું કરવું તે. ગમાં ગમાં-ઠેકાણે ઠેકાણેથી-ઠેરઠેરથી. ચો તરફથી.

૪૧ જરહજીળ, કોઠા, રગાડલિ-જૂદી જૂદી જાતનાં બખ્તર.

૪૨ મંહોહરિ-મહોદરના. જૂવો૦ કા૦ પ્ર૦ ૧-૬ ની ટીકા.

ચલમલીડું-ખળભળ્યુ-ખળભળી ઉઠ્યું. ધભરાટથી તળે ઉપર થઈ ગયું. મેહલાળ-મેડો-ઝાવણી.

૪૩ મહિયા-લઘ્યાં. કાહલ-સં૦ કાહલમ્-શ્લિંગડા-અગર ધંતુ-રાના કુલના આકારનું પુ કવાનું વાઘ. (૨) સં૦ કાહલા-મોટી નોખત. સફળ-ધસારો-હમલો-છાપો. (sortie).

૪૪ ઉસરિઈ-ઓસર્યો-હાથો, સઈ-સો. છઈ સાત-છસેં સાતસેં એ.

૪૫ અઘલૂં કીધૂ-અર્ધોઅર્ધ સહારી નાંખ્યું. મચકોડયું-મરડી નાંખ્યુ. દુડી-દોડીને-ધાધને. વેડી-લઢાઈ કરીને. લઢાઈ બાદ. ક-ચ-ગ મા આ તૂડ નથી.

૪૬ સરસાં-સાથે. સંબલ-સં૦ શમ્બલમ્-ભાતું—મુસાફરીમાં સાથે રાખેલું ખાવાનું.

૪૭ વલો-વળી-આ વાર પળુ-ફરીથી. સૂંડીની-ચાલીને. દેખુ... હમારુ-અમારો હાથ (કર્યુ-કરેલું-પરાક્રમ) જુવો. વરાંસુ-સં૦ વિમૃષ-વિચારો. વીતુ-વીતેલુ તે. એક.. વીતુ-એકવાર શું વીત્યું હતુ તે વિચારી જુવો.

૪૮ ગઢરોડુ-ઘેરો.

૪૯ શાંડાયત—ખાંડાં ધરનાર—તરવારવાળા. પાખરીણ—પાખરેલ ઘોડા સહિત. ઇત્-ઈયો પ્રત્યય લગાડીને કરેલું વિશેષણ. છટે પિઆળે-છડી સ્વારીએ. એકલા એકલી.

૫૦ લેઅ-ઈ જોઈએ, તેને જાહેલે અ. આપણે લેય, દેય વગેરે રૂપ કરીએ છીએ તેનું પૂર્વરૂપ. વિલગુ-વળગ્યો.

૫૧ ગમિ ગમિ-ગમે ગમે-ચોતરફથી. મારેવા-જુવો-કાં૦ પ્ર૦ ૧-૯૫ ની ટીકા. વચિ-વચ્ચે. પ્રાં૦ વિચિ-વચમા-વચિ ડીધા-વચમા લઈ લીધા-ઘેરી લીધા. અંગોઅંગી-ખૂદખૂદ ચિહુ-ખન્ને. ઉથલા-સં૦ ઉત્થા-સામું થવું—સામા હુમલા

સરખાવો 'રાધાજીના ઉથલા'—રાધાએ કૃષ્ણને દીધેલા સામા.
જવાળા—એ નામનું જૂનું કાવ્ય.

૫૨ સીંગિણિ ગણ-ધનુષ્યોની પણ-ધનુષ્યોની પણછોના ટંકારવ
ગાજી રહ્યા. ઝડક-ઉછળે. જાણે વિજળી ઝખકતી હોય એમ
તરવારો ઉછળી રહી. મહક-ઘટે છે.

૫૩ બિહુ ગમક-જાને જાણુએ-એ તરફ. વૂઠિ-વઢે છે. એકધાર-
એક સરખા-એક સરખી બહાદુરીથી. કેતલા કહોઈ-
કેટલા ગણાવીએ.

૫૪ રાડત...ચાલ્યું-રજપૂતોમાં અને સીધલ કુળમાં જાણુ
જળીઓ ભોજલો ખાંડાધર સજ્જ થઈને સહામે રણે ચાલ્યો.
સુઢક-સુભટે.

૫૫ સુહુઈકો-રચના જૂવો. સહુ અને કોની વચમાં પાણુના અર્થનો
'ધ' નાખ્યો છે. મહકમાક-કચ્છી-ભડાંકમાડ, જૂ. યુ. ભિડ
કમાડ-પ્રરાકમો-કમૌડ-સુભટ-ડગે નહિ એવો વીર, આજ
લગી જેને મહાજળીઓ જાણતા હતા તે મહાવીર ભોજલો.
ખાંડાધાર રણક્ષેત્રમાં પડ્યો.

૫૬ વઘાવો-વધામણી-વધાઈ-ખુશ થવા જેવી વાતની પ્રથમ
ખબર આપવી તે અને ખબર આપનારને ધનામ આપવું તે
'વધામણી'—સરખાવો-વધાવો 'ભમરા પહેલો વધાવો મારે
આવીઓ.' લોકગીત. વાજી-વાગી-જીતના ડકા વાગ્યા
માગાં-હરબ્યાં-જીતી લીધાં.

૫૭ સાંઢોડ-સાઢીઓ-રજારીઓ સાંઢ ઉપર બેસીને ખબર લઈ
જતા-સાંઢણીસ્વાર.

૫૮ રૂંસી-એવી. ચાહુયાળ જીતુ-ચોવાણુ જીત્યો. મલિકિ-મલિક
સાથે સહયર્થાર્થે ત્રીજી વિં તિસી-તેવી. પરિ-પેર-રીત તે
રીત-તેવા હાલ કર્યા.

૫૯ કયા બલાઈ ઊઠી તુરકાણઈ-તુર્ક ગણ ઉપર-મુસલમાનો-
પર શી બલા-આફત આવી પડી છે.

૬૦ આ તુર્કનો ક્રમ ફેરવી, પાઠ કદખો છે:—મૂળ પાઠ નીચે
પ્રમાણે હતો.—

“खानजिहां नि मलिक आमदल मलिक नेब प च्यारी,
कमालदीन मलिक तेडाव्युं ततखिण मुहुल मझारी. ૬૦”

૬૧ માહિલિ ચૂકિ-માંણલે ચોકે-છેક અંદરના ચોકમાં. કરેવા-
કરવા—જૂવો કાં ૦ પ્ર ૦ ૧-૨૫ અને ૨-૫૧ ની ટીકા.

૬૨ મૂછિ વલ ઘાલી-મૂછે તાવ દધને-મૂછ મરડીને. વિસમા-
વિસમા. ચૂકઈ-ચૂકે-તજે—ભૂલી જાય. નિટોલ-નક્કી.

૬૩ આ તુર્ક માત્ર ગ માંજ છે. મિ-મેં. વસિ કીધ-વશમાં
કર્યાં—વશ કર્યાં. ગૌડ—બંગાળા. ચૌડ—ચૌલરાજ્ય
—કેરોમંડળ. ગાજળૂ—ગીઝની. કનૂજૂ—કનોજ. મરહઠ-
મહારાષ્ટ્ર. લાહદેશ-લાટ-પૂર્વ-દક્ષિણ ગુજરાત, ધાનમ-ભરૂચ
વગેરે પ્રદેશ. સિંધુ-સિંધ-સિંધની સ્વારી બાબત જૂવો
રાસમાળા ૧-૫. ૫૪૦ નું છેલ્લું ટિપ્પણ. સવાલસ-
સપાદલક્ષ—તે સિવાલિક પર્વતનું મૂળ નામ છે.
એ પર્વતમાળ સવાલાખ પર્વતોની મળીને થએલી મનાતી
હતી એમ બાદશાહ બાબરના આત્મવૃત્તાંતમાં છે. હાલ એ
પર્વતમાળ હિમાલયની સમાન્તર બિયાસ નદીથી ગંગાનદી સુધી
૨૦૦ મૈલ લાંબી ગણાય છે, પણ પ્રાચીનકાળમાં એથી વધારે
લંબાઈની માળને એ નામ અપાયલું હતું. લગભગ હિન્દુકૂશથી
પૂર્વમાં ફેકે સુધી; પણ ખાસ કરીને કુમાઉન, ગદવાળ, ડાંગડા
અને હોશિયારપૂર એ ચાર જિલ્લાઓ અર્થાત એવા મંસ્થાન
અને નેપાળની વચ્ચેનો પ્રદેશ, તે સપાદલક્ષને નામે ઓળખાતો.
ચાહમાન (=ચોહાણ) પેશનું મળસ્થાન એ પ્રદેશમાં હતું.

એનું મુખ્ય નગર ‘અહિચ્છત્ર’ હતું. ચાહમાનો જેમ જેમ દક્ષિણમાં વધતા ગયા તેમ તેમ એ રાજ્યનું નામ ‘સપાદલક્ષ’ તે તે પ્રદેશને વિસ્તારથી લાગૂ પડતું ગયું. “ મી. દેવદત્ત. ફોરિન એલીમેન્ટ્સ ઇન હિંદુ પોપ્યુલેશન-ઈન્ડિયન એન્ટિક્વરી. યુ-૪૦ જન્યુઆરી ૧૯૧૧. ”

ગૂજર-ઉત્તર ગુજરાત. સોરઠ-સૌરાષ્ટ્ર-કાઠીઆવાડ.

૬૪ માલવ-માળવા. ચંદેરી-ગ્વાલિયરના રાજ્યમાં એક જૂનો કિલ્લો અને શહેર. માંડવ-માંડોગઢ—માંડું ધારમાં જુનો કિલ્લો. સારંગપુર-મધ્યપ્રાંતના દેવાસના રાજ્યમાં જુનું શહેર અને કિલ્લો. રણથંભોર—રણથંભોર—જયપુરના રાજ્યમાં દુર્ગમ ડુંગરી કિલ્લો. અલાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૩૮૧ માં લીધો હતો. ચીત્રોડ-ચીતોડ—ઉદેપુરના રાજ્યમાં જુનો પ્રખ્યાત ડુંગરી કિલ્લો. નાગુર—નાગોર-જોધપુરના રાજ્યમાં જુનું શહેર જ્યાંના જળદ બહુ વખણાય છે.

૬૫ જિમણપુર—જુઆનપુર, જવાનપુર, બનારસની ઉત્તરે આવેલું શહેર. જે કે એ પ્રદેશ મુસલમાનોના તાબામાં આવ્યો હતો પણ ખાસ આ શહેર શીરોઝશાહ તખલખે બંધાવ્યું હતું; અગર એનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો. બેશક પદ્મનાભના કાળમાં અલાઉદ્દીને જીત્યુ એમ કહેવાતું હશે તેથી એણે અલાઉદ્દીનને મોંએ એમ કહેવરાવવાની ભૂલ કરી હોય એમ જણાય છે. પૂર્વ દિસિ...અંતરવેધ—પૂર્વ દિશામાં દોઆબમાં જમુના નદી ઉપરનું શહેર મથુરા (મદુરા—દક્ષિણનું નહિ.) ઇ. સ. ૧૩૧૧ માં એ શહેર સર કર્યું હતું. અંતરવેધ—દોઆબ. કાકપુર મોજપુર—ભોપાળના રાજ્યમાં એક શહેર. ડોસા-પાલ-જુપુર એજન્સિમાં આવેલું ધાવણીનું શહેર; પણ પૂર્વસાગર

સુધીની હકીકત અહીં છે તેથી ઝૂઢીસા-(=ઓઢિયા, ઓરીસા)
પાક લેવો હીક છે. **ચાંપી**—દબાવીને.

૬૬ અગાડી પૂર્વસમુદ્ર, સુધી મહે લશ્કર લઇને સ્વારી કરીને ઘાઇને
રાજ્યોને પોતાના દેશ ઇંડાવ્યા—તજગ્યા—અને ત્યાં મારાં
થાણાં છે.

૬૭ હીંદુસ્થાની—? પંડુઆ—પાંચ રાજ્ય-દ્વારસમુદ્રની દક્ષિણમાં
જે મોટાં ત્રણ રાજ્ય હતા. જાલંધર—જળંધર દોઆબ
પંજાબનું. કાસ્મિર—કાશ્મિર. કામરૂ—કામરૂપ-હિમાલયની તળે-
ટીએ આસામ સુધીનો જુનો પ્રદેશ. હિમાચલ ચૂલ. લગઈ-
હિમાલયના શિખર સુધી. સં—ચૂડી-ચૂલા-શિખર.

૬૮ સુરાસાણ—ધરાનનો ઇશાન કોણનો પ્રદેશ-ખોરાસાન-ખોરા-
સાનને મેં મારા ઘોડાની ખરી તળે દબાવી દીધું. ખૂંદી વળ્યો.
નિધાન-લંડાર. ઉચ્ચ-પંજાબમાં ભાવલપુરના રાજ્યમાં ભાવ-
લપુર અગ્નિકોણમાં પાંચ નદીઓના અંગમપર આવેલું પુરાતન
શહેર. મુલતાન-પંજાબનું મુલ્તાન.

૬૯ ચીળ-ચીન. મોટ—ભુતાન. ઢંઢૂર—પ્રાન્તનું નામ. દેસ-
પત્તિ—દેશના માલિક-રાજા. ડલગ-ઓળખ-ચાકરી, ટાંપાં,
રાજસેવા. દોરસમુદ્ર-દ્વારસમુદ્ર-ચાલુક્ય રાજાની પુનઃસ્થાપના
કાળે તેમની રાજધાની મૈસુરના હોસાન જિલ્લામાં બેલુર
તાલુકાના મુખ્ય કસબા બેલુરથી ઇશાનમાં દશ મૈલપર આવેલું
હાલનું ' હાલેબિદ '. મુઢુધા-મડધા-જોરાવર. મલ્લ જેવા
જખરા, જવાંમદ. નડીઆદમાં જ્યાં પૂર્વ હોળીની લઢાઇ વગેરે
થતું તે જગા મડધાખારી કહેવાતી.—હાલ મડધાખારી કહેવાય છે !
મદ ઉપરથી. છેક દ્વારસમુદ્ર જેટલે છેટેથી બળવાન રાજ્યો
અમારે ક્ષેત્ર દંડ-ખંડણી-લઈ આવે છે. ટપાલના ંદોબસ્તને

અભાવે ખેખીઆ-કાસદો કાગળો વગેરે લઈ જતા તેમના ઉપરીને પણ 'મડધા' કહેતા. અહિં એ અર્થ નથી.

- ૭૦ કલવરગું-અનહ આનાગુંદી...તિલિંગ-દક્ષિણ હિંદુસ્થાનનાં સ્થળો. વુહરિ-વેચાતાં લે છે-જ્યાં વહોરાય છે-મળે છે-જ્યાં સોનું અને નાગરવેલનાં પાન સારાં મળે છે. વાણી...ચંગ-જ્યાં લાપા ચંગ-સારી બોલાય છે.
- ૭૧ વિષમ-જીતવી કડાણ. ચાંપો-લીધી. દયાવીને તરવારને નેરે લીધી-જીતી. સર કરી. દેવગિરુ-દેવગિરો-દેવગિરિનો.
- ૭૨ ઝડળ મમરી-કિંડાણના વમળ. કિંડાણના વમળ-લમરા-છે જેમાં એવા દરીઆ વચ્ચેનો ખેટ-કંડાનો રાજા અમારે ત્યાં હાથીની ભેટ પૂરી પાડે છે.
- ૭૩ કુંચિ-કચ્છમાં કાચીનને કાચી કહે છે તે જ આ કુંચિ હોય એમ લાગે છે. કલહથ-કલિકટ-જૂવો. કાં પ્ર૦ ૩-૫૧. જાવાવંદિર-જવાનુ ગદર. હિરમજ-હોરમજ, ધરાની અખાતનો ખેટ.
- ૭૪ સેતવંધ...પાજ-સેતુગંધ રામેશ્વર જ્યાં વાંદરાઓએ પાજ-પાળ-પૂજ બાધ્યો હતો એમ મંત્રણાય છે-કહેવાય છે તે. પાજ સં૦ પદ્યા-પાળ. જળ-માણસો-નોકર-સીપાઇઓ.
- ૭૫ પાલટીયા-સં૦ પર્યસ્ત. ભૂ. કૃ૦ ઉધા વાળ્યા. સરખાવો-પલટવું-પલોટવું. મહવાઈ-ભડવીર. ઠાડ-કેકાણુ.
- ૭૬ આગઈ-પૂર્વે. બિ ચ્યારિ-એ ચાર. તુરક-મુસલમાનો. ચોહા-જોએ “મુસલમાનોને ચાર વખત સારી સિક્કત આપી હતી તે લક્ષમાં લે છે. (૧) વિ. સં. ૧૦૮૦ માં મહમદ ગીઝનીને અણહિલ ચોહાણે, (૨) વિ. સં. ૧૨૩૫ આણુ કાયદા આગળ શાહબુદ્દીન ઘોરીને કીર્તિપાળ ચોહાણે, (૩) વિ. સં. ૧૨૫૫

માં સિરાણા આગળ કાઢડે ચોહાણે અઘાઉદીનના સરદાર ઉલુધખાનને અને (૪) વિ. સં. ૧૨૬૮ માં ઉદયસિંહ ચોહાણે પાદશાહ અસ્તમશને હરાવ્યો હતો. લાગ-તક. અહ્મ-અમને-ખીજી વિ૦ વચરાગ-વૈરાગ્ય.

૭૭ આળો વાર-આ વખત. તેજ-પરાક્રમ-વીર્ય-બળ. કહ-અગર-અથવા-કે. અહ્મ-છટ્ટી-વિ. આયુધ નાચૂં-આયુધ ફેંકી દઉં-તજી દઉં.

-૭૮ પ્રતિજ્ઞા-પણ. હૂંતુ-સં૦ મૂ નો વર્ત૦ ફૂં-પાંચમી વિ૦ નો પ્રત્યય. અપાદનાર્થે. હૂંતુ-હૂંતુ-એ જૂની ગૂજરાતીમાં અપાદાનનો અર્થ બતાવવા વપરાય છે. જૂનો-મુઘ્ધાવબોધ-ખંડક પ. જેહતુ, હુતુ, થુ, થકુ इत्यादि बोलि-वद जेह वस्तुनइं परित्याग सूचीइ ते अपादान; तेमज विमलप्रबंध-ખંડ-૪ કડી-૯૨ 'આવિડ વિમલકુમાર મલપતુ જણિ સિંહ ગફા માંહિ હૂંતુ. જેવી રીતે જૂના થુ-થકુ વિદારી પ્રત્યય ઉપરથી ચાલુ થી, થકી અવિદારી ઉત્પન્ન થયા છે, તેવી રીતે ઉપરના અપાદનાર્થ અનુગ ઉપરથી અવિદારી હૂંતિ અનુગ થયેલો જૂની ગૂજરાતીમાં મળી આવે છે. જુઓ આનન્દકાવ્યમહોદધિ મૌક્તિક ૧ હું પૃષ્ઠ-૩ પંક્તિ ૧. 'પરલવ હૂતિ જે થરહરિ.' જૂની હિંદીએ હૂંત ૩૫ ઉપજાવ્યું છે. જુઓ પૃથોરાજ રાસુ, 'કેતીક દૂર અજમેર હૂંત' -આ અપાદનાર્થ અનુગ સંસ્કૃત વર્તમાન ફૂંત ભવન્. પ્રા૦ હોન્તો, અપ૦ હોંતુનો નીપજ્યો છે. હેમાચાર્યના સમયમાં એ અપાદાનનો ભાવ બતાવવા વપરાતો જેવામાં આવે છે. જુઓ હૈ-વ્યા. ૮૧૩૧૨૨ વૃત્તિ । જહાં હોન્તુ, તહાં હોન્તુ, કહાં હોન્તુ આઅઓ । જુઓ વળી હેમાચાર્યશૃત કુમારપાલ ચરિત । ૮૨૬૧. અહીં હજુ તે વર્તમાન

કુદંત જ લેખાય છે. એ સ્વરૂપ ચૌદમા પંદરમા શતકમાં ભૂલ્લી
જવાયું અને હોન્તડ અપાદનાર્થ અનુગ તરીકે વપરાયો.
સરખાવો બંગાળી અવિકારી અપાદનાર્થ હજીતે. જુઓ કે. હ.
ધ્રુવની ભા. કાદંબરીની ટિકા.

૭૯ કાશિદ-અં કાસદ. દૂત-ખેપીઓ. છટે પીયાણે-છડી સ્વા-
રીએ. જુ-સંં યાવત્-પાદપૂર્ણર્થે.

૮૦ સજાઈ-તૈયારી. સોનાર-સોની. વારુ-સુંદર. પોલિ-દરવાજો.
પગાર-સંં પ્રકાર કાટ-કઠેરો.

૮૧ તિણિ લાગા-તેમા ખખ્યુ. સરિસું-સંં સ શ-જેવું-જે
ઉપરથી સરખું. સમ-સાથે, તે ઉપરથી સરિસું-સાથે. મલ-
સારી રીતે.

૮૨ ચિહુ ગમડ-ચારે ગમે-ચોગરદમે. ઝપલ્હાણા-સંં ઉઝ્જતં
પર્યાણં યસ્મિન્ તદ્ ઉત્પર્યાણમ્-પ્રાં ઉપ્પલ્હાણમ્-
પલ્હાણુ વગર, ખૂલ્લી પીઠે-ત્વરા દર્શાવે છે. ઘોડાને પલાણુવા
યે ન રહ્યા, ખૂલ્લી પીઠે સ્વારી કરીને ધાયા. ધાયા-જેવા
હતા તેવા ઉઠીને, પલાણુ વગર ઘોડે બેસીને દોડ્યા-પાદશાહના
તાબાના રાણાઓ, રાયો, મલિકો, બળવાન સરદારો અને
ખાનોને બોલાવી આણ્યા.

૮૩ રુંઘડ-રોકે. મેલ્હાણ-જાવણી.

૮૪ ઘંટા-હાથીની પીઠ ઉપરના તગને જોડેલા, બન્ને બાજુએ
-પડખે-લટકતા ઘંટો. ઘૂઘરમાલ-હાથીઓની કાટમાં પહેરાવાતી
ઘૂઘરાઓની માળા. ચલૂકા-બળકા-બળળ બળળ એવો
અવાજ કરતી. કુંભસ્થલ-હાથીનું કપાળ-કપાળનાં-હાડકાંના
કુંભ-ધડા-જેવા આકારને લીધે પડેલું નામ.

૮૫ ડનયા-સંં-ડનતાઃ પ્રાં ડળળઆ-ઉંચા ચઢી આવેલા.
સરખાવો હિંં ડમડના-“છિન છિન જહાં ઉમડે રહે, નવ-
નીરદ નંદનંદ.” કવિ નંદદાસજી-‘માનમજરી.’ જેઠ્ઠા-અપં

જેહા અને ગું જેવાની વચ્ચેનું રૂપ. કાલામેહ-કાળા મેઘ-
કાળાં વાદળાં. ગયવર-ગજવર. શ્રેષ્ઠ હાથીઓ. ઠાઠ ચાલતા
દોસડ-ઠઠમાં-હારમાં ચાલતા. પ્રત્યયનો લોપ. છેહ-છેડો-
અંત-તાગ-પાર.

- ૮૬ સાલીહોત્ર-શાલિહોત્ર-અશ્વવિદ્યા ઉપર લખનાર-તે ઉપરથી
અશ્વશાસ્ત્ર. કસૂટી-કસોટી-પરીક્ષા. શાલિહોત્રમાં કહેલી કસો-
ટીએ ઉતરે એવા. કરોડો શ્રેષ્ઠ ઘોડા. સવે દલિ-સવે-અધાં-
દલિ-દળ સાથે. સધળું લશ્કર સાથે લખતે. ત્રીજી વિં
- ૮૭ મોહ-માછલાં પકડવાનો ધંધો કરનારી એક જાત.
મેહર-પાલખી ઉપાડવાનો ધંધો કરનારી એક જાત.
ઠાઠીયા-ઠઠી-ઢોરનું ધણુ રાખવાની જગા-ઢોર પાળવાનો
ધંધો કરનારી એક જાત. કચ્છમાં હાલ પણ ઠઠી શબ્દ
પ્રચલિત છે. કાહર-કાંર-ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં જળધડીઆનું
અને ધરનું કામ કરવાનો ધંધો કરનારી એક જાત. કમાણી-
કારીગરો. પખાલી-પાણીની પખાલ ઉચકનાર-પખાલે પાણી
ભરનારી એક જાત.
- ૮૮ કદકીયા વાળીયા-કટક-લશ્કરની જોડે વેપારને અર્થે
જનારા વાણીયા. વસ્તુ-ચીજ. વેપારનો માલ. ગાડે ચઢી-
ગાડા ઉપર મૂકાયેલી, ગોઠવાયેલી. સ્વેડતા આવડ-ચલાવતા-
ફેરવતા આવે છે.
- ૮૯ ગાંછા-હાલ ધાંચા કહીએ છીએ. ધાંચા-વાંસફોડાનો ધંધો
કરનારી જાત. “ જંગમ ફાડે વાંસ, ઘંટ લીધો કર ધાંચે. ”
સામળભટ. સત્તુઆરા-સથવારા. કહીઆનો ધંધો કરનારી
એક જાત. કાંછીઆનો ધંધો પણ કરે છે. વાવર-ધાંચળ.
ઉહ-ઓડ-જમીન ખોદનારી જાત. એ ફરતી જાત છે-જ્યાં
જ્યાં કામ હોય ત્યાં રહે છે. એઓ નવાણો ખોદે છે, ક્યારડા
ખાંધે છે અને માટીનાં ગારેલ ધર ચણે છે. સિદ્ધરાજ

જયસિંહની જસમા ઓડણની વાત ઇતિહાસમાં જાણીતી છે. ઓડ લોકો પોતાનો ધંધો કરવા ઘણી મોટી સંખ્યામાં જતા. જતાં જ્યાં રાત ગાળે ત્યાં પોતાની યાદગીરી ખાતર તળાવ ખોદતા. પાટણ એ લોકો ઘણી મોટી સંખ્યામાં ગયા હતા. માળવેથી ગુજરાત આવતાં તેઓ દાહોદ અને ગોધરા પાસે રાત રહ્યા હતા. ત્યાં દરેક માણસ એક એક ટોપલી (ઝાબવું) માટી ખોદે એવી રીતે એક રાતમાં નિપજાવેલાં તળાવ એ બન્ને જગાએ છે. એક એક ઝાબવું માટી કાઢી કરેલું હોવાથી તે અદ્યાપિ ‘જાબવું’ તળાવ કહેવાય છે. તલોલી-પાન વેચનારી નાત.

૯૦ વગની-જવનો દારૂ.—વગનીગરા—જવનો દારૂ બનાવનારા. કાવડિ—કાવડસહિત. કાવડ-વાંસની કમાન જેવી સ્થિતિસ્થાપક અપાટોને જોડે બાંધીને એ છેડે શીકાં લટકાવીને તેમાં બોળે ભરીને બાંધે ઉપાડવાની બનાવેલી તુલા-કાવડો ભરીને જવનો દારૂ વેચનારા ચાલે છે. માઠી-ભટ્ટી-દારૂ ગાળવાનું વાસણ. ચમાર-દારૂ ગાળવાનો ધંધો કરનારી એક નાત. મઠીયારા-રાંધનારા-રાંધ્યું ધાન વેચનારા. ઘાટ ઘઢા-ઘાટ ઘડનારા-વાસણ બનાવનારા.

૯૧ સિલાવટ—સલાટ-પથ્થરઘડા. સાંચરફ—સાંચરે-જાય છે. છોહ-સં૦ સુધા ચૂર્ણમ્-છો-ચૂનો. ચુનારા-ચૂનો-છો-પક-વનારા. વુહરા-વહોરા. કાગલ કૂટા—કૂટીને-કચરીને કાગળ બનાવનારા-કાગડીઓ. હીર-રેશમ. તુનારા-હીરથી તૂત-નારા-રકુગર.

૯૨ વાળજૂ-વણજ-વેપાર કરનારા વાણીયા. ડલગાળા-ઓલ-ગાણા. ભંગી જેવી એક નાત. કરકટિયા—સં૦ કરકૃત્તિ-હાથકાતી-કરવત ધારણ કરનારા. હવસી-હબસ-એબિસીનિ-

યાના રહેવાશી. માથાફાલ-ભાથું રાખનારા-તીરંદાજ. ફરસી-ધર-ફરસી-કોવાડી ધારણ કરનારા.

૯૩ ચાલંતાં-ચાલવાને લીધે. ચાલવા વડે. શેષ-શેષનાગ. એ નામનો નાગનો રાજ-શેષનાગ, પૌરાણિક કલ્પના પ્રમાણે જોની ફેંણુ-ફેણુ ઉપર પૃથ્વી રહેલી છે તે નાગ. એને હજાર માથાં મનાય છે. પ્રલય કાળને સમયે શ્રીભગવાન આ નાગ-શેષનાગ-ઉપર શયન કરે છે. આથી નારાયણ ભગવાનને 'શેષશાયી' કહે છે. મુસલમાનના લશ્કર ચાલતાં ધરતી કાંપી ઉઠી, અને શેષનાગથી ભાર ઝીલાયો નહિ. શેષનાગ પાતાળના પ્રદેશનો અધિપ છે. એ રામાવતાર વખતે લક્ષ્મણ અને કૃષ્ણાવતાર વખતે બળરામ રૂપે અવતર્યા હતા. જુઓ-નર્મકથા કોષ. સાયર-પ્રા० સાઅરો-અપ० સાયરુ. સાગર-સમુદ્ર રેલણ-હાર-રેલી નાંખનાર-ડુઆવી નાંખનાર પૂર.

૯૪ વરગાં-બણગાં. હુંડી-દાંડી. નફેરી-શરણાર્થના ધાટનું પણ લાંબું શુષિરવાદ. સાથિ-સાથે-જોડે. જાંગી ઢોલ-મોટું ઢોલ 'બંગડ બંગડ' અવાજથી વાગે માટે. સુળીઈ-મુણીએ-મંલ-ળાય છે. જોયળ-જોજન-યોજન-ચાર ગાઉનું અંતર.

૯૫ પડઈ-સપડાઈને-પડીને. મડવાડ-ભડવીર. પડઠા-પેઠા.

૯૭ અસપતિરાય-અધાઉદીન. ધુરિ-પ્રથમ. To commence with.

૯૮ રુધી-રોડી. આંતરી. રહઠાણું-રહેઠાણું.

૯૯ પુહચઈ-પહેંચે-ચાલે-નલે-નીકે નહિ. કળ-દાણા-અનાજ. કોઠાર-અનાજ ભરવાના લંડાર.

૧૦૦ સૂકાં ચડ-સુંડું ધાસ. ચળા નિ કોરડી-ચણા અને મઠ. પ્રા० કોયડો. કડવ-બરના સુકા પૂળા. વાંધ્યા ચરઈ-બાંધ્યા બાંધ્યા ખાય છે. એકા ખાય છે.

૧૦૧ સુ-સો. પહિલઈ...મુંજાઈ-પહેલે પહોરે, બપોરે, અને સાંજે

રંધાઈને સાદ પડે છે. “કોઈ ભૂખ્યું છે.” એવો સાદ પાડવાનો રિવાજ ઘણે ઠેકાણે હોય છે.

૧૦૨ નીઠઈ-ખૂટે-ઓઝાં થાય-ઘટે. મેઘ-વાદળાં. ઝલીચઈ-ઉલેચે.

૧૦૩ ગઢ થાહર-ગઢનું સ્થળ-કિલ્લાની જગા. position. પોલિ-દરવાજો. પગાર-સં૦ પ્રાકાર:-કોટ. કોઠા-ખુરજ. ફારકો પથ્થર ફેંકવાનાં યન્ત્ર. માર-મારા.

૧૦૪ ત્રિકલસઈ-ત્રિકળસા ઉપર. ત્રીજી. વિ. ત્રણ ધુમ્મટ, ઉપર કળસવાળા મકાન ઉપર-મહેલના ઉચામાં ઉચા ભાગમાં હોય છે-તે ઉપર. સુરતાળી-સુલતાનની-સુલતાનનું. પાલિ-પાળ ઉપર-તેડે.

૧૦૫ ઇકચોઈ-એક ચોખી-એક થાંભલાવાળો નાનો તંબુ. વારગઈ ઓળ-હાર. પરિ-પેર-રીત.

૧૦૬ નેજા-વાવટા. મરાતબ-અ૦ મરતબાનું બહુવચન; મરતબાને યોગ્ય સરંજામ. અચિરજ-પ્રા૦ અચ્ચેઅર-અચ્ચરિઅ-પાઈઅ સદ્મહામહાનવો. અચરજ-આશ્ચર્ય.

૧૦૭ સામગ્રી-સાધનો. ‘ ઘન...સુરતાળ ’-આજે અમારા નશીબને ધન્ય છે કે સુલતાન પધાર્યા.

૧૦૮ રત્નોપાં-સં૦ રક્ષ-રક્ષણ-રખવાળું કરનાર લશ્કર. ગઢા-પથરા. યન્ત્ર-પથરા ફેંકવાનું યન્ત્ર. મંડાવ્યા-ગોઠાવ્યા.

૧૦૯ ઝતાવલી-ઊતાવળે કામ કરે એવી, ફેરી. ઢીકલીનું વિશેષણ છે. ઢીકલી-પથ્થર ફેંકવાનું યન્ત્ર. નિતુ-નિત્ય-રોજ. રાતિઈ-રાત્રે. ચૂકી-ચોકી.

૧૧૦ ઝપરિ થિકા-ઉપરથી-ગઢ ઉપરથી. વલગઈ-વળગે-લઢે. રાતીવાઈ-સં૦ રાત્રિપાત, પ્રા૦ રત્તિવાઓ-રતોવાળ. રાતે ને રાતે. દીહઈ-દહાડે-દિવસે. સઈફલૂ માંડઈ-હજી કરે સધફૂ-છાપા-ધસારો...

૧૧૧ સૂંડી-ચાલીને. સાવદલિ-સાવ-સધળું-બધા લશ્કર સાથે.
બધું લશ્કર લઇને. રોસાલા-રોષે ભરાયલા.

૧૧૨ પોસાતા—નામાંકિત-પ્રખ્યાત. વેઢિ-વઢવાડમાં-લડાઈમાં.
વેઢિ ઉતારફ-લઢાઈ કરે છે. ઝઠવફ-હલ્લો કરે છે. એક-
મના-એકેમતે-એક સંપત્તી.

૧૧૩ વાનર તળી પરિ ફાડપી-વાંદરાની પેઠે કુદીને-ઝડપ નાખીને.
એક-કોઈ. વાનર.....ધાર્ડ-કોઈ તો વાંદરાની પેઠે ઝડપ
નાંખીને-ધાઈને ગઢપર ચઢે છે. માક્ષિમ-મધ્ય-માઝમ.
હવાઈ-કોડખાણુ-એક તરેહનું દારખાનું જે સળગાવવાથી
ઉચ્ચે જઈને તણખા તણખા થઈને નીચે પડે છે. તે લઢાઈમાં
દુશ્મનની છાવણીમાં આગ લગાડવા સારૂ વપરાતું.

૧૧૪ ઢાલફ-ફેફ. લોઢીગડુ-લોહ પથ્થર-લોઢી પથ્થર. આડુ
આવફ-માર્ગમાં આવે-આડે આવે. વિળ ચૂટફ-વગર આવ-
રદા ખૂટચે-વગર મોતે.

૧૧૫ ફીળીપરિ-એ રીતે. એ પ્રકારે. જાલવફ-જાળવે છે-બચાવ
કરે છે. હઠિ-હડે. પુલ્લિગ. છંડાવ્યું-તળવ્યો-ઉડાવરાવ્યો.

૧૧૬ હુફ-થાય-હોય. પેચળાં-નાચ-તમાસાની બેઠક. વેણિ-ત્રીણા
-ખીન. મૃદંગ-તબલાં, જેમાં સૂરમાં મેળવેલાં બે નરધાં હોય
છે. મોટું જે બહુધા લાકડાનું હોય છે તેને 'નરધું' અને ખીજી
નાનું જે બહુધા માટીનું હોય છે તેને 'બાયું' કહે છે-ડાબે
હાથે વગાડાય છે મોટે. નરધું જમણે હાથે વગાડાય છે. મોટા
ઉપર મધ્યમાં શાહી ઘૂટેલી હોય છે અને નાના ઉપર બહુધા
વગાડતી વખત લોટની કણેક ચોઢવામાં આવે છે. મોટા
ઉપર ગતના ખીજ અક્ષરો અને નાના ઉપર તાલ દેવામાં
આવે છે. બે છૂટાં ન હોતાં એકજ લાકડામાંથી બનાવી સળગ
રાખ્યાં હોય છે ત્યારે એક છેડે નરધાનો અને ખીજે બાયાનો

અવાજ નિકળે છે અને એ વાદ્યને પખવાજ-પખાજ કહે છે. નરધાં અને પખવાજ તેમને મઢેલ ચામડાને બાંધેલી સાટો નીચે લાકડાના ગોળ કકડા હોય છે તેને ઠોકીને આધા પાછા કરી સુર ઉંચો નીચો કરીને મેળવાય છે. ઉછવ-સં૦ ઉત્સવ-ઓછવ-આનંદ મેળવવાને સાડ કરેલી ખેઠક-જલસો. પાત્ર-સં૦ પાત્ર-નટ-નાચનાર નાચનારી સ્ત્રી-ગુણકા-પાતર.

૧૧૭ ચિહ્ન પક્ષી-ચારે બાજુ. ચામર ઢાલડ-ચામરવડે માખી ઉરાડે-ચામરો ઢાળે છે. કટક માંહી-પાદશાહના લશ્કરમાં. ચઢી.....નિહાલડ-સાંતલસિંહ ત્રિકલસાપર બેસે છે અને અને ચમ્મરો ઢળાય છે તે લશ્કરમાં સિહાસન પર બેઠેલો પાદશાહ દેખે છે.

૧૧૮ સારહી-સં૦ શરધિ-ભાથો. ભાથાધર-તીરંદાજ. તેડાળા-તેડાવાયા. વહુત૦ સં૦ પ્રમૂતે વઃ ॥૨૩૩॥ વહુતં-સિ-દે બહુત-ખોત-બહુ. આ તૂક અને તેની પછીની તૂકમાં વર્ણવેલો છે તેવો પ્રસંગ કવિ ચંદ્રશેખરકૃત 'હમ્મીરહક' નામના કાવ્યમાં પણ છે. આ કાવ્ય એ કવિએ 'કર નમ રસ અરુ આતમા, સંવત ફાગણ માસ' એટલે સંવત ૧૯૦૨ માં બનાવેલો છે. કવિ બેધરાજે પણ એક 'હમ્મીરહક' નામનું કાવ્ય સંવત ૧૮૫૫ માં રચ્યું છે. આ ગ્રંથો અર્વાચીન છે, પણ નયચન્દ્રસુરીએ સંસ્કૃતમાં 'હમ્મીર મહાકાવ્ય' નામે ગ્રંથ વિ૦ મં૦ સોળમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં લખ્યો છે; એ ગ્રંથ રા. રા. નીલકંઠ જનાર્દન કીર્તને એમણે ઈ. સ. ૧૮૭૯ માં છપાવ્યો છે. એ પ્રત નયચન્દ્રસુરીના ગુરુભાઈએ જ વિ. સ. ૧૫૪૨ માં એટલે કા૦ પ્ર૦ થયા પછી ત્રીસ વર્ષે ઉતારી છે. આ તૂક અને ચારપછીની તૂકમાં વર્ણવેલો પ્રસંગ એ મહાકાવ્યમાં પણ છે. 'હમ્મીર હક'નું વસ્તુ આ પ્રમાણે

છે;-જયપુરની પાસે આવેલા રણથંભોરના રાજા હમ્મીર દેવ તથા અલ્લાઉદ્દીન સુલતાનની વચ્ચે, હમ્મીરદેવે અલ્લાઉદ્દીનના એક મૂગલ સરદાર મહમ્મદ મગોલને આશ્રય આપવાને લીધે વિગ્રહ થયો હતો. એ સરદાર અલ્લાઉદ્દીનને ગુસ્સે કરીને નાઠો હતો. નાસતાં નાસતાં રણથંભોર ગયો અને ‘હું પાતશાહનો અપરાધી છું અને શરણે આવ્યો છું’ કહેવાંથી હમ્મીરદેવે આશ્રય આપી પોતાને ત્યાં રાખ્યો હતો. અલ્લાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં રણથંભોર પર ચઢાઇ કરી હતી, અને લાંબા ઘેરાને અંતે એ ગઢ પડ્યો હતો. આ વિગ્રહમાં હમ્મીરદેવનાં પરાક્રમ ધણાં હતાં. કા. ૦ પ્ર. ૦ માં પણ કવિ કાલ્કદે પાસે કહેવરાવે છે કે હું હમ્મીરરાયની પેઠે પરાક્રમે કરીને માફ નામ પ્રખ્યાત કરું.

૧૧૯ વટ્ટુ-બદો-આસામી-ગુલામ-નોકર. પાટ્ટુ-પાટો. તુ હિ-તો યે તો પણ. ન ચૂકઈ તોર-લક્ષ્ય ચૂકે નહિ.

૧૨૦ કોસાં-કામઠાના છેડા. મેલી-મેળવીને-એકઠાં કરીને-કામઠાને તેના બન્ને છેડા પાસે આવી જાય એટલું તાણીને. પ્રાણિ-જળવડે. હસ્તિ-હાથે. સોલ્હો-આ શબ્દ અહીં ‘નાચનારી’ના અર્થમાં વાપર્યો છે; ઉપર ‘પાત્ર’-પાતર કહેલ છે તેને જ માટે છે. શોઢા જાતના રજપુત જાતની હોય અને તેથી શોઢી એમ કહેલ હોય. પ્રા. ૦ સદૃશ-વિશેષનામ. સોટલ-સોઢલ (?) સૂંસરુ=આરપાર.

૧૨૧ ઝસરુ-સં. ૦ અવસર—ઓખવ-જલસો-મેફલ. માગુ—ભાગી ગયું-વેરાઈ ગયું-જલસામાં ભંગ થયો. સારહી—તીરંદાજ. ઠાળ-સ્થાન-લક્ષ્ય.

૧૨૨ રોસાલુ-તીખો-તાતો-રોશાળો. માગઈ વીઢું-આજ્ઞા માગે.

પ્રસાદી તુહારી-તમારે પ્રતાપે-તમારી કૃપાએ. ફહાંથુ-
અહીંથી. ફેઢું-મારી કાંઢું.

૧૨૩ સીંગિણિ ગણ—સીંગિણિ-કામડું-ગણુ-ગુણુ-દોરી-કામડાની
પણુછ. પરઠિહ-પરઠયુ-મુકયું. લાખંતાં-નાંખતાં-ફેંકતાં-સુરત
તરફ હાલ પણ આ રૂપ વપરાય છે, પ્રાકૃતજનોમાં. વિછોડી
-વછોડીને-છુટી કરીને-કાપીને. ગણ ગાજ્યૂ=પણુછ ગાજી રહી.
વિ લખ-એ લક્ષ્યવાળું-સાથે લાગાં એ નિશાન સાધે-પાડે-
એવું. ચાર્ટિ-ખાટે-સિહાસને-પલંગે.

૧૨૪ છાંડયૂ-તળયું. મૂઝ-ભોએ-ભયને લીધે-ખીકે. ઘીહઝ-ખીએ.
ભય પામે. 'વલી આવેસિ વાળ-વળી બાણુ આવશે. રખેને
ફરી બાણુ આવે.

૧૨૫ ઝઠવળી-હમલો. વિઘ્ઠટફ-વછોડે-ફેંકે. નિરતા-તોપો.
નલીઆર-તોપચી-નાલ ફેડનાર.

૧૨૬ ઢોવજ-મોટા પથરા. હાહ-હાડપજર-શરીર. ગૂડ-પગ-
ધૂંટણુ-ગૂડા. કાચરાં-ફાડ્યાં. પાહળ-પાહળા-પથર.

૧૨૭ આગિવર્ણ-આગરૂપ-આગ જેવા. નાલિ-નાલમાં-લાંખી તોપમાં
ઢોલા-મોટા.

૧૨૮ યન્ત્ર મગરાવે-ઉલટાવેલો ક્રમ. મગરાવે યન્ત્ર-ફાં મગર-
ખી-પથરા ફેંકવાનું યત્ર. જૂવો એલ્ફી-સ્ટનનો હિદનો
ધતિહાસ. પુ૦ ૩. પા-૧૭૪ (આવૃત્તિ ૧૮૭૧) ટ્રુ-ધ્રુવ-ધ્રુવનો
તારો-હોકાયન્ત્ર-દુ સાંધવો-દિશા નક્કી કરવી-તાકવાને લક્ષ્ય
સાધવું. સૂત્રધાર-સુતાર.

૧૨૯ મટકીયા-સંહાર કરતું ચાલ્યુ જાય એવું એક જાતનું હથી-
આર. નિફાત-મરણ. અલ્કાપાત-સં૦ ઉલ્કાપાત-તારાનો
વર્ષાદ. વીજ.....દોસફ-વીજળીની પેઠે ચળકતા દેખાય છે.

- ૧૩૦ છાંડી જાસિ-ધેરા ઉદાડીને જશે. પડચી-સં૦ પ્રતિ+ઈક્ષ-
-અનુમાન કરીને-વિચારીને ધાર્યું. મારુણ-મારવાડીઓએ.
ચાચાવિચિ-તારાજ-તારેતાર-ખેદાનમેદાન.
જોયૂ (જાણિહું) પડચી—પરખી જોયું-જાણી જોયું-ઉપ-
લક્ષી જોયું.
- ૧૩૧ અવધારી-હૃદયમાં ધારીને. ધ્યાન કરીને. માજિ-ભાગ-વિદાર.
- ૧૩૨ હઝુડ-પસાડ-કૃપા થઇ. અંગિકા પ્રસન્ન થયાં. બાંહ-હાથ.
નીત્રિ-ઉંઘમાં. પૂઢિડ-પોઢેલો. સુતેલો. મૂપ-સુસ્તાન
- ૧૩૩ નયન ત્રિણિ-ત્રિનયન-ત્ર્યંબક-શિવનાં ત્રણ લોચન. પંચ-
મુખ શિવનાં પાંચ મુખ. મહાદેવને ત્રણ નયન છે. ત્રીજી
આંખ ભમરોની વચમાં હોઇને એનો ડોળો ઉચો નીચો થયાં
કરે છે. એને લીધે જ મહાદેવનું નામ ત્ર્યંબક પડ્યું છે. કામ-
દહન વખતે આ ત્રીજી આંખમાંથી અગ્નિની જ્વાળા નિકળી
હતી. કપિલ-ધેરા તપખીરીઆ રંગનું, ભુખરું. મુળ્ડમાલ-
માથાની ખોપરીઓની માળા, જે શિવ હમેશાં ધારણ કરે છે
તે. તુંબી-તૂમડું. બ્રહ્મકપાલ-અલ્લાનું માથું-ખોપરી. પ્રથમ
અલ્લાને પાંચ માથાં હતાં, તેમાંથી એક રૂદ્રે કાપી નાખ્યું હતું.
તે માથું શિવ હમેશાં પાસે જ રાખે છે.
- ૧૩૪ જટા મૂગટ-મૂગટની પેઠે વિંટેલી જટા. અલ્લલોકમાંથી
પૃથ્વીપર ગંગાવતરણ વખતે શ્રી શંકર ભગવાને ગંગાને
પોતાના મસ્તક ઉપર ઝીલી લીધાં હતાં, અને ગંગાજી જટામાં
સમાઈ ગયાં હતાં. રાજ ભગીરથના મહા તપને લીધે પ્રસન્ન
થઇને ભગવાને પોતાની જટાની એક લટ છોડી તેમાંથી ગંગાને
પૃથ્વીપર વહેવડાવ્યાં હતાં. મસ્મુ-જો કે આ પાઠ રાખ્યો
છે પણ ગ પ્રતનો પાઠ ' મસ્મહ ' વધારે ઉત્તમ છે.
અન્વય સ્પષ્ટ થાય છે. અંગિ મસ્મહ ધૂલિ-અંગે ભસ્મની

(વિભૂતીની) ધૂળ-(જોષ). મસ્મહ-છટ્ટી વિં ઘાઘ-
 ચંબ-સંં વ્યાઘ્રચર્મ-વાધાંબર. શિવ માત્ર વાધાંબર-વાધનું
 ચંબ-ચામડું જ ઓઢે છે. ત્રિશુલ-ત્રણ ફળવાળો ભાલો..
 પાંગરણિ-પાંગરણમાં-પહેરવાનાંમાં.

૧૩૫ ચમકિડ-ચમકયો-ચકિત થયો. ચીંતવડ-ચિંતવે-વિચારે છે.
 રક્તિ-રંગમાં-આનંદમાં. સ્વામી-શિવ.

૧૩૬ રૂદ્ર...અવતરિડ—સુદતાન અધાઉદીન રૂદ્રનો અવતાર છે.
 રૂદ્ર સુદતાન રૂપે અવતર્યા. પૃથ્વીપર ઉતર્યા. આવ્યા છે. કિમ
 ઘાલીડ-કેમ ધલાય. કેમ મરાય. વિમાસી-વિચારીને. હાલ
 એ શબ્દની શક્તિમાં ફેર પડ્યો છે. અને પસ્તાવું એ અર્થ-
 વચ્છદ થયો છે. પાછુ...પાડ-પગ પાછો ખેંચ્યો. મારવા ગયો
 હતો તે ખચકાઈને ઉભો રહ્યો.

૧૩૭ પાસાહુંતુ-પાસા-સોડ-પડખામાંથી. પાંચમી વિ. ગુર્જ-
 ગુરજ. ખીલા ખીલાવાળું હથીઆર, કેટલાક ફકીરો રાખે છે
 એવું. અહિનાણ-એંધાણ. સંકેત-નિશાની. દાખલો. કહિડ
 -ક્યારે એ. કેતલડ-કેમે પણ-કેટલાથી પણ-ગમે તેટલા
 પૂરાવાથી પણ.

૧૩૮ સરૂપ-સ્વરૂપ-વાતનું ખરેખરૂં રૂપ-ખરી હકીકત-અધાઉદીન
 રૂદ્રનો અવતાર છે એ હકીકત.

૧૩૯ પરિ-પેર તતખીર. 'તેણિ કરુ વિનાણ' તેમાં વિનાશ કરો.

૧૪૦ ગુણી-ગુણ. ત્રાપડા-તાપડાં. ગુણપાટ. અણાવાં-અણાવો..
 મંગાવો. મીંતિ-ભીતને લગતાં. મંડાવાં-મંડાવો. ગોઠવાવો.

૧૪૧ વિનાસી-મારીને-વિનાશ કરીને. 'ગુણી...જલમાંહિ-ઉંચે.
 ગુણો ઉપર ચન્ન મંડાવીને ગાયો મારીને જળમાં-નાંખી.
 જેહે-જેમણે.

૧૪૨ તુરણી-ઉતાવળી. પાણીહારિ-પાણી ભરનારી. આછું-સારૂં.
આખા પ્રબધમાં ખાસ મારવાડીમાં જ વપરાતા હોય એવા
“આછું”, “જકે” અને “જોકા” એ શબ્દો છે.

૧૪૩ વડુ-ધડો. ગાઈ-ગાય. વડુ-ધણો.

૧૪૪ જીવાડળહાર-જીવાડનાર-જેના વગર જીવતર ન ટકે એવું.
હુઈ-છે.

૧૪૫ છાઈ-છે. તેહ-તેનાથી. રહિવાઈ-રહેવાય. હસી-આવા પ્રકારની.
વિમાસળ-વિચાર. હાલ આ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાતો નથી. અંતેડરી—રાણી-અંત:પુરવાસી.

૧૪૬ વિમાસુ-વિચારવા જેવું. જમહર-સં-ચમગૃહ-જમઘર-
જમોર-જમોર-ગુજરાતમાં જૈરાં મરનારને કુટતાં આ શબ્દ
વાપરે છે. “હાય ઝમોરીઆ-કેર થયો-કાપ થયો-ઝમ્મર થયો.”
| ઝમોર-દુશ્મનોને હાથ પડવા કરતાં બળી મરવાને અગ્નિ
| પ્રવેશ કરવાની રીત તેમ જ તે કારણ સારૂ તૈયાર કરેલો
| અગ્નિ. પહસસ્યુ-પેસીશું. પ્રવેશ કરીશું. હિંદુ...ગાઈ-હિંદુને
| ગાય માન યોગ્ય-પૂજ્ય છે.

૧૪૭ જીવિતવ્યની-જીવતરની-જીવવાની. પીજઈ-પીવાય. પલી-
પળી પણ-લગીરે-ચાંગળુંએ. વિમાસી—વિમાસીને-વિચારીને
લિખ્યા લેખ-કાગળ લખ્યા.

૧૪૮ ગિરુડ-ગરવું-ભારે-મોટું. મવાડુ-દેખાડીએ છીએ. જાણેજો
-જાણુને-સમજાને

૧૪૯ ઘરણિ-સં-ગૃહિણી-રાણી-સ્ત્રી. વીનતી-સં-વિજ્ઞપ્તિ.
પ્રાં વિણતી-વિનતિ.

૧૫૦ અહ્લ-અમને. વીચિસિ-સં-વિ+અશ્વ-વ્યક્ત થશે-જાણુ
થશે-ખબર થશે. આણેજ્યો-આણુને. આળી જમારડ-આ

જન્મારે. આ ભવમાં. મોકલામણી-રામ રામ-છેલ્લા પ્રણામ-
ખળર કહાવવી તે.

૧૫૧ લાઈ-લાથી. ચંદન-સુખડ-મળયાગર. પરિવાર-કુટુંબ-સગાં-
સ્નેહી.

૧૫૨ પ્રભાવિ-પ્રતાપથી-મહિમાવડે. આહિ-આય-બળ. સજન-
સં૦ સ્વજન-પોતાનાં માણસો.

૧૫૩ રહાઈ-રહેવાય.

૧૫૪ માજનઈ-ફા૦ મવાજના-વજન. માજને-મિજને-અંદાજે.
ગોરીઢા-ધોરીવંશનો-ધોરી-તે ઉપરથી મુસલમાન-કવિ
અલ્લાઉદ્દીનનો વંશ કહેવામાં ભૂલ કરે છે-‘ખિલજી’ ને
બદલે ‘ગોરીઝા’ કહે છે, કે પછી તે કાળે ‘ગોરી’ શબ્દ
શાહબુદ્દીનના સ્મરણથી મુસલમાનનો અર્થવાચક થઈ પડ્યો
હોય. ઘણ-ઘણ. ગઢપતિ-ગઢનો ધણી. સાંતલસિંહ. ચુપટ-
મલ્લ-યુદ્ધ કુશળ-યુદ્ધમાં યથેચ્છ ધૂમનાર. સરખાવો. ધીગડમલ-
રંગડમલ-તેમજ ખટમલ (માંડણ).

૧૫૫ સુરતાણી-સુલ્તાની-સુલ્તાનનાં. કોઢાલી-કોડભરી. વુલાવુ-
વળાવું. દુલ્હા મળી-વર તરફ.

૧૫૬ માઈલિ-ભાઈજીએ-‘ડાહિયા રજપુતો’ નો પ્રધાન હતો.
ડાહિયા રજપુતોનો કિલ્લો સોનગિરિ પર હતો. આ રજપુતો
કાલકડેના પ્રતિપક્ષી હતા, પણ એના પ્રતાપને લીધે દબી
ગયેલા હતા. (મુનશી દેવીપ્રસાદ). મેદ-ચુમ વાત. પીજિઈ-
પીવાય. પુગી-પહોંચી. બર આવી. હિઈ-હૈયામાં.

૧૫૭ જીઘીઈ-જીવાય. જીવન-જીવાડનારૂં. કરમાઈ-કરમાય-
વિલાપ જાય.

૧૫૮ પિંડ-શરીર. પ્રાણ-જીવ. પરહુણ-સં૦ પ્રાચૂર્ણ-પ્રાહુણા-
પરોણા. પિંડ...પરહુણા-પ્રાણ પિંડના પરોણા થાય. થોડા

દિવસ જ પિડમાં પ્રાણુ ટકે-રહે. હિવ-હવે. હોઈ-હોય-થાય.
સચરાચરિ-બધી જગાએ-જગતમાં.

૧૫૯ અંતેઝરી-અંતઃપુર ઉપરથી બનેલું સ્ત્રીલિંગ રૂપ-રાણીઓ.
પાવકિ-પાવક-અગ્નિ-અગ્નિમાં-જમોરમાં. સઈ-પોતાના.
સઈ દલિ-પોતાના દળમાં-લશ્કરમાં.

૧૬૦ ધૂમ-ધૂમાડો. વિરાલ-વરાળ. (વિકરાલ-પાઠ ઠીક છે?)
કહિસિ-કહેશે. હું મલુ-મને-ભલો સારો કહેશે.

૧૬૧ હમ...અહિનાણિ-સાચા એંધાણુ-નિશાની વડે પોતાનું ગુરજ
ઓળખીને. નિશ્ચિ જાણિ-નક્કી જાણીને-જાણી બોધને.

૧૬૨ માળ-માન. લાજઈ સાચ તળી ચોહાળ જૂવો ઉલટાવેલો
ક્રમ. ચોહાણની સાખ લાળે.

૧૬૩ લોક-વસ્તી. ઉતાર્યા ગઢ ઉપરથી સામાન્ય લોકો, વસ્તીને
નીચે ઉતાર્યા. પઢા ઉથાય-સં૦ ઉત્થા-હલ્લો કર્યો. સાલિ-
ગ્રામ-સાલિંગરામ નામે પ્રચલિત કાળો ગોળ પથ્થર. નેપાળની
હદમાં ગંડકી નદીમાં મળી આવતો સ્લેટનો પથ્થર-જળ
ઉપાધીથી ટારાણો ધસાઇને એ ગોળ થએલો હોય છે. લોકો
એને વિષ્ણુની મૂર્તિ તરીકે પૂજે છે. એ કસોટી તરીકે પણ
વપરાય છે.

૧૬૪ ઝગવીઆ-કોરા કર્યા-સુકબ્યા. તોરકઈ-તુર્કના. કટકિ-
તોરકઈ-ઉલટાવેલો ક્રમ-તુર્કને કટકે-લશ્કરમાં.

૧૬૫ સાહ્યા ધર્યા-સામા ખડા કર્યા. મોખરે આણ્યા. ટોલે મિલઈ
-ટોળે મળે છે. એકઠા-એકમેક થઇ જાય છે.

૧૬૬ ડહયું લોહ-લોઢાં, તરવારો-ઉડ્યાં-ઉછળ્યાં. મલાં કરઈ-
સફળ કર્યા. સારી પેઠે વાપર્યા. દેવ-દેવતા-સુર. અસુર-રાક્ષસો.
સંગ્રામ-યુદ્ધ.

૧૬૭ એકમના-સંપીને-એકેકે મતે, એકેકે જથે. પોસાતા-મહોટા-
બળવાન. પાયક-પદાતિ-લઢવૈયા. પુહર-પોર. ઘણિ ઘાઈ-
ઘણે ધાયે-ઘણા જખ્ખો થયા પછી. રણિ પડયુ-રણમાં
પડયો-મરણ પામ્યો.

૧૬૮ સાહસ-હિમ્મત. પ્રભાવિ-પ્રતાપવડે-અળે. રુધિર-લોહી.
વાંઘુ-વંદન કર્યું. પોતાનો દુશ્મન હોય છતાં મરનાર શુરવીરના
લોહીમાં આંગળી કપાળે લગાડી પ્રશસ્તિ કરવાનો રિવાજ જૂનો
જણાય છે. ત્રીરાતન-ત્રીરપણું-શરાખણું.

કા૦ પ્ર૦ खण्ड-३.

- ૨ મહ-મે. ત્રીજી વિ૦ ઇક દુર્ગ-એક કિલ્લો. સમિયાણુ.
- ૩ સિલામ-અ૦ સલામ-ધરલામ ધર્મમાં એક ખીજને મળે ત્યારે બોલવાનો શબ્દ. “સલામ આલેકૂમ”-તમે સલામત રહો, જેના જવાબમાં સામે માણસ કહે કે ‘વ આલેકૂમ સલામ’-અને આપને પણ સલામ. સરિ કરિડ પસાડ-હકમ શિરપર ધરીને-આજ્ઞા માથે ચઢાવીને. સંભરનું રાડ-સંભરપતિ-ચોહાણ રાજા-કાલકે.
- ૪ સુરતાળી-સુલ્તાનના. સમાસિદ્ધ-સલા રહિત. રા-રાજા. પ્રધાન પૂછયા ચહુઆળ-ચહોઆણે પ્રધાનને પૂછયું. પ્રધાન પૂછયા. કિસ્યું વચન કહાવ્યું સુરતાળ-સુલ્તાને શું કહેણ કહાવ્યું છે ?
- ૫ કહિ તેળી સમહ-તે સમયે કહે છે. અંગમહ-વેડી શકે-ટકર ઝીલી શકે. સરખાવો ‘મરણ આંગમી ભરે છે ભૂડી, દીલની દુગ્ધા વામે બેને’ પ્રીતમ. જાસ તણુ-જેનું. ‘નસ’-જેનું એને તણુ પ્રત્યય લગાડ્યો છે. જટ્ટી વિ. નો બેવડો પ્રત્યય-જૂવો-કા-પ્ર૦ ૧-૫. મૂતલિ મહવાડ-જેની પૃથ્વીમાં ભડવીરમાં ગણત્રી છે એવો.
- ૬ લખ-લાખ. તેજી-ધોડા. ગયમર ઠાઠ-ગજવર ઠાઠ. હાથી-ઓનો સમૂહ. મહંતાં-લઢતાં. તડોવહી-ગરોબરી.
- ૭ મેલ-મંધી-સલાહ. વેદિ-લઢાઈ.
- ૮ તોન પરિ-તોળી પિરિ-તે પેરે-તે રીતે. હ્યોસ-લઢશ. લવિષ્યકાળ. હવહ-હવે. મણસિ-કહેશો-કાલશો. થાહિ વલિ-થોડે બળે. થોડું બળ છતાં.

- ૯ દલિઝ-દબ્બું. ડાપી નાંખું. રલિઝ સં૦ રિ=જું. રખડ્યો. રઝડ્યો.
- ૧૦ સરવરિ-સમમી વિ૦. જૂઝ-બુવો; માન-કદ-જથ્થો. ભર્યા સરોવરમાંથી પોપટ ચાચ ભરીને પીએ તો પાણી ફેટલું થટે ? સમીયાણે...કિસિઝ-સમીઆણા લીધું તેમાં શો મોટો પુ.પાર્થ કર્યો-શો મોટો મોર માર્યો !
- ૧૧ આવસિહ-આવશે. વલી-ફરીતે. આવર્જન-સં૦ આવર્જ-આવર્જનમ્. મન હરણ કરીશું-મનરજિત કરીશું-ઠીક મહેમાન દારી કરીશું. અર્થાત ઠીક જગ મચાવીશું. વિપરીત લક્ષણા. પરાણ-બળ. સૂઅર સં૦ સૂકર: સુવર-ભૂંડ-કુકર. સુતાન ન આવે તો તે સૂવરની માટી ખાય એવા સમ દે છે. મુસલમાનો સૂવરને ઘણું અપવિત્ર ગણે છે તેથી.
- ૧૨ હઠિ ચઢી-હઠે ચડીને-દઢતાથી. નવિ લાઈ ઘઢી-ઘડીએ ન બગાડીને. તરત જ. અવગજના અપમાન.
- ૧૩ આંગલિ રહી-આગળ રહીને. હઝૂરમાં સામા ઉભા રહીને. અરદાસ-અર્જ-વિનતિ. લીલ વિલાસ-વિલાસી, વૈભવી. સાયર-સાગર. બઢવાનલ-સમુદ્રમાં રહેલો અગ્નિ. નમહ-નમે નમણું આપે.
- ૧૪ કિસી.....તળી-સમીઆણાની શી વાત ? કીહુ....ધરુ તમે શેનો મનમાં ગર્વ ધરો છો ? શાને માટે ફૂલાઓ છો. સાતિ...ડુંગરુ-સાત સાત વરસે-એક નાના ડુંગર-નાના ટેકરા ઉપરનો ગઢ લીધો !
- ૧૫ જૂઝાર-કઢવૈયો. કાહ્લડેનું-વચાળ-કાહ્લડેનું શું વખાણ કરો છો ? હાકહ-હાકે છે. હાકેટી ઉઠે છે.

૧૬ હું...આપણી-હવે હું મારી બુદ્ધિમાં આવે તે જ કરું. હું જાતે જ કામ કરું. નાંચૂં ચાણી-ખોદી નાંખું-ઉખાડી નાંખું.સૂર...
...તિસિડ-સૂર્ય ઉગે ત્યાં દીવો શી ગણતરીમાં ? સાક્ષાત ગરુડની આગળ સર્પનો શો હિસાબ ?

૧૭ ગજમાલ-હાથીની હાર. કંપડ-ઓલવે, બુઝાવે. સેન-સંશયેન : સી ચાણો-શકરો-ખ.ખ. ચાલુ દોટ-દોટ દેઉ-ઝડપ નાંખું.

૧૮ સાવ દલિ-અધા સશકર સાથે. ત્રીજી વિં. સ્વેહ ..ડામરી-ઉલટાવેલો કમ-ડામરીની ખે ઉડી.ડામરી-સંડમર:-ડામર : ભય કર દેખાવ.

ગમે ગમે-ચોતરફ-ઠેકાણે ઠેકાણે. દહદસિ-દશે દિશાએ-ચોતરફ. પાધરા-સીદા. ફેર-ફેરને રમ્તે.

૨૦ મારુદેસ-મારવાડ. ઝૂંઝડીડ-પાધર કર્યો. ગાલુ-ગાળો-ગાળામાં આવેલું પ્રાણિ. આસ્વેટ-શિકાર. શિકારમાં ગાળામાં જે સપડાયુ-આવ્યુ-તે ખરું. જાલોર લેવા જતાં રસ્તામાં ભિન્નમાળ આવી ગયું તો તેએ ઠીક. પહિડ હાથ-હાથ આવ્યુ-સર થયું.

૨૧ લૂસી ..મેલાળ-શહેર લૂંટો અને મુકામ કરો. બ્રાહ્મણ . જઈ પિસ્તાળીસ હજાર દેવો બ્રાહ્મણ થઈને અહિ પૃથ્વીપર અવતર્યા હતા. ભિન્નમાળના પિસ્તાળીસ હજાર બ્રાહ્મણો પૂર્વ જન્મના રૂપિયો હતા.

૨૨ મળવા મળી-ભણવા તરફ-ભણવામાં. અંગિ સહિત-વેદનાં અંગો સહિત. છ શાસ્ત્રો વેદનાં અંગ ગણાય છે. વેદના અર્થ સમજવાને એ છએ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ જરૂરનો છે. શિક્ષા કલ્પો વ્યાકરણ નિરુક્તં છંદસાં ચિત્તિઃ । ય્યોતિષામયનં ચૈવ ષડંગો વેદ ઉચ્યતે ॥ શિક્ષા-શુદ્ધ અને બરાબર રીતે સ્વર કાઢવા અને ઉચ્ચારણ કરવા સંબંધી

શાસ્ત્ર. કલ્પ-કર્મકાંડ અને વૈદિક કર્મ કરવાની રીત વગેરેનું
શાસ્ત્ર. વ્યાકરણ-વ્યાકરણ. નિરુક્ત-અધરા વૈદિક શબ્દોની
વ્યુત્પત્તિ અને અર્થ સંબંધે શાસ્ત્ર. છંદ-પિંગળ શાસ્ત્ર.
જ્યોતિષ-ખગોળ વિદ્યા. ચ્યારહ-ચારે. ઋક્, સામ,
યજુઃ અને અથર્વ-ચારે વેદ. અંગિ...વેદ-ને બ્રાહ્મણોને ચારે
વેદ અને તેના અંગો જીઘ્ઘાગ્રે છે તેવા. આચર્ણ વર્તણૂક-
આચાર. વર્ત્તહ-વ્યાખ્યાન કરે છે.

૨૩ વિદ્યા ચૌદ-ચૌદ વિદ્યા. ચાર વેદ, છ વેદાંગ, એ મિમાંસા,
ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ. અઢારપુરાણ-પુરાણ-ઐતિહાસિક
ગ્રન્થો-એમા અઢાર મુખ્ય છે. આ ચૌદમાં આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ,
ગાંધર્વવેદ, અને અર્થશાસ્ત્ર એ ચાર ઉમેરીને અઢાર વિદ્યા
પણ કહેવાય છે.

અંગાનિ વેદાશ્ચત્વારો મીમાંસા ન્યાય વિસ્તરઃ । ધર્મ-
શાસ્ત્રં પુરાણં ચ વિદ્યાહ્યતા ચતુર્દશ ॥ આયુર્વેદો
ધનુર્વેદો ગાંધર્વ ઋચેતિ તે ત્રયઃ । અર્થશાસ્ત્રં ચતુર્થં તુ
વિદ્યા હ્યષ્ટાદશૈવતુ ॥

બ્રહ્મ, પદ્મ, વિષ્ણુ, શિવ, ભાગવત, નારદીય, માર્કંડેય, અગ્નિ,
ભવિષ્ય, બ્રહ્મવૈવર્ત, લિંગ, વારાહ, રુદ્ર, વામન, કૂર્મ,
માત્સ્ય, ગરુડ, બ્રહ્માંડ.

બ્રાહ્મ પાદ્મં વૈષ્ણવં ચ શૈવં ભાગવતં તથા ।

તથાન્યન્નારદીયં ચ માર્કંડેયં ચ સપ્તમં ॥

આગ્નેય મહટ્કં પ્રોક્તં ભવિષ્યત્ત્રયમં તથા ।

દશમં બ્રહ્મવૈવર્ત લિંગમેકાદશં તથા ॥

વારાહં દ્વાદશં પ્રોક્તં સ્કાંદં ચાત્ર ત્રયોદશં ।

ચતુર્દશં વામનં ચ કૌર્મ પચદશં તથા ॥

માત્સ્યં ચ ગારુડં ચૈવ બ્રહ્માંડાષ્ટાદશં તથા ।

આયુર્વેદ-ઔષધી અને આરોગ્ય સંબંધી શાસ્ત્ર-એ ૨૨૧ વેદનો ભાગ ગણાછે. એ શાસ્ત્રના આઠ વિભાગ હોય છે, ૧ શલ્ય-શાસ્ત્રવિદ્યા. ૨ શાલાક્ય-મસ્તક અને તેના ભાગના રોગનાં ચિન્હો ઇ. ઇ. સંબંધી શાસ્ત્ર. ૩ કાયચિકિત્સા-શરીરના મસ્તક શિવાયના ભાગના રોગના ચિન્હો ઇ. ઇ. સંબંધી શાસ્ત્ર. ૪ સૂત્રવિદ્યા-માનસિક રોગ અને ગાડપણ વગેરે સંબંધી. ૫ ટૌમારભૂત્ય-નાના છોકરાંના રોગ. ૬ અગદતત્ર. ૭ રસાયનતત્ર. ૮ વાજકરણ તત્ર-જનનેદ્રિય શક્તિવર્ધક ઔષધો અને ક્રિયાઓ. ચરહ-ચરક-વૈદ્યકનો જૂનો માન્ય ગ્રંથ. સંગીત-નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યનું શાસ્ત્ર. જાતકિ-કોષ્ઠના પણુ જન્મ સમયે ગ્રહોની સ્થિતિના ગણિતનું જ્યોતિષ. પિંગલ-છંદશાસ્ત્ર. પિંગળ નામના રૂપિ જે છંદ શાસ્ત્રના પિતા કહેવાય છે તેમના નામ ઉપરથી પડેલું શાસ્ત્રનું નામ. મરહ વિનોત-ભરત મુનિએ પ્રતિપાદિત શાસ્ત્ર.

૨૪ નાટક વિદ્યા-નાટ્ય શાસ્ત્ર. વ્રજપુરી-પ્રાક્ષણોની નગરી. શ્રીમાલી-શ્રીમાળના-લિખ્તમાળના પ્રાક્ષણો. ગિરુઆ ગોત્ર-ગરવા-ચઠિઆતાં, ગોત્ર-કુટુંબ-પ્રખ્યાત કુટુંબ. વરિ વરિ-ધેર ધેર. અવસથિ-સંઠ અવસથ. ધર. આવસથ-ધરમાં હામનો જરૂરી અગ્નિ રાખવાનો ઓરડો. અન્યાગાર મર-ખાવા-પારસી લોકોની અગીઆરી. અગ્નિહોત્ર-નિત્ય હોમ કરવાનો યાત્રુ રાખેલો-ઓલવાવા ન દેવાય એવો-અગ્નિ.

૨૫ સ્મૃતિ-પ્રાચીન જ્ઞાનના મહર્ષિઓએ આલેખેલી આવેલા નિયમો, રીત, રિવાજ વગેરેના સ્મરણ ઉપરથી લખેલા ગ્રંથો-વૃત્તિ-વેદ જે માત્ર નાદ-સંભળવાથી જણાયા છે તેનાથી ભિન્નતા બતાવવા આ ગ્રંથોને સ્મૃતિ કહેવાય છે. મુખ્ય સ્મૃતિદ્રોષ અદાર છે.

વિષ્ણુઃ પરાશરો દક્ષઃ સંવર્ત વ્યાસ હારિતાઃ ।
 શાતાતપો વસિષ્ઠશ્ચ યમાપસ્તંબ ગૌતમાઃ ॥
 દેવલઃ શંખ લિખિતૌ ભરદ્વાજોશનો ત્રયઃ ।
 શૌનકો યાજ્ઞવલ્ક્યશ્ચ દશાષ્ટૌ સ્મૃતિ કારિણઃ ॥

બેઠે સ્મૃતિઓ અઢાર છે પણ યુગ યુગમાં જૂદી જૂદી સ્મૃતિનું મહત્વ ગણાય છે.

કૃતે તુ માનવો ધર્મઃ ત્રેતાયાં ગૌતમઃ સ્મૃતઃ
 દ્વાપરે શાઙ્ખ લિખિતઃ કલૌ પારાશર સ્મૃતઃ

નિતુ નિતુ—રોજ રોજ. ચટકર્મ—છ કર્મ—પ્રાહ્મણને રોજ કરવાનાં છ કામ—છ ધર્મ—યજન, યાજન, અધ્યન, અધ્યાપન, દાન અને પ્રતિગ્રહ (અમર પ્રમાણે).

અધ્યાપનમધ્યયનં યજને યાજને તથા

દાને પ્રતિગ્રહશ્ચૈવ ષટ્કર્માણ્યગ્ર જન્મનઃ ॥

ઇન્દ્રાદિક.....જાગ-જેમો ઇન્દ્રાદિ દેવોને હૃતદ્રવ્યનો ભાગ મળે છે એવા (લિન્નમાળમાં) રોજ યજ કરાય છે.

૨૬ મેટિ...નાસિ—જેમને-જે પ્રાહ્મણોને ભેટવાથી પાપ તો નાશો જ જાય...ધોતિકું.. આકાસિ—એમના-લિન્નમાળના પ્રાહ્મણોના બ્રહ્મ તેજના સામર્થ્યને લીધે તેમનાં ધોતીઆં આકાશમાં—અદ્ધર, વળગણી કે ટેકા વગર—સુકવાય છે. માંડ્યાં—સં૦ મૃજૂ-સાફ કરેલાં-માંજેલાં. ત્રંવાલૂ—તાંબાનાં તર્પણ કરવાનાં વાસણ—તરભાણાં. સસ્ય-સં૦ શિષ્ય=પ્રાહ્મણોને ત્યાં ભણનારા બ્રહ્મચારીઓ-શિષ્યો. મળંતા—ભણતા-જતાં જતાં વેદ કે શાસ્ત્રોની ધૂન મચવતા.

૨૭ આને-પૂર્વે. સરિયા-થઇ ગયા. સહસ્ર અઠ્યાસી-અઠ્યાસી હજાર. પ્રચીનકાળમાં ઇષિયોની મંજ્યા અઠ્યાસી હજારની

કહેવાય છે. જાણિ...અવતરિયા—બાણે પૂર્વે થઇ ગયેલા અઢ્યાશી હજાર રૂપિયોએ અહિં (લિન્નમાળમાં) પુનર્જન્મ લીધો. વહ—એમને.

૨૮ પુહવિ—પૃથ્વીપર. માચરીંઈ—દુભાષિયાએ—હઈંડઈ—હૈયામાં, મનમાં. ત્રીજી વિ

૨૯ કુરમાળ—ફરમાન-ફકમ. માઈલુ—આ વ્યક્તિ ડાહીયા રજપુત જેઓ કાલ્કડદેવના દુષ્ટી ગયેલા પ્રતિસ્પર્ધી હતા તેનો પ્રધાન હતો. સમીયાણુના ઘેરા વખતે તળાવને ભ્રષ્ટ કરવાની સલાહ આપનાર પણ આ જ હતો. આગેવાળ—આગેવાન—આહડમેર પડેલા મુસલમાન લશ્કરને લિન્નમાળ લઇ જવા મોખરે થયો. સાહસી—હિમ્મતવાન. સાહસી...થયુ—કોઈ હિમ્મતવાન રજપુત આગળથી ગયો. આલણોને ચેતાવવા ખૂમ લઇને. લૂંબીડ-ખૂમાટો.

૩૦ ફેરિડ વીર—તેણે આદમીને ફેરવ્યો—સાદ પડાવ્યો. પાડીડત્રાસ—ત્રાસ પાડ્યો. આલણોને ચેતાવ્યા—લડકાવ્યા. વિપ્ર...નિર્વાસ—આલણો ઉતાવળથી નાસો. જતા રહો. ઘર છોડી દો. દોજઈ હોમ—આહુતિયો હોમીએ. દોહીઈ ગાઈ—ગાયને દોહીએ. વિહાળા માંહિ—પ્રાં વિહાળમ્. સવારમાં—પરોઢમાં. આહુતી દેવાય, ગાય દેવાય, તો પરોઢમાં નસાય.

૩૧ પાહુકું—ભૂકું—પાપ ભરેલું—ગુજરાતી મૂળમાં ઉ ઉમેરાઈ વિશે-પણ બને છે; જેમકે સમજી, બોળી, ધાડપાહુ. એમાં સ્વાર્થ પ્રત્યય લગી જૂની ગૂજરાતીમાં પાડ ઉપરથી પાહુકું થયું છે. અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં ગાડ મૂળ ઉપરથી ગાહુઓ. જૂવો ધ્રુવની ભાલણુની કાદઅરીની સમજીતી. ઘરિ—પકડે છે. તાપે કરે છે. તાલ્લતિ—લૂંટ. લગાહિકું—લગાડયું—સળગાડ્યું—આળ્યું.

- ૩૨ વઘ્યાં કટક-લશ્કર પાછાં ફર્યા. ઝુગિડ માળ-સૂર્યોદય થયે
-પેહા ફાટયો. હવડ...આપણ-હવે આપણે ઉગરવું શું ?
- ૩૩ જોડ પ વાત-વાત તો જૂઓ. જૂઓ તો ખન. દેહરાસરિ
-દેરાસરમાં-દેવળમાં-દેવસ્થાન જેવા ભિન્નમાળમાં-ઉપવાત-
ધાત. જીવી...કાજ-જીવીને પછી કરવું શું ?
- ૩૪ આવડ્ઝોડિ-ખોડ આવે-ખટો આવે-કલંક ચોંટે. મસાળી-
મહાસાળીનું હુંકું થઇ ગયેલું રૂપ-સાળી-ધોડાનો વપરી
અમલદાર—સેનાપતિ. ઘોડાં છોડિ—ધોડા છોડે. ધોડાં
ધોડારમાંથી કઢાવી તૈયાર કરાવે. પુહંત-પહોંકંત-પહોંચત-
આવી પહોંચે છે.
- ૩૬ ન જેડિ-ચાર ન કરશે.
- ૩૭ તાહ-તેમના. તાહ તળડ-છટ્ટીને! જેવડો પ્રલય. મુલ્કિ-
મેં આગળ-સામે. મંડડ-ઉભું રહી શકે. તાહ...કુળ-તેના
મેં આગળ કાણ ટટી શકે ? તેની સામા કાણ ઉભું રહી
લહી શકે ?
- ૩૮ અંગણિ-આંગણ. નર નિકુંભ-નિકુંભ જાતનો રજપુત-ગીર.
ગોહિલ્લ-ગોહિલ્લ જાતના રજપુત.
- ૩૯ શ્રીગરણિ-સિક્કો-મહોર રાખનાર અધિકારીએ. વહો-ચોપડો-
દક્ષતર, સરખાવો વહીવટા-અમુક વશનો ઇતિહાસ વિગેરે લ-
ખેલો ચોપડો (વહી) વાચનાર-ભાટ. સેલહુત-શેલોત-સેજોત.
- ૪૨ માટી મલા-માટી-મર્દ-જહાદ્દર.
- ૪૩ ચંગ-સારા.
- ૪૭ મેછનુકાલ-મેછ-મુસલમાનને કાળરૂપ એવો.
- ૫૧ જકે-જેમને. આ શબ્દ મારવાડીમાં પ્રચલીત છે. સાળહિયા
-ધોડાવાળા.

- ૫૩ વાહર-વાર-મદદ કરવાને માટે ગએલી ટુકડી. વાહર...ચડઈ-વારે ચઢતી વખત કોપે ધધડી ઉઠે છે. કાચછેલે-કચ્છી-કચ્છના.
- ૫૫ ણ આગિલા બુદ્ધિ બલ પ્રાણિ-બુદ્ધિબળ અને શારીરિક બળમાં આગિલા-આગેવાન-પ્રથમ પકિતના શ્રેષ્ઠ. કરડિ-કરડા-તીખા-નેજવાન.
- ૫૭ પવન વેગિ જે ચાલઈ ચંગ-જે પવનને વેગે સારી રીતે (રવાણમાં) ચાલે છે તેવા.
- ૫૮ પુરાસાણી-પુરાસાનના અગર પુરાસાનની ઓલાદના (ધોડા) સ્થિતિ-પૃથ્વી. પ્રાણિ-બળવડે.
- ૬૬ રવણઈ-ખોદે છે. હેચારવ-સં૦ હેષારવ-હિસારવ-ખૂંખારા-હણહણાટ.
- ૬૭ તેજવંત-જલદ. નવિ માનઈ સાટ-સાટ-લગામને ન માનખ-ગાંઠે નહિ એવા-જલદ. ઝવટ-ઉકરાંટે-ધોરી નહિ એવા (રસ્તે).
- ૬૮ માજેજ્યો-ભાગજો-હરાવજો. મહી-લહીને.
- ૬૯ પીયાણે-મુકામે.
- ૭૩ સાહમુ ઝઠિઝ-સામે ઉઠ્યો-સામે ધાયો.
- ૭૫ લોહડા તળી કટાકટી ઝહિ-તરવારો (લોહડાં) ની કટાકટ ઉઠે છે. યંત્રિ પુહુતુ સૂર-સૂર્ય બરોબર માથે આવ્યો-જેત્ર મધ્યાન્હ થયા. યંત્ર-વખત માપવાનું શંકુયંત્ર જેમાં સૂર્ય કિરણવડે યત્રની વચ્ચેના દાંડા જેવા લોહના ભાગના પર-છાયાવડે કાળ મપાય છે એ. બરોબર મધ્યાન્હે પરછાયો પડતો નથી રણતૂર-રણવાદ-ચુકનાં વાળં.
- ૭૬ ઝવણી-હમલો-ધસારો. ઘોડે સાટ દેઈ-ધોડાની ડોકપર લગામ મુકીને-છુટી લગામે. જઈ ફૂટા-જમને પેડા.

- ૭૭ વયરિ દૈત્ય દેવ નહ--દેવ અને દાનવની પેઠે વેરે વળગે. વાત કરતાંમાં તો-તરતજ બેતાં બેતાં-દાનવને દેવ વેરે વળગે તેમ વળગે છે. વેગિ-ત્વરાથી-ઉતાવળે.
- ૭૮ તેજી દોધી સાટ-સાટ-લગામ-ધોડાને લગામ દધ દધને-છૂટી લગામે. મચકોડ્યા તોડ્યા--મરડી નાંખ્યા. મ્હેલાવ્યા વાટ--રસ્તો તળવ્યા-ભગાડ્યા.
- ૭૯ ગયમર...ચંડઈ-અસે હાથીઓની હારને ભાલાથી ખળભળાવીને મારી-વિધી નાંખી. રણિ પેરણ મંડઈ-રણમાં પેરણું માંડે-રણમાં લઢે-ઝૂઝે.
- ૮૦ ગયણંગણિ-ગગનના આંગણામાં-આકાશમાં. ઝહીના-સંઠ અવચ્છિન્ન-ઉપલક્ષિત.
- ૮૧ વીજ.....કાયર કાંપઈ--તેમની તરવારો વીજળીની પેઠે ઝળકે છે તે બેઠને કાયર ભીરૂ હોય તે થથરી જઈને ડૂબી ઉઠે. પાછા ..ચાંપઈ-(પણ) આ પદ્ધતિઓ પાછી પાની ન કરતાં આગલી ભોય જ ચાપે છે-અગાડી જ ધસે છે.
- ૮૨ આવાલે-પ્રાઠ આવાલય-નવાણમાં પાણી આવવાનો સપાટ રસ્તો-આવણો-સાફ-નિષ્કટક.
- ૮૩ ષક--કોઈ. મીછ--ભયકર.
- ૮૪ મૂલગા-મુખ્ય; સરખાવો મૂલગુ પ્રધાન. કીધી કેડિ-કેડિ-પૂંડ-પૂંડ લીધી-પાછળ પડ્યા. ઝગરતા-બે ઉગર્યા તે. રાનિ મમાડ્યા--રણમાં વનમાં રઝળાવ્યા-ભમતા કર્યા.
- ૮૫ છોડ્યાં--છોડવ્યાં. વિસમે-સહજમાં જવાય નહિ એવે. વાલિ-ધોડારમાં.
- ૮૬ વગતર-અખતર. લીઆ ઉદાલી-લઘુ લીધાં-પડાવી લીધાં.
- ૮૭ ઝુદાલ્યાં-ઝૂટવી લીધાં.

- ૮૮ ધૂરિ—આગેવાન-મોખરાનું. આગલિ-આગળ-લૂંટ અને પાય-
દળને અગાડી કરી.
- ૮૯ તેણઈં...હૂતિ—તે દિવસે અમાવાસ્યા-અમાસ હતી. શૂંડ-
લિઈં...પાલિ—લખણ સેવડુ અને સાદુ સોભતુ તે વખતે
ખૂડલીમાં સરોસરની પાળે રહ્યા.
- ૯૦ પલહાણ હલાવ્યાં—ઘોડાની પીઠ તપી ન જાય માટે મુસાફરીને
અંતે તગ ઢીલો કરી સામાન રહેજ ઉચો કરી પાછો મુકાય
છે. ઘોડાનાં પલાણ હલાવ્યાં.
- ૯૦ સીતલ છાયા લીધી—હડે છાંયડે ખેડા-મુકામ કર્યો. શાળ
ચાસળી—ખાણ ચાસણી-ચંદી-એક જ અર્થવાચક બે શબ્દો.
હાલ ખાણ અને ચાસણી (ચંદી) જૂદા અર્થમાં વપરાય
છે. ઘોડાને ખવરાવવાનું ધાન તે ચંદી અને ઇંતર ઢોરને
ખવરાવવાનું તે ખાણ.
- ૯૧ મેછ-મ્લેચ્છ-મુસલમાન. ડાબ-હાથે પહેરવાનાં અખતર.
કોઠિ-શરીરે કોઠા ઉપર-ધડ ઉપર પહેરવાનાં અખતર.
- ૯૩ જે...આવિડ-તુરક લોકોએ તળાવે હૂમલાની ખબર આપવા
જે નોખતો વગાડી તે સુર સાંભળીને મલિક નેખ ઉતાવળથી
ત્યાં આવ્યો.
- ૯૬ રૂંડમુંડ-સં૦ રૂંડ—માથા વગરનું ધડ. મુળ્ડ-માથુ-માથા
વગરનાં ધડ અને ધડ વગરનાં માથાં. રડવડઈ-રડવડે છે.
ડમે-ઉચે. પાલિ-ચોતરફ.
- ૯૭ ફેરી વીંટી-ફરતા વીટી લઇને. ઝડવ્યા-તતાર્યા-હાથીએને
હૂમલો કરવા ધસાવ્યા. કીધાં બાળ સંવાળ-કમાનપર ખાણ
તીર ચલાવ્યાં.
- ૯૮ શેડાં...માંડો-ભાલાનો કોટ કર્યો. ધસારો લાવનારને ભોંઝાય
એમ ભાલા ગોઠવ્યા.

- ૯૯ સુહડ-સુભટ. સુહીર્નિ-ચાલીને. નીરિ ગલંતા ચીર-પાણી
ટપકતાં લગડાં ભીનાં તરખોળ પહેરેલાં લુગડાં સહિત. ન
જાવા લામહ-જવા પામે નહિ. આહાણિ-સં૦ આ+હન=
મારવું. આઘાત કરવો. પ્રા૦ આહળ-મારે ફેંકે.
- ૧૦૦ અંગમી-માથે લધને-વહોરી લધને-વેડી લધને. લોહ-લોહું-
તરવાર-ધા પડશે તેની દરકાર ક્યાં વગર સરખાવો 'મરણું
આંગમી ભરે છે મૂડી દીલની દુગ્ધા વામે જોતે' પ્રીતમ.
જોતે 'આંગમણુ' કહીએ છીએ તેની જોડે આ શબ્દને
મંચંધ હશે ? વાજહ...કેકાણિ-ધા વાગે છે; ઉઘાડાં અંગ
છે તોએ ઘોડે ચડયા.
- ૧૦૨ ઝથલા-ઉત્થલા પરિવર્તનમ્ । દે૦ના૦મા૦ । હમલા.
સિંહ-પોતે.
- ૧૦૩ રણવટિ રહુ-રણુમાં રહ્યો-મરાયો.
- ૧૦૪ ફેહિડ-ફેડયુ-અધાનો નાશ કરી ઉજ્જડ કયું. સુદ્ધિ
કરેવા-અખર કરવા. સુદ્ધિ...રાય રાખતે હારતી અખર
કરવા જાય એવું કોઈ ઉગર્યું નહિ.
- ૧૦૫ લલાટિ-ભાલમાં-કપાળમાં. વાંદળૂ-વંદન-આંગળીપર લધને
કપાળે અડાડવું તે. તુહ તળો-તારી-છટ્ટી વિ૦ એવડો પ્રત્યય.
- ૧૦૬ રાઉતવટ-રજપુતપણું-રજપુતની રીત-ટેક. સાહમા-સામે
મેંએ. સવેડ-સર્વને. સુર-દેવતા.
- ૧૦૭ ઉચ્ચરહ પુરાણ-જૂની વાત કહે છે. માળસ-તીર પુરુષ-મરદ.
- ૧૦૮ રબારી-રબારી-આહેર-જેઓ સાહે રાખે છે. જૂના કાળમાં
કાગળ પત્ર, સંદેશ લખ જવાનું કામ આ લોકો કરતા. ઘણી
ઝડપ આલવાળી સાંઢણીઓ રાખતા. જમલુ-સાથે.

- ૧૦૯ સર-સુર-અવાજ. તુરી તારવો-ત્રીણી કાઢેલા-ચુંટી કાઢેલા થોડા લઈને.
- ૧૧૦ રાડત...હથોઆર-રજપુતોએ હથીઆર ઠીક વાપર્યા. સારી રીતે લઢયા.
- ૧૧૧ પાતસાહ...સલામ-સંદેશો કહીને-શાહને સલામ કરી. આજં-દિડ-આનંદ પામ્યો. ખુશી થયો. તસ-તેને. પંચાંગ પસાડ -પાંચે અંગના પોશાક.
- ૧૧૨ શુદ્ધિ-ખખર. ન આવ્યા વહી-પાછા આવ્યા નહિ. કાં સારુ રહી—શું કરવા રહે-થોભે.
- ૧૧૩ દૂહવળ-દૂભણુ. શીકર. નવિ દલિ હળાર-થવાનું તે ટળે નહિ. હણાર-થવાનું-ભવિષ્યમાં નિર્માણ થયેલું. ભવિતવ્યતા. ચાર્ડિ-ચાડે-પારે.
- ૧૧૪ રાંધિલ-રાંધનાર-રસોધયો-કેંસીયાતળૂ-કાંસાનું. પ્રહાર મ વાલિસિ ઘળૂ—ઘણું પછાડીશ નહિ. ઘણું ખખડાવીશ નહિ.
- ૧૧૫ લોહ તળઈ મિઈ-લોહાના (તરવારના) ભયે. તરવારના ખખ-ડાટને લીધે. બિહઈ બાપ-આપ ખહીએ છે. નાસી...આપ-નાસી આવીને જનત ઉગારી-ગયાવી છે. સાંસહુ-સાંખુ.
- ૧૧૬ મોકલાવિડ-મહિપે રાજને સમાચાર મોકલ્યા અને લશ્કર લઈને ત્વરાથી લઢવા ચઢી ગયો. એણે બસે સાથીઓ સહિત સરખ મલિકને પોતાને હાથે કાપી નાખ્યો.
- ૧૧૭ અમરાપુરિ-ઇન્દ્રની રાજધાની-દેવલોકની નગરી-પુરાણોમાં જૂદા જૂદા દેવોની નગરીઓના નામ આખ્યાં છે તેમાં વિષ્ણુની વૈકુંઠ, શિવની કૈલાસ, કુબેરની અલકાપુરી. સાંચરિડ—સાંચર્યો-ગયો.

- ૧૧૮ જાસ તણુ-જસ-જેનુ. છટીનો એવડો પ્રત્યય. આગલિ ઝમો-અગાડી ઉભી રહીને. ઝમ ક્રિયાપદ હાલપણુ કાઠીઆવાડમાં પ્રચલિત છે. જેમકે ઉભી ઉભીને થાક્યો. ઉભો. ઉભતો જ નથી ઇ. ઇ. જાતિ સ્મરણિકા-પૂર્વ જન્મનાં સ્મરણુવાળી. પૂર્વ જન્મમાં કાણુ હતી, શું હતું, તેના જ્ઞાનવાળી. શકન-શાકુન શાસ્ત્ર-જ્યોતિષની એક શાખા. અહિ સમગ્ર જ્યોતિષશાસ્ત્રને માટે વાપર્યો છે. સરુપ-સ્વરૂપ-શુકન કેવા છે વગેરે બધી હકીકત. વિમાસી-સં૦ વિ+મૃશ્-વિચારીને.
- ૧૧૯ નવિ-નવે-નવ અવતારમાં. દેવ-કૃષ્ણ. આદિ પુરુષ-કૃષ્ણ-વિષ્ણુ ભગવાન. સંહર્યા-સંહાર કર્યો-માર્યા. દસમીવાર-વિષ્ણુનો દસમો અવતાર-મ્લેચ્છાંતક-કલિક.
- ૧૨૦ પંચ...પતંગ-જો જઈને દીવે-દીવામાં પડે તો પતંગીઉ પાંખ સહિત પોતાનું અંગ બાળે છે. જડ-જો. ચાલીજા ફસિ-ચાલીને જશે. જઈશ ભવિષ્યકાળ. સહી-નક્કી. લેસિફ-ભવિષ્યકાળ.
- ૧૨૧ ન માનફ-માનતો નથી. શ્રદ્ધા બેસતી નથી મન રંગિ-આનંદથી.
- ૧૨૨ આમતાત-આમ-પ્રભ-પ્રભના પિતા. દિલવિલાસ-લીલામાં વિલાસી. માવિ-મને ભાવે-ગમે છે. કૂમર-કુંવર. મુઝનફ-મને-મારી સાથે.
- ૧૨૩ મનિ-મનમાં. કુહડ-કૂડો-નડારો. ઝછાહ-ઉમંગ-કાડ. ન હુફ-ન થાય.
- ૧૨૪ નયર જોગિનિ-જોગણી નગર-દિલ્હી. આળવૂ-નેડાવું-અણાવું.
- ૧૨૫ આંતરુ-અંતરો-તદ્વાવત. મોગ પુરંદર-પુરંદર ભોગ (ઉલ્-ટાવેલો ક્રમ) પુરંદર-ઇ-દ્ર-ઇ-દ્રના ભોગ-ઇદ્ર જેવો વૈભવ જેને લાં છે એવો. વચન વિવેક-વિવેકથી બોલવાની રીત.

૧૨૬ ભાવ-રીત. સાંસહું-સાંખું. વરિ-નીકર-વળી.

૧૨૭ કહ...મહું-યા તો વીરમદેને પરણું નિકર હું જરૂર
મરણ પામું.

૧૨૮ કુમરિ...કરુ-અમારી કુંવરી અને તમારો વર, હે કાલ-
કાલકાલે વહેદિ-વિગ્રહ છે તેમાં, લલ્લાપતે સાટે એમનો વિવાહ કરો.

૧૨૯ તં દેસિઉં-તો આપીશું. જે મુખિ માગસિ-જે મ્હોડે
માગશે તે.

૧૩૧ જાસઈ-જશે. આપસિઈ-આપશે. અનામિ-ધનામમાં.
મનિ આણુ રલિ-મનમાં આનંદ આણો-ખુશ થાઓ. કોડિ
-કોટી-કરોડ.

૧૩૨ મનિ હસિ-મનમાં હસીને. પાતસાહ...ઈસિ-પાદસાહે આ
પેર કરવા માંડી. નિવસ-અભિનિવેસ-ચોટ-નિશાન-લક્ષ્ય.

૧૩૩ નવિ દેસ્યુ વેવાહી માન-અમારા વેવાઈ થેવાનું માન નહિ
આપીએ. તુરકાણઈ-તુરક લોકને ત્યાં. નવિ...જાન-તુરક
લોકોને ત્યાં અમારી (રજપુતની) જાન નહિ આવે. મેર...
ચઢઈ-જો મેર પર્વતનું શિખર તૂટી પડે તો એ ચોહાણ
તમારી ચોરીએ ચઢશે નહિ. ચુરી-ચોરી-લગ્ન વખતે વર-
કન્યાને બેસવાને નિર્માણ કરેલી જગા.

૧૩૪ હાથેવાલુ-હાથેવાળો-લગ્ન વખતે કન્યાદાન લેતી વખતે
કન્યાનો હાથ વરના આપી કરવાનો હસ્તમેલાપ. બિહસિ-
બેસશે. જિમણ-જમણ. માહરું-માંલરું-વરકન્યાને ચરભક્ષ
કરાવતી વખત-કંસાર જમાડતી વખત સાત સાત માટલીઓ
અંગર ધાતુનાં વાસણનો એક છોડ-થાંભલો-એવા ચાર થાંભલા
વચ્ચેની જગા. જ્યાં બેસી વરકન્યા એકબીજાને કંસાર જમાડે
છે. નહિ...માહરું-માંલરામાં ચરભક્ષ સાડે બેસશે નહિ-

એસવા પામશે નહિ. નિકલંક—નિષ્કલંક. મયંક—સં૦
મૃગાંક—ચન્દ્ર.

૧૩૫ વડા પુરુષનિ—(અમારા વંશના) મળ પુરુષને. જંઘિસિ—
ઝંખે છે—ઠંઠે છે. આલ-ખોટું—ન થાય એવું. મુહસાલ—
મેસાળ—માના વંશના પુરુષો.

૧૩૬ લાજઈ...છત્રીસ—છત્રીસે રજપુતોનાં ફૂળને લાજ આવે.
एकवीस जे पृथ्वीराज—મારી પૂર્વના એકવીસ રાજાઓ—
એકવીસ પૂર્વજો—એકવીસ પેઢીઓ. તેહુ—તેમનાં. નીર ઉતરઈ
—પાણી ઉતરી જાય—કીર્તિ ઝાંખી થાય.

૧૩૭ રાજગોત્ર—મારું ગોત્ર. અહિટાળ—અધિષ્ઠાન—સત્તા. चाचि-
गदे—કાહડદેવના બાપ સામતસિહની પહેલાં રાજ કરતો
કાહડદેવનો એક પૂર્વજ. એ રાજ જળવાન થઈ ગયો છે.
वटालूँ—વટલાલું—મુસલમાન જોડે સંબંધ કરીને.

૧૩૮ નિશ્ચલ—નિશ્ચય—નક્કી. પૂરાણિ—પુરાણમા—પૂર્વની વાતોમાં
—પાછલા વખતમાં. नवि सुणी—નથી સાંભળી. आगिइ...
होसि नहीं—પહેલાં થઈ એ નથી ને થશે એ નહિ.

૧૩૯ અમૃત...ढोलिइ—હાથમાં આવેલું અમૃત કેમ ઢોળી નંખાય ?
રજપુતનો મળેલો અવતાર તેની પવિત્રતા મુસલમાન જોડે
સંબંધ બાંધી કેમ વિનાશ કરાય ? भवि...बोलीइ—ભવમાં
બોળાવાડો—વગળ—કેમ કરાય ? खूटिइ...कोइ—આવરદા ખૂટે
બધાંએ મરે છે—આવરદા પૂરો થાય તોજ મરે છે.

૧૪૦ જન્મ...जाइ—જન્મવામાં અને મરવામાં નિર્માણ કરેલા વખ-
તમાં એક ઘડીએ આઘી પાછી થતી નથી. मूकइ मान—
પોતાનો ટેક નહિ મૂકે. रुठउ...सुरताण—પાતશાહ—સુલ્તાન
ફીને શું કરશે ?

- ૧૪૧ મગ કોરીને તેમા સદાએ રહે તે જીવનુ પણ કર્મ છૂટતું નથી.
ભાવિ મિથ્યા થતુ નથી. સરખાવો. ‘ મગ કોરીને પેસતાં,
કદી ન મૂકે મોત; આયુષ પૂરે ઉડી જશે, ગોફળુ ગોળા સોત.’
શામળ. સર્વેને પોતાનાં કર્મનાં ફળ મળશે. (જો મરવાને)
પાંચમ નિમાઠ હશે તો છઠ્ઠ કેમ થશે ?
- ૧૪૨ સામ-સમજૂત-શિખામણ. દામ-પૈસા-લાલચ આપવી તે.
ભેદ-ભય ઉત્પન્ન કરીને સમજાવી કામ કાઢી લેવું તે. સામ-
દામ-ભેદ-સમજાવીને, લાલચ આપીને અને ભય ઉપજાવીને
કામ કરી લેવાની રીતો. સર્કમરરાઈ-રાહરપતિ-કાલકદેવ.
- ૧૪૪ તુલ્હે પૂછુ વીર-તમે વીર કુંવર-વીરમદે કુંવર-ને પૂછો.
સોસહિ-માને.
- ૧૪૫ મછરીક-મચ્છર-મત્સર. અભિમાન-અહકાર.
- ૧૪૬ હઠ આદર્યુ-હઠથી યુદ્ધ આદર્યુ. રહુદ્રિથિયા-રહુદ્રીથી.
જાંગી-મહોટાં.
- ૧૪૭ આપ-પોતે-ખૂદ. ગોલિ-ગોલામાં-એ નામના ગામમાં. સપ્તમી
વિં છાહ-જાય. સુંદરલા-સુંદર નામના તળાવને તીરે-લા
-છટ્ટી વિવંનો પ્રલય.
- ૧૪૮ કૈકાળ-ઘોડા. ઠાળ-હાથી બાંધવાની જગા. હાથી, ઘોડા
વગેરેને બાંધે છે તે જગા રાહવી-રહનું ગ્રેગકરૂપ-રખાઈ.
- ૧૪૯ પાશ્વલિ...અહાર-ચોતરફ અઢાર કોસ ફરતો-અઢાર કોસના
ધેરાવાનો. પાતસાહી-પાદશાહનુ.
- ૧૫૦ પટ્ટકુલ-ભગડાં-પડદા. મેઘવના-સંઃ મેઘવર્ણ-ધન્વનુષ્યના
રંગનાં. રંગબેરંગી. ચંદ્રઆથિકાં-ચંદરવા-બાંધેલી ચંદનીમાંથી
જૂલકાં-ઝૂમખાં.
- ૧૫૧ ત્રિકલસાં-મહેલમાં ઉચામાં ઉચી બેઠકની જગા જેના ઉપર
નાના નાના ત્રણ ધૂમ્મટ અને કળશ હોય છે તે. સોના-

તળાં-સોનાનાં-ત્રિકળસાંતી જોડે સંબંધ છે. તારા...મિલક-
આકાશના તારાનાં કિરણોની જોડે દીવાનાં કિરણો એકાકર
થાય છે. કોસોસિ-કોસીસાં ઉપર-કોટમાં ઓથે રહીને મારો
કરવાને રાખેલાં કાંણા જેને બહારથી નાની નાની કમાનો-કપિ-
શિર્ષ-કરી હોય છે તે.

૧૫૨ સાંભલીક-સંભળાય. પેશળાં-તમાસા-મહેશીક-ત્રિકળસાં બણે
ધન્દ્રનાં વિમાન હોય નહિ !

૧૫૩ ત્રિકૂટ-કાકના એક પર્વતનું નામ. લકાનો ગઢ. લંક ત્રિકૂટ
/ સરીખડુ-ત્રિકૂટ ઉપરના લંકાગઢ જેવો કનક સકોમલ
/ ફૂટડો- સોનાની છતા કોમલ-સુંઆલી-મૃદુ-રૂપાળી. વચ્ચિ
/ વચ્ચિ—વચ્ચે વચ્ચે. રત્નવટ-રત્નની એકકો.

૧૫૪ ધજ-ધ્વજ. સુવિશાલ-ધણી (સારી રીતે) મોટી. ચંદ્રુઆ-
ચંદ્રવા. ચુફલા-ચોક્કાળના-ચાર કાળ (પનાના). જાલ-
જાળી-મોતીએ-જાળીવાળી પાડેલી ભાત.

૧૫૫ પંચવર્ણ-પચરંગી. પટૂલડાં-પટોળા; સુંદર ભાત છાપેલાં
રેશમી વસ્ત્ર જે પૂર્વે પાટણમાં બનતાં હતાં. પરિચંચિ—
પડદા-કેનાત. ઘવલ-ઘોળાં. ઘુલહર-ધવલગૃહ. અગાશી.
સુરંગી-સારી રીતે, સારે રંગે ચિતરેલાં ચિત્ર.

૧૫૬ પંચશબ્દ-ચાર તરેહનાં વાદ્ય-આનંદ, સુધિર, તંત, અને
ઘન અને ગાનારનો દુક એ પાચેના સુગ. પંચમહાશબ્દ-મોટી
પદ્ધતિવાળાની અગાડી પાંચ વાદિત્રો વગાડવાનો હક્ક-પરવાનગી
મળતી; જેમ નિશાન ડંકો, નોખત, છત્રી વગેરેની છૂટ રાજકૃપા
દાખલ મળતી તેમ. મૂળ આ વાદિત્રો પંચમહાશબ્દમા ગણાતાં.
દક્ષિણ તરફના શિલાલેખોમાં આ નામો મળી આવેછે. પાછળથી
સામાન્ય રીતે ચૂદ્દનાં વાદ્ય એવો અર્થ આવ્યોછે. એ વાદ્ય તે (૧)
શૃંગ (શિંગડું horn), (૨) તમ્બટ-તમ્બૂર (tambour), (૩)

શંખ (couch-shell), (૪) ભેરી(kettle drum), અને (૫)જયધંટા.જૂઓ.Epigraphica Indica Vol V.p.216 footnote. નાટક-નાટક કરનાર-નટ-નાચનાર. પાત્ર-પાત્ર-નાચનારી. સંગીત-વાદ્ય-નૃત્ય-ગીત. સલૂનડાં-રસાળાં-દર્દભર્યા. સ્વર સાત-સાત સૂર; ખડજ, રીષભ, ગાંધાર, મધમ. પંચમ, ધૈવત, નિષાદ. સા, રી, ગ, મ, પ, ધ, નિ. આ સાતે સૂરને સમક કહે છે.

- ૧૫૭ કાન્હમેર કાહ્નડેવનો કિલ્લો-જલોર. દીપકમાલ-દીપમાલ-ઉચો ચણેલો સ્તંભ જેમાં ચોતરફ ગોખલા હોય તેમાં દીવા કરાય છે તે. ચંમર-હિમાવ્રય ઉપર થતી ગાયના પૂંછડાના વાળનો જૂડો જે મોટાં માણસો અને દેવ વગેરેને માખી ઉરાડવા માટે વપરાય છે તે-ચમરી. કુલપાલ-વંશનો વડો. કુલપતિ.
- ૧૫૮ અચિરજ-આશ્ચર્ય. સુણિદ્-સાંભળીએ છીએ-સાંભળાય છે.
- ૧૫૯ બંદહ-બંદુ-નોકર, બંદાએ. વિસમુ-દુર્જય. વિસમા-કપરા-જખરા. જૂઝાર-લઢવૈયા. પોલિ-દરવાજો. પગાર-સં૦ પ્રકાર:-કોટ.
- ૧૬૧ વિનાજિ-વિજ્ઞાન વડે. ધણી ચતુરાઈ વડે. તુરકહ-છઠી વિ૦ તુરકના.
- ૧૬૨ લીહડ-દહાડે. રલડ-રળે-મેળવે-બનાવે.
- ૧૬૩ આંગમ્યા-આંગમવું-માથે લેવું-ખેડવું. ‘મરણ આંગમી ભરે જે મૂઠી દીલની દુઘ્ધા વામે જોતે.’ પ્રીતમ. નવિ આગમ્યા-વેડી શક્યા નહિ. સીતાઈ-પાદશાહની બેટી. એતો છલ્લો અને એના નામની એક વાવ હાલ પણ જલોરમાં છે.
- ૧૬૪ દેવકીનંદ-દેવકી-દેવક યાદવની દિકરી-વસુદેવની સ્ત્રી-શ્રી-કૃષ્ણની મા-દેવકીના પુત્ર-શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા. ગોવિંદ-શ્રીકૃષ્ણ.

શંખ-શ્રીકૃષ્ણને। રાખ, 'પાંચજન્ય'. ચક્ર-શ્રીકૃષ્ણનું આયુધ.
પહિરણઈ-પહેરવાનામાં-પોશાકમાં.

૧૬૫ ઘડી-ઘટા-જૂડી. કાનિ-કાનમાં-સપ્તમી. વિ० લોલિ-લોલક.
કાને પહેરવાનું ધરેણું. રત્નસૂ જડી-રત્નથી જડેલી. લોલોની
સાથે સંબંધ છે. દેવ-શ્રીકૃષ્ણ. સામલૂં-શ્યામ. કટીમેખલા-
કદોરો-કેડે પહેરવાનું ધરેણું. શબ્દ ગંભીર-ગંભીર નાદ કરતી
કટીમેખલા.

૧૬૬ હવિ-હવે. આશ્યાપુરી-ચોહાણોની કુળદેવી આશાપુરી માતા.

૧૬૭ વુઠડ-સં० વૃષ્ટ-વરશ્યો. વિલસૂ-વિલક્ષ-ગભરાઈ ગએલું.
અંગાર-અગ્નિ.

૧૬૮ ઉલ્કાપાત-સં० ઉલ્કા-ખરતા તારા-ખરતા તારાનો વર્ષાદ.
અહીં અંગારાની વૃષ્ટિ. વિકરાલ-ભયકર. વિષમ-ભારે.
ધુમ-ધૂમાડો.

૧૭૧ કરી મેલ-મેળ કરીને-સલાહ કરીને. દેસિ-આપણે-દેશે.
આવિડ ઉતરી-ગઢ (બલોરનો કિલ્લો) ઉપરથી ઉતરી આવ્યો.

૧૭૨ છઢે પિયાણે-છડી સ્વારીએ-માત્ર જૂજ માણસો સહિત-
એકલા એકલી.

૧૭૪ તૂં વીનવું-તારી વિનતિ કરે છું. તને વીનવું છું. જીતી રચના.
પાછાં...અનિ-કટક-મુસલમાનનાં લશ્કરો પાછાં અહિં આણ.
રાડ હમ્મીર પરિ આદરું-હમ્મીરરાવની પેઠે કરે. એ જેમ
લઢ્યો તેમ લઢું. નામ...કરું-મારું નામ ચઢીઆવું કરે.

૧૭૫ ગઢિ-કિલ્લા ઉપર-અહિં મેડતાને માટે વાપર્યો હોય એમ
જણાય છે. મેડતા ઉપર ચઢી બગ્યો. વિહાણઈ-વહાણે
વાયે-સવારમાં.

૧૭૬ પેરણું-હલ્લો. આયસ-આગા. રાડલૂં-રાબળું.

- ૧૭૭ પૂનિ-ફરીથી. વહી આવ્યા-ચાલી આવ્યાં. વહી હાલ પણ કાઠીઆવાડમાં આવા અર્થમાં રપરાય છે. 'વહો ગયો'-જતો રહ્યો-વહી ગયો-જતો રહ્યો. મહમદિ-મરજો-મડમડે.
- ૧૭૯ જમલિ-મેડે.
- ૧૮૦ ગ્યા-ગયા. વીટડ-વીટયો-વીટી લીધો. પાચલિહ-ચોતરફ. અઈઆર-ચોક્કા. પડઠા-પેઠા.
- ૧૮૧ હેરુ ચાર-ખાતમીદાર.
- ૧૮૪ સહતુ...છતિહ-સહતુ પુતોલી વાલીને જતાં. સહતુ પુતોલી વટાવીને જતો હતો ત્યારે-સતિસમની. તહીહ-ત્યારે-તે વખતે. પાતસાહ મેહતિહ-પાદશાહ તે વખતે મેડને હતા. સરિચ્ચૂ...સકારિ-વીસ હજાર રવારો સહિત સમસખાન શિકારે આવ્યો.
- ૧૮૫ સોકલાણિ સરોવરિ-મોકલસર નામના ગામમાં. કવિયે સરનો પર્યાય વાપરોને 'મોકલસર'નું 'મોકલ સરોવર' કયું જણાય છે. મોકલસર જલોર અને સમીયાણાની વચ્ચે સમાન્તરે આવેલું ગામ છે નકશો જુઓ. હુરમ-ફા.હુરધન-હૂર-પરી-દેવતાઈ સૌદર્યવાળી સ્ત્રી-મોટા માણસની સ્ત્રી.
- ૧૮૬ રાડ જુહારિડ સહુ-સૌએ રાજને ખૂદાર-નમસ્કાર કર્યો. જૂની રચના. વંદિળ-બદીજન. પઝિ-પેર.
- ૧૮૭ લહી-સં૦ લખ્. મેગવે છે માથાલ-તીરદાજ.
- ૧૮૮ પાયક-પાયદળ. અવિલંબીડ-રહ્યો-થોભ્યો. દિવસ...બુબીડ એ- દિવસ ત્યાં રહ્યો એટલામાં સુલ્તાની દળમાં ખૂમ પહોંચી. શી ખૂમ તે પછીની જે વૃદ્ધા ૧૮૯-૧૯૦ માં કહે છે.
- ૧૮૯ અસંભમ-અસંભવિત-ન અને એવી.
- ૧૯૦ માજવા મહી-લડી-લદીને, ભાજવા-ભાગવા, નાશ કરવા.

- ૧૯૨ લેડ-લઈને. અહિનાળ-એંધાણ. નિશાળી. આવિસિ-
આવીશ. ભવિષ્યકાળ.
- ૧૯૩ તુલ્લ તળઈ-ભેવડો પ્રત્યય-તારો. જાતી સ્મરણ મેદ સંધિ
લૂહઈ-પૂર્વ જન્મની સંઘળી હકીકત-કારણ-લહઈ. સં૦ લક્ષ.
-મણે છે.
- ૧૯૪-૨૦૩ આ તૂકોમાં કુંવરી પોનાના પૂર્વ જન્મની હકીકત કહે છે.
પહેલાંના છ અવતારથી સંબધ હતો તે વર્ણવે છે, અને આ
સાતમો અવતાર છે એ કહે છે.
- ૨૦૪ ગાઈ વિળાસો...કરિડ-ગાયનો વિનાશ કરીને-મારીને કામણ
કર્ચું. સાધિડ...ગાઈનિઈ-ગાયના ગર્ભ ઉપર ક્રિયા કરીને
મંત્રની માધના કરી, જેથી, ચિત્ત...રાયનિઈ-રાજનિ
ચિત્તબ્રમ-ગાડપણ થયું.
- ૨૦૮ પૂઠિ-મ્હોટી-ઝાઝી.
- ૨૦૯ સંવત ૧૩૪૮ ની વૈશાખ શુદ્ધ છઠ ને શુક્રવાર. સે-તે ડજલી-
શુકલ પક્ષ-અજવાળીયું. પાઘ-પક્ષ-પખવાડીયું
- ૨૧૦ મસ્તક...નાહ-અમારા મસ્તકનો-માથાનો નાહ-નાથ-સ્વામી
ધણી.
- ૨૧૧ આહિ-આય. લેશિ-લેશે.
- ૨૧૨ થાનક બ્રહ્મ શિકુ ઝુઘરું-હું જે સ્થાન બ્રહ્મ થઈ છું-હિંદુ-
માંથી મ્હેરુ કુળમાં જન્મી છું-તેમાંથી ઉદ્ધાર પામું.
- ૨૧૪ જમાહરુ-જન્મારો-અવતાર.
- ૨૧૬ કાહ સા કરી-કાહનડે શા કારણ-શું કરવા.
- ૨૧૭ તારા-રામાવતારમા થયેલા સુગ્રીવના ભાઈ વાલીની સ્ત્રી.
શ્રી રામચંદ્રજીએ સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી કરી એના વેરી એના
ભાઈ વાલાને માર્યો હતો. વાલીએ શ્રી રામચંદ્રજીનો કરો
અપરાધ કર્યો નહતો માટે પાપ લાગ્યું હતું. અહલ્યા, તારા,
દ્રૌપદી, સતી સીતા અને મદોદરી એ સતીઓ કહેવાય છે.

૨૧૮ ન લાઈ તાલ-તાળ-યોગ લાબ્યા વગર.

૨૧૯ તેહ મળી-તેને અંગે-તે કારણથી.

૨૨૦ મુક્તિક્ષેત્ર-જ્યાં રહેવાથી મુક્તિ મળે એવી જગા. સાત મુક્તિક્ષેત્ર કહેવાય છે. “કાંશી, કાંચી, અવંતિકા, માયા મોક્ષદાંતી, અવર અગોદ્ધા, દારિકા, મધુપુરી હરિરતિ દાંતી.”
દયારામ-સંતસૈયા.

૨૨૨ પૂછિડ વાલી-પ્રતિઉત્તરમાં પુછયું-ફેરવીને પુછયું.

૨૨૩ જડ-જો. પીચાણું-પ્રયાણ.

૨૨૪ અછૂઈ-સં૦ અસ્તિ-છે.

૨૨૫ આય-બળ, લશ્કર

૨૨૭ વીર-વીરમત્તેવ. કુંડિ-જાવાલિ-જાવાલિ કુંડી-જળ્યાલિ કુંડમાં.

૨૩૦ કુળઈ-કોણે.

૨૩૧ સુદરલા તીર-સુદર નામના સરોવરની તેડે-લા છટ્ટી વિ.
નો પ્રત્યય. પરિઅચિ-પડદો-કનાત.

૨૩૨ જંવારા-જન્મારા-પૂર્વજન્મની.

૨૩૪ શિખરો-પહાડી-રાગણી પહાડી. પનુતી-પનોતી-ભાગ્ય-
શાળી, મુખી. તેહવા-તેનો. ચા-છટ્ટી વિ૦ નો પ્રત્યય. મરા-
દીમાં કાયમ પેઢેના આ પ્રત્યય ગુજરાતીમાં જૂના સાહિત્યમાં
છૂટો છવાયો નજરે પડે છે; નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં
ઠેર ઠેર-ખસૂસ કરીને છાપ તરીકે-નરસૈયાચા સ્વામી
રૂપે જણાય છે. ભાવણમાં પણ જણાય છે. પદ્મનાભમાં પણ
આ વિરલ પ્રયોગ જ છે, એ વિચારવા જેવું છે. પ્રાચીન
પદ્યમ રાજસ્થાની ભાષામાં ચડ પ્રત્યય છટ્ટી વિ૦ માટે
અપવાદ રૂપ જ ડા. ટેસીટોરીને નજરે પડ્યો છે. ઉ-‘હુ
સેવું સહી તુમચા પાય.’ ડા૦ સર રામકૃષ્ણ ભાણ્ડાર

કર મરાઠી પ્રત્યય **ચે-ચા-ચી** સંસ્કૃત તદ્ધિત પ્રત્યય ત્ય ઉપરથી ઉપજાવે છે; અને **इह, अत्र, तत्र** વગેરે અમુક અવ્યયોને જ લાગનારો આ ત્ય પ્રત્યય વ્યાપક થઈ જઈ બધાં નામને પણ લાગનારો મરાઠીમાં બન્યો એમ દર્શાવે છે. છતાં પ્રા० **एच्चय** વાળી વ્યુત્પત્તિની સાથે સખળ વિરોધ ઉત્પન્ન થતો નથી. **एच्चय** (એટલે, છ તે અમુક રૂપાન્તર કરનારી સ્થિતિનો અંશ બાદ કરતાં **चय**) ને ત્ય-ત્યક ગુજરાતીમાં અથવા તો અન્તિમ અપભ્રંશમાં-બહુ જ સંકેતિત પ્રદેશમાં **च** પ્રત્યય રહ્યો, અને સર્વનામની બહાર ક્વચિત્ વપરાતો જણાય છે; સર્વનામમાં પણ સકાયથી જ. મરાઠી જોડે કશો સંપર્ક નહિ એવા સૈકાઓમાં (નર-સિંહ અને પદ્મનાભના સમયમાં) આ પ્રત્યયના દર્શનથી એ સાબિત થાય છે કે તે મરાઠીમાં તેમજ પ્રાચીનતમ ગુજરાતીમાં (અન્તિમ અપભ્રંશમાં) એ રૂપ ત્રીજી સહીયારી (પ્રાકૃત) ભાષામાથી આવેલું. જુઓ કા० પ્ર. તું ત્વં ભો० દિ० તું અવલોકન. વસન્ત પુ. ૧૫ પા. ૪૭૫-૭૬. પોસ્ત-પોષે-સતોષે. પાવસિ-સં० પાવૃષ્-મેઘે-આકાશે.

૨૩૫ **मई-भे. मन्मथ-मन** મથી નાંખે એવો-મદન-કામદેવ. **डुहव्यु-दुलव्यो. निर्गुण-नगुणी-गुण** વગરની. પીયુ-સખોધન-હે પતિ. **परदेसणी-परमुदकमां** રહેનારી. આપિઆપ સંભારિ-પોતે કાણુ છો તે પોતે જ સંભારી કાઢો.

૨૩૬ **नीगमुं-निर्गमुं-गाणुं-गुणइं. रयणि-सं० रजनि-रात्रि.** ઘણેરી-ઝાઝી-લાળી-મોટી. રહજૂ ન જાઈ-કર્મણિ વિધ્યર્થ કૃદન્ત-રહું ન જાય. હિં० રહ્યા નહિ જાતા. અપભ્રંશ વાક્ય રચના. જુઓ સિ. હે. ૮ । ૪ । ૪૪૧. સરખાવો. ન સહિજૂ જાઈ. કા० પ્ર०

૧૩૭ જલહીળી-સં હા-તજ દેવું. જળથી છટી પડેલી. કંત વિહુળી
-તંથ વગરની. સ્ત્રીની-સં ક્ષીણ-સુકાયેલી-લેવાયલી. દુર્બળ.

૨૩૮ જં માગસિ ત ઘોસ-જેમ માગીશ તેમ આપીશ.

૨-૯ બીજાં.. ચ્યારી—ખીજાં ચાર વાનાં માગીશ. સોમનાથ...
ધરિયા-સોમનાથ છૂટયા ત્યારે-ઢોડોયા ત્યારે-પકડેલા.

૨૪૦ પાતમાહ...ઘોડિ—પાદશાહનું નકારું દેખાય. રાત્રીવાઈ-
રતોવાધ-રાત્રે.

૨૪૧ જાહ ચમ પરદુ-જેમ દૂર જાય. જેમ ટળી જાય. પાલસિઈ-
ભવિષ્યકાળ. સાચું હસિઈ-એમ થશે. એ સાચું થશે.

૨૪૨ દેડલ...રહુગ-દેવળનો રંગમંડપ તોડે નહીં.
દેમિ...મહુગ-અમારા દેશમાં રંજડ-નાશ-ન કરવો. બ્રાહ્મણ
અને ગાયને પીડા ન કરવી. તો રાજ પોતાનું વચન-કાલ-
આપે.

૨૪૩ ટલતુ-શિવાય. પાદશાહ બાદ કરીને બીજું ગમે તે. ગચળાંગળ
માળ-ગગનના આંગળામાંનો સૂર્ય.

૨૪૫ કોઠા-ઝૂંજ. કોસોસાં-સં કપિશીર્ષ-કાટની બહારની
બાજુએ અણીદાર કમાનો કાઢી હોય છે અને જેમાં બાકાં
ગખાને બંદુક મારવાની સોધ કરી છે તે. ગૂંચ-ગોખ. મદ-
માદ-ડહેલાં. મતવારણાં-સં મત્ત વારણ:-મહેલની ઉપરનો
ઉચો ઝોરડો. ધવલહરે-સં ધવલગૃહ-હવેલો, અગાશી.
મૂમિહરિ-ભૂમિગૃહ-ભોંયડું.

૨૪૬ રાજલોક-રાવળું. અતેડરી-રણવાસ-રાજની સ્ત્રીઓને રહે-
વાનાં મકાનો.

૨૪૯ કુંચરી જોવા આવા મળી—કુંવરી જોવા આવી તે પ્રસંગે
—જોવા આવી માટે.

૨૫૧ આગેવાળ-ભોમિયો, રસ્તો બતાવનાર. સહુ...કરી-સહુ
વળાવી કુરીને પાછું ફર્યું.

૨૫૨ જિહમતિ-હેરાત.

૧૫૩ વહિ-ગમ. સદ્મમ્ભરિ-સંભરમાં

૨૫૫ આપાપણે-પોતપોતાને.

- ૧ સંતોઃખિડ-સતોપ પામ્યો. સજન-સં૦ સ્વજન-પોતાના માણસો. થીડ-થયો. આરોગ-નિશ્ચિત-ખૂશી.
- ૨ રલી-સં૦ રલિઆયિત-રલિયાતિ-રલિયાત-રલો ઉપ-રથી સ્વર પ્રત્યયથી થયેલું ય શ્રુતિ વાળું વિદૃતરૂપ. કાડ. ઉત્કટ અભિલાષા-પ્રયળ ઇચ્છા. કિમ-કેવી રીતે. તદ્-તેં. માય-મા-બદાલનો બોલ.
- ૩ આયસ લાહિડ-સં૦ આદેશ-પ્રાં આપસ-આજા માથે ધરી. હુકમ માથે ચલાવ્યો. સાવધાન-સાવધાન થએલો ધ્યાન આપીને બેઠેલો.
- ૪ સકલ સ્વરૂપ-અધી હકીકત.
- ૬ વિષમ-દુર્ગમ-છતાય નહિ એવો. અસિડ-આવો. તિસ્યુ-તેવો. આસેર-તીમારમાં જુનો ઐતિહાસિક દિલ્લો આસીરગઢ. ગ્વાલેર-ગ્વાલીઅર.
- ૭ તિસિડ-તેવો. ચિત્રકોટ-ચિતોડનું જુનું નામ. ચિતોડનો ઐતિહાસિક દિલ્લો.
ચાંપાનેર—પાવાગઢનો દિલ્લો. મામેર.
- ૮ માંહવગઢ-ધારના રાજ્યમાં જુનો ઐતિહાસિક દિલ્લો. માળ-વાની પ્રાચીન રાજધાની. મોહદેર—મોઢરાનો દિલ્લો. રાનેર—નુરત પાસે તાપી નદી પર આવેલું શહેર.
- ૯ વણું-મોટે ભાગે-વિસ્તારથી. તલહટ્ટી-તળેટી. અમ્મસડ-અખ્યાસ કરે. ભણે. વાસિ વસડ-વાસે વસે છે. વાસ કરે છે-રહે છે.

- ૧૦ વિદ્યાવાદ-શાસ્ત્રો સંબંધી વાદવિવાદ. વિનોદ-આનંદ-આનંદને સારૂ શાસ્ત્ર કાવ્યાદિની ચરચા. વનચ-વિનય. વિવેક-સભ્યતા. લહરૂ સુવિચાર-સારા વિચાર ધારણ કરે છે. સદ્વિચારવાળા છે. રાજવંશ-રજપુતો. રજપુતોનાં છત્રીશ કુળ-વંશને સારૂ જૂવો. કાં પ્ર૦ ટીકા. પા. ૧૫૨ છન્નુ ગુણ-સારા માનેલાં છન્નુ કાર્યો. સંપૂર્ણતા વાચક શબ્દો. લક્ષણ વત્રીશ-ખત્રીસ લક્ષણ. છન્નુ ગુણ...વત્રીશ-સર્વગુણ સંપન્ન. સર્વ સારાં લક્ષણવાળા.
- ૧૧ અવલા...ગાય-જ્યાં પ્રાણણ, સ્ત્રીઓ અને ગાય મનાય છે, -પૂજ્ય ગણી જેમનું રક્ષણ થાય છે. હીણકર્મ-નહારાં કર્મ-કુકર્મ. આચરડ-કરે છે.
- ૧૨ ચ્યારિ વર્ણ-પ્રાણણ, ક્ષત્રિ, વૈષ્ય અને શૂદ્ર વિવહારિયા-સંઠ વ્યવહાર-વહેવારીઆ. ઉઠ 'તિહાં મહાધન શ્રેષ્ઠ પહવડ નામે વિવહારિઉ વસડ.' વૈતાળ પંચવીશી. (ગદ્ય) જગજીવન દયાળજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલી. વળી 'વૌસ સહસ વિવહારિયા પ્રાસાદ ન લાભડ પાર.' સીતાહરણ, મંત્રી કર્મણનું. વુહુરિડ-વહેરે છે-વેચાતાં લે છે. વૌકિડ-વેચે છે. ચાલડ ન્યાડ-ન્યાયે ચાલે છે-વેપારમાં દગોડટકો કરતા નથી. દેસાઉરિ-દેશાવર સાથે. વિવસાડ-સંઠ વ્યવસાય. કામ-ઉદ્યોગ-વેપાર.
- ૧૩ જલવટ-જળમાર્ગ-તરી. થલવટિ-ખુશ્કી-જમીન માર્ગે. વિદેસિ-પરદેશી. વૌસા-વીસ વસાના. દસા-દશ વસાના. વાણીઆની નાતના વિભાગ. મૂળ પોતાની જ નાતની જોડે કન્યાવ્યવહાર કરનારી જાત તે વૌસા. તેમાંથી કોઇએ ખીજ નાતની સાથે કન્યાવ્યવહાર કરવાથી જુદી પડેલી નાત તે દસા. એ દસામાંથી પણ વળી ખીજની જોડે લગ્ન વ્યવહાર

અંગે પાંચા થયાછે. વીસાશ્રીમાળી-દશાશ્રીમાળી-પાંચા પોરવાડ
૪-૪. શ્રાવક-જૈનમતાવલંબી. મહેસરી-સં૦-માહેશ્વરી-મૂળ
તો જૈન નહિ પણ માહેશ્વર મતાવલંબી પણ હાલ એ શબ્દ
જૈનેતર-વૈષ્ણવને માટે વપરાય છે-મેશ્રી.

૧૪ ફહીયા-દાણાના વેપારી. દોસી-પ્રા૦ દોસીઅ-કાપડના
વેપારી. જવહરો-ઝવેરી. નામિ-પ્રખ્યાત. નેસ્તી-ધીના વેપારી.
છત્રીસદ્-છત્રીસે. સંપૂર્ણતાવાચક શબ્દ. બધાં. ક્રીયાણાં-
કરીઆણું-ગાંધીને ત્યાં મળતી પત્ર, પુષ્પ, ફળ, મૂળ આદિ
સૂકી ઉદ્ભિજ વસ્તુઓ.

૧૫ નગરિ...પીઠ-શહેરમાં માંડવી આગળ સુંદર બબ્બર છે.
આછી-સુંદર. સ્વેરા ચોલ-ધણી જ રાતી. પાડસૂચ-રેશમ.
પટુજા-રેશમના દોરા વગેરે ગુંથનાર. ધરેણાં રેશમી દોરીએ
પરોવનાર. સાલવી-સાળે કામ કરનાર-વણકર. અળા-
વદ્-મંગાવે.

૧૬ કસારા-તાંબાપીતળનાં વાસણુ ઘડવાનો ધંધો કરનારી નાત.
નટ-ખેલ કરનારી એક નાત. નાળુટીયા-નાણાવટી. લોટીઆ-
ધડેલા ઘાટ-વાસણુ વેચનાર નાત. વહેરા. સાથિ-સાંથમાં-
બબ્બર ભરાય ત્યાં. સુદાગર-સોદાગર. ઘોડા વગેરેનો વેપાર
કરનાર. સાંથિ...સાર-ઘોડાના સારા સોદાગર અગર સારા
ઘોડાના સોદાગર.

૧૭ સૂઝડાં-મિઠાઇ. નાગરવેલિ-પાનનો વેલો. અળીઆલાં-
અળીશુદ્ધ-જં-જે.

૧૮ ઘડી...માન-ઘડીએ ઘડીએ ઘડીઆળે ડંકા વાગે છે જેથી
રાત્રિદિવસનું માપ-કેટલો વખત થયો તે જણાય છે. ચુહુટાં-
બબ્બર-ચાટાં-ચૂક-સં૦ ચતુષ્ક-પ્રા૦ ચડક-ચોક. ખૂદી
જગા. ચૂતરાં-ચાર રસ્તા મળતા હોય તેવી ખૂદી જગા.

ચોતરાં. આ! શબ્દનો હાલનો અર્થ ખૂંટ્યો-મોટો-ઓટલો થાય છે.

૧૯ સેરી-પોળો. સાંથ-બજાર ભરાવાની જગા. મોકત્રી વાટ-મોકળી-પહોળી, વાટ-રસ્તા. છોહ પક્તિ હાટ-છોહ-છો-ચુનો. ચૂનાથી આધેશી દૂકનોની હારો. સર્ફ-દરજ. અઢારે-વર્ણ-સંપૂર્ણતાદર્શક શબ્દ. બધી વર્ણના-બધી નાતના.

૨૦ ગાંછા-ધાંચા-વાંસકોડા. “જંગમ ફાડે વાંસ, ઘટ લીધો કર ધાંચે.” સામળભટ. છીપા-લૂગડાં છાપનાર-ભાવસારની એક નાત. હાલ મુસલમાનની એ ધધો કરનારી નાત જ છીપા કહેવાય છે. હિંદુની એ ધધો કરનારી નાત ભાવસાર જ કહેવાય છે. તેરમા-? વિવસાઈઆ-સં૦ વ્યાવસાયિકા:-વ અને સનો વ્યત્યય-વસવાયા. વ્યસયતે સાઈ સરખાવો:-કલશી-કસલી; વારાણસી-વાળારસી; વિડાલ:-બિલાડો. ચુહટફ-સં૦ચતુર્વર્ત્મકં-પ્રાંચત્તવત્તં ચત્તવટ્ટં-ચત્તવટ્ટ-ચૌટું-ચૌટે. ત્રી. વિ. ચૌટે. ચુહટફ...દલઈ-ચૌટે-ભીડ એટલી છે કે-હૈયે હૈયાં-છાતીએ છાતી લિડાઈ-દળાઈ જાય.

૨૧ આશાપુરી-એ નામની ચોહાણોની કુળદેવી. યોગિની-ભેગણી-દેવીઓ. ચતુર્ભુજ-ચાર હાથવાળા-વિષ્ણુ-શ્રીકૃષ્ણ. કાલ્હસ્વામી-કાલ્હડેના ધજ શ્રીકૃષ્ણ. ગિરુઆ-ગરવા. પ્રાસાદ-મંદિર. શિશિર તડોવડિ લાગુ વાદ-તડોવડ-સમોવડ-સરખાં સરખાં-બધાં દેવળોના શિખરો ધણાં ઉચા હતા-જાણે કે શિખરો વચ્ચે ઉચાઈમાં જરોબરી કરવાને વાદ થયો હોય નહિ!

૨૨ ફીંદિ-કળશ. વલતઈ વારિ-વળતે વારે. ત્રીજે ત્રીજે દિવસે. જાત્ર-દેવસ્થાન આગળ ભરાતા મેળા. પાત્ર-પાતર-નગર-નાયક-ગુણકા.

- ૨૩ પુરહ....શોક-જે લોકો પુર પ્રત્યે-શહેરમાં-આવે છે તેમનાં ભૂખ, દુઃખ અને શોક ટળી જાય છે. જિનાલાં-જૈનમંદિરો. વસહી-ધર. વસ્તી. પાઈઅલચ્છી. દેહરાં-દેવમંદિર-દેવસ્થાન-જેમાં જૈન ધર્મની મૂર્તિયો રહે છે તે. પોસાલ-પોશાળ. જૈન લોકોને ' પોસો ' (પ્રાં પોસહ-ક્રિયાવિશેષ) ઇત્યાદિ ધર્મક્રિયા કરવા સાર-ભણવા સાર રાખેલું મકાન. પાઈઅલ સહ મહાળવો.
- ૨૪ કુંડ જાવાલિ-જાવાલિ કુંડ. વારુ-સુંદર. સોહામણિ-સોહામણી, સુંદર.
- ૨૫ શોભિત વૂર્જ વૂર્જ કાંગરુ-પુરજે પુરજે શોભિતા કાંગરા. નદી.....ફલવા વરુ-ઝાડ સારી રીતે ફળે તે માટે કરેલી કૃત્રિમ નદી-કાંસ.
- ૨૬ કરહડી-કરધટી-હાથે પાણી લેવાય એવી. મંડપ રંગ-રંગમડપ.
- ૨૭ જાલહુરો-જાલોરનો. કાહ્ન-કાન્હડદે. ત્રિણિ...તળી-તળેટીએ આવેલા ત્રણ દરવાજા.
- ૨૮ ફૂટરી-રૂપાળી. ચીતુડી-ચીતોડની-જે દરવાજે થઈને ચીતોડ જવાય તે. બારી-ખાર.
- ૨૯ પરવ-સં૦ પ્રપા.-વટેમાર્ગને પાણી પાવા નિર્માણ કરેલી જગા.
- ૩૦ મુદ્રા-અમુક ધર્મસૂચક ચિન્હનાં ચિત્ર-છાપાં. એના જે પ્રકાર છે. તત્તમુદ્રા અને સીતમુદ્રા. ચિન્હવાળાં છાપાં તપાવીને ડામ દેવાથી ધા રૂઝાય એટલે ચિન્હ દેખાય છે તે તત્તમુદ્રા અને ચંદન-ગોપીચંદન વગેરે પદાર્થો તેમાં ઓળીને શરીરે લગાડે છે તે સીતમુદ્રા.

‘ ચીર્ષા તિલક ને તુલસીની માળા છાપાં અંગ બિરાજેરે. ’
નરસિંહ મહેતો-મામેરં.

‘લેખ દેખીને અજર નથી કરતા, છાપ આપો છો હરિ, -
શું નેધ મોકલી, શું નેધ ખાળી, પરીક્ષા તે એવી કરી,
છાપો કે ઉત્તર આપો રે, ત્યાંમુધી અડવું છે—સર૦

નરભેરામ.

કાંથડી-કંથા. યતિ-યોગી-કાપડી-જુદા જુદા પ્રકારના-
પંથના સાધુઓ. પંચીઆ-પંખીની પેઠે ભમનાર-સ્થિરવાસ
કરીને ન રહેનાર-રમતા રામ. અવારીઝ-સં. અવ+આ+કૃ-
વહેચાય છે-અપાય છે.

૩૧ તરુવર.....જૂવટઙ-જૂવટઙ-જૂગટ્ટ-જૂગાર-ઝાડની છાયા
નીચે આરસની ફરસખદી ઉપર રાઉતો-રજપુતો જૂગટે રમે
છે. નગર-નાયકા-ગણિકા. કલાવતણી. નવલા-નવા.

૩૨ તાસ તળઙ-તેમના-છટીતો એવડો પ્રત્યય. વિસમઙ-વિશ્રામ
લે છે-રહે છે. ભોગીપુરુષ-રસિક-વિલાસીજન. નિવેસિ-
પડોસમાં-પાસે-થડમાં. ઢીકુઆ-ઢીકુડીઓ. શહેરની પાસે
ઢીકુડીઓ ચાલી રહી છે.

૩૩ ગરુડ-ગરવો, ગૌરવવાળો કૈલાસ-હિમાલય પર્વતના એક
શિખર ઉપર મનાતું શહેર-જ્યાં શ્રીશંકર ભગવાનનો વાસ છે.
જુદા જુદા દેવની નગરીઓમાં કૈલાસ મહાદેવની, અલકાપુરી
કુબેરની, અમરાવતી ઇંદ્રની અને વૈકુંઠ વિષ્ણુની મનાય છે.
પુન્યવંત-પુણ્યશાલી ત્રિકુટ-લકામાં આવેલો પર્વત. જિસિડ
.....જહિડ-જાણે સમઘાતુનો અને રતનજડિત કોસીસાંવાળો
ત્રિકુટ પર્વત (ટાંકણાવડે) કોરી કાઢ્યો હોય નહિ એવો.

૩૪ ફારકી-જ્યાંથી સખ્ત મારો ચલાવાય એવી જગા. વિસમા
માર-સખ્ત મારો. સમદા-સમુદાય.

૩૫ મગરવા તળા-અ૦ મગરેળ. સાં-સાંજ-સાંજના. વ્યાપા-
રીઆ-વેપારીઓ.

- ૩૬ ગરથ-દ્રવ્ય. ટાંકી.....દીવેલ-વાવો (ટાંકીને) ખોદી કાઢીને તેમાં ઘી, તેલ વગેરે ભર્યા છે. દીવેલ તો લાખ 'વરસ પહોંચે ચાલે-એટલું ભર્યું છે.
- ૩૭ જૂના સાલણાં-જૂની-ગઈ સાલોનાં. ચઢ-સુકકું ધાસ. ર્ધ-ગમણી-ખાળવાનામાં બેઠએ તો-ખાળવાની વસ્તુઓમાં-ભણીના આવા અર્થ ઉપર લક્ષ ઘો. લક્કડ-લાકડાં. બડસળૂ-એસણું-એઠક રહેવાની જગા.
- ૩૮ પાટનુ ઘણી-રાજગાદીનો માલીક. બીજી.....ઘણી-ખીજ ઘણી જમીન ખાનગી ગરાસ તરીકે ભોગવે છે. પંચવર્ણ-જુદા જુદા રંગના.
- ૩૯ ચરિઈ.....લાલ-ધણા રૂપાળા લાખેક ઘોડા શેરડી, સાકર અને દ્રાક્ષ ખાય છે. પાળીહસ-પાણી ભરનાર-જળધડીઆ. પોલિઆ-દારપાળ. સૂઆર-રસોધ્યા. દાસ દોકોલા-નોકર નકર.
- ૪૦ શ્રીગરણા-શ્રી મહેર રાખનાર અમલદાર. વડગરણા-વહી-ચોપડો-દફતર-દફતર રાખનાર અમલદાર સાળહિતા-સાધન-લક્ષર ઉપરથી લક્ષરી મહેતા-દારકુનો. તલહાર-તલ-ગામ. રક્ષક-સાચવનાર સં૦ તલારક્ષ-પ્રા૦ તલારક્ષ-(તલારક તલારઅ) તલાર-ગામનો કોટવાળ. જુઓ ત્રિભુવનદીપ પ્રબંધ. તલારડ-કોટવાળું. સેલહુત-શલ્ય-ભાલો, હાથ-હાથ-ભાલદાર. જુઓ ત્રિભુવનદીપ પ્રબંધ. દેહરાસરિ-પોતાને ઘેર-રાજસેવા-દેહરાસર રાખનાર બ્રાહ્મણ, રાજસેવા-મદિરમાં જે પ્રકારે સમય સમયની પૂજા વગેરે થાય છે તેવી પુજા, ઘેર રાખનાર. પ્રોહિત-સં૦ પુરોહિત-પરોત. ગોરપદું કરનાર બ્રાહ્મણ.

- ૪૧ અવધાનીઆ-અવધાન કરનારા. ટાવરી?—મસાહણી-ઘોડાનો અને ઘોડેસ્વારના લશ્કરનો ઉપરી અમલદાર. કરઈ.....તુરી—મસાહણી નામનો અમલદાર ઘોડાની ચિતા-ફિકર-મંભાળ રાખે છે. ફસી.....જાડલી—દિવસમાં ત્રણવાર ઘોડાની તપાસ રખાય એવો રાખનો ઠરાવ છે.
- ૪૨ મંડારી-લડારનો ઉપરી. કોટારી-કેડારનો ઉપરી. વરુ-વરો. નિત્ય જે ખપે એ. પૂરઈ વરુ રાડલુ-રાખને જે વરો-ખર્ચ થાય તે આપે. આવ્યા ગ્યા-આવ્યા ગયા-મહેમાનો.
- ૪૩ વતાં-વૃત્ત, કામ, કામગરી. સરખાવો જુની કહેવત 'વતું કરીને વાળીશ' કામ કરીને વાળીશ. નિતુ.....કળહતાં-કળહતાં-સીધાં-પેટીઆં. રોજરોજ રાખની પાસે કામ કરે છે ને પોસાતાં-સારાં પેટીઆં મેળવે છે. કલગઈ-ઝોળગ કરે-વારે વારે આવે છે.
- ૪૪ સુહડ-સુહટ. રોસાલા-મીઝળ-ધૂમંડાઈવાળા. કુતારઈ લૂણ-લૂણ ઉતારે છે-મીઠાના કાંકરા-અગર પાણી માથાની આજુબાજુ ફેરવી ફેંકી દેવાની અગર ઢોળી નાંખવાની ક્રિયા-નજર ન લાગે માટે કરવાનો ટૂંચકો-ઝણ ઉતારવું-અલાગલા દ્વર રહે-નજર ન લાગે માટે વાડકીમા મીઠું અગર કસલીમાં પાણી ભરી તેને માથાની આજુબાજુ ફેરવવું તે. અહીં, ઘણા ફૂટડા માણસો પણ આ રજપુતો આગળ ઝાંખા પડે છે-લૂણ ઉતારે છે એ અર્થમાં.
- ૪૫ ગ્રાસ-ગરાસ. નોકરીને પેટે મળતી જમીન. ગામ ગરાસ-આખું ગામ ધનામમાં મળ્યું હોય તે ગામ અને તેથી ઝોછી જમીન મળી હોય તે ગરાસ.
- ૪૬ મૂઢિ-મઠ. કરડાં-કંદણ. ચ્વેડાં (સં૦ ચ્વજિન-ગેડો) ગેડાના ચામડાની ઢાલ. કડોં-કેડમાં-કેડે. દાવડો-દોરી. જતોઈની પેંક ફમતાંવાળી પહેરવાની રેશમની દોરી.

- ૪૭ મેઘવાનાં-મેઘવર્ણા. મોજડ-મોજ-જોડા. પાગર-પગનાં ચર્મપૂટની દોરી.
- ૪૮ ગજવેલિ-ગજવેલ-પોલાદ-ખરૂં લોટું. અલવિદ્-અડપલું કરવામાં-અડપલામાં. આગિલા-આગળ પડતા-ધણા અળવિ-તરા-અટક્યાળાં કરવામા પહેલા-તૈયાર. નેલિ-ગેલમા-લટ-કામાં. મનરંગિ-મનમાં લહેર આવે તેમ-સ્વેચ્છાએ.
- ૪૯ સાવટૂ-જરીઆન. ઠેસવડ-ઠેસે ચઢાવે-તમા રાખે નહિ. મૂહગડ-મોઘે. મૂલિ-મૂલમાં-કિમતમાં. કળયરી-સોનાની. સોનેરી કસબની. 'રી' છટ્ટી-વિ. નો પ્રત્યય. આ પ્રત્યય જેમ મરાઠીમાં ચા પ્રત્યય થયો છે તેમ મારવાડીમાં સર્વત્ર વ્યાપક છે. કા૦ પ્ર૦ માં માત્ર એકાદ જગાએ જ વાપર્યો છે.
- ૫૦ મોજન વારિ-જમવાની વારે-વેળાએ-ટાણે. ત્રાટ-મોટા થાળ. સૂહાલી-સુંવાળી-ધણી પાતળી પૂરીઓ જે લગ્નપ્રસંગે અને દીવાળીમાં કરાય છે તે. ગિલ્યા-ગળ્યા. આછા-સારા. (ખાસ મારવાડીમાં વપરાતા માત્ર એત્રણ શબ્દો કા૦ પ્ર૦ માં એકાદ જગાએ દેખા દે છે તેમાંનો એક.) માંડા-ધઉંના લોટની પાતળી મોટી કથરોટ જેવડી રોટલી. માટલું તપાવી ઉંધું નાંખી તેના ઉપર શેકાય છે. દૂધ-સાકર અને ઘીની સાથે ખવાય છે. મ૦ માંડે-સરખાવો ગુજરાતી કહેવત. ' મનતે ગમે તે માંડા અને લોક જોલે તે ગાંડા.' પાપડ-મીઠું, હિંગ, ખારો અને મરી નાંખીને અડદના લોટની કરેલી પાતળી રોટલી જેને શેકીને અગર તેલમાં તળીને ખવાય છે.
- ૫૧ સ્વાજાં-ધઉંના મેદાની કાણાં કાણાં પાડેલી પુરીઓ. સ્વડક-ખડકલા-એક ઉપર એક ગોડવેલા ખાખના ઢગલા. સાલળી-અથાણાં-ખારી ખાટી વસ્તુઓ. જુઓ. રૂપચંદ્રુવર રાસ-પા-૨૮-૨૯. શ્રી આનન્દકાવ્ય મહોદધિ. મૌકિતક ૬ હું-

ગોવાળ અને તંબોળી. નારુ-વસવાયાં. એની પણ નવ નાતા
ગણાય છે. કોળી, વાધરી, કલાલ, ઢેડા, બળણીઆ, વાદી,
સરાણીઆ, ખરાદી અને ચમાર. બોલવામાં ટારનાર કે નારનાર
એમ બેડે બોલાય છે.

- ૮૭ તોરગરા-તીરધડા. વગનીગરા-અં બગની-જવનો દાર.-
જવનો દાર ગાળનાર-કલાલ. સ્વાસ સ્વવાસ-ખાસ હજૂરના
નોકરો. માઠી-દારની ભટ્ટી. મદ-દાર. સ્વમાર-દાર ગાળનારી
એક નાત.
- ૮૮ દ્રામ-સંં દ્રમ્મ. ગ્રીં Drachma ગું દામ. મુસલમાનોનો
સોનાનો સિક્કો-દિનાર. ઊરતિ-અં અરતી-ઉટ-ઉંટ ઉપર.
ત્રીજી વિં. પૂંગડાં-સંં પુંગ-જથ્થો. પુંગી ફળ-સોપારી. કરિ-
યાતિ-વેચાતી લેવાની વસ્તુઓ.
- ૮૯ દદા-ધાવ-આયા.
- ૯૦ સંભાલીજે-સંભાળજો-જળવજો. કરી-કરવા યોગ્ય આચાર.
કુલ માંહિ કરી-કુળાચાર.
- ૯૪ નવિ લાખ-નવે લાખ. થાહરિ-ઠાર-ઠાર-ઠેકાણું.
- ૯૬ પાદ્રિ પાદ્રિ-પાદરે પાદરે-ગામે ગામ.
- ૧૦૯ માટું ટાળ-વસમું-દુર્લેય ઠેકાણું.
- ૧૦૧ સીમાડા રયું માંડઈ વ્યાપ-સીમાડાને લાગેલું. જલહલ
દેવ રાઉત જિસ્સા-દેવ લોડના રાજા જેવા તેજસ્વી.
- ૧૦૬ દીયાં પીઆણાં-પ્રયાણ કયો-કૂચ કરી.
- ૧૦૯ નીગમ્યાં-નિર્ગમ્યાં-ગાળ્યાં-વિત્યાં.
- ૧૧૧ પરિ-સંં પ્રાકાર-પ્રાં પઆર ઉપરથી સ્ત્રીલિંગરૂપ. પેર-રીત.
- ૧૧૨ જાં-જો. તાં-તો. મન-ના-નહિ. ઝસરુ-ઓસરો, પાછા હઠો.
મન ઝસરુ-ન ફરશે.
- ૧૧૪ પાલદુ-ફેરવો. ઝલટપાલદુ-ઝલટપાલટ.
- ૧૧૭ મૂલગા-મૂજે, મૂળમાં, કુલ.

- ૧૧૮ તડોવડિ-આળુએ-આળુ ઉપર.
- ૧૧૯ નીપાતા-કરતા-નિપજવતા-અનાવતા.
- ૧૨૧ વ્યાસ પાંહિ-વ્યાસ દારા-વ્યાસની મારફત.
- ૧૨૩ વૂઠા મેઘ-મેહ-વર્ષાદ વરસ્યો.
- ૧૨૪ મહાજન-વેપારીઓ, વાણીઆ, વેપારીઓનું મંડળ.
- ૧૨૬ રાજંગણિ-રાજદારે-રાજમહેલને આંગણે. ગ્યા-ગયા. સંચરી
ચાલી ને. રાજ.....મેટણું કરું-રાજની આગળ ભેટ ધરી.
મોતી મરિડ ચાલ-મોતી ભર્યો થાળ.
- ૧૨૭ આલહિનું-આપવું તે. મ છંદુ માન-માન છાંડશે નહિ. ટેક
મૂકશે નહિ. પૂરોસિંહ-પૂરથું-પુરું પાડીથું.
- ૧૨૮ ફડોહ-ફડીઓ-અનાજ વેચનાર વેપારી. અહ્મ તળઈ-
અમારા. વિ૦ નો બેવડો પ્રત્યય. કાઠા-ધઉંની એક ઉંચી
જાત-કાઠા, વાળુઆ, દાઉદખાની, માળવી, પોપટીઆ એવી
ધઉંની જુદી જુદી જાત હોય છે. પૂરું-પૂરા પાકું. વરુ-વરો-
વપરાટ, ખપ હોય તેટલા-ખપે તેટલા.
- ૧૨૯ ઉધારુ-ઉધારો. જીવાડો.-બચાવો. જીઉ-જીવ. ઘીઉ-ઘી. માગુ
.....વાવરુ-હું આજ્ઞા માગું છું તે આપો અને બેલાશક
રસોઈમાં બમણું વાવરો. મુજાઈઈ-રસોઈમાં.
- ૧૩૦ દોસી-કાપડના વેપારી. વસ્ત્ર...તળઈ-અમારે વસ્ત્રની ધણી
વખારો છે. મ કરસિંહ માઠિ-કસર કરશે નહિ. ઓછું
વાવરશે નહિ.
- ૧૩૧ ભોળો શાહ કહે કે મારે ત્યાંથી તેલ, દીવેલ લ્યો. હું એંશી
વરસ સુધી આપી શકીશ. બળાય એટલું બાળો અને વળી
મરજી હોયતો ચોળીને નહાઓ !
- ૧૩૨ કોરું ધાન-કાચું ધાન. જિમાઈ-જમાય. રૂંધણ-રૂંધન-જળાંઉ
લાકડાં. પાચીઈ-રંધાય.

૧૩૩ પાધરી-ઠીક. સારી. સૂકડિ-સુખડ. અગર-અગર ચંદન.
ઈંધણાં-જળાઉ લાકડાં.

૧૩૪ ગોલ-ગોળા. દેડલ-દેવળ. મન માજુ આપણ-આપણે દેવળ
ભાગશે નહિ.

આ તૂકના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધની વચ્ચે ક પ્રતમાં નીચેની
અસ્ક્રૂટ ક્ષેપક તૂક છે.

“સૂઘુ સાહ કહિ પરિ કરી, છાસ પિહિલુ આડરી ભરી.
વાહળ ચડતાં લીજઈ સાથિ જોડં પારખું આપણ હથિ.
રા. રામલાલ મોદી કાં પ્ર૦ ઉપરના વિવેચનમાં કહે છે તે
તર્ક મને રૂચિર નથી. પિહિલુ અને આડરી એના અર્થ
સ્પષ્ટ નથી. અન્વય શી રીતે થાય ? વળી મુસાફરી જતાં કે
વાહને બેસતાં છાસ પીવી એ સુકનિયાળ નહિ પણ અપ-
સુકનિયાળ ગણાય છે. વળી પીવાનું કહ્યું છે જ ક્યાં ?

૧૩૫ ત્રાપડા-તાપડાં. ગુલ-ગોળ. ગડા-પથરા. ગુલનુ...જાય-
ગોળનો ગોળો બમણો આવે જાય !

૧૩૬ વાજઈ.....જાઈ-(જેને) વાગે તે પાછો જાય જ નહિ-જીવતો
જાય જ નહિ. નફર-અઠ-નોડર-ગુલામ.

૧૩૮ રહિજ્યો મહિ-મડ્યા રહેજો-ટકી રહેજો. મન આવસિયડ
છંડિ-છોડી-તજ આવશે નહિ. આવટ્યા-અટવાઈ ગયા.
નાશ પામ્યા.

૧૩૯ સુ-સો.

૧૪૦ જુ...નામ-જો નાશીને આ જગા છોડી જશે તો આપણી કીર્તિ
શી રીતે થશે ? જો એઓ [કંટાળીને] જતા રહેશે તો આપણે
જીતવાની કીર્તિ શી રીતે સંપાદન કરીશું ?

૧૪૧ પદ્મનાભ પંડિત કહે છે કે જો જયરૂપી સંપત્તિ મળે તો પછી
આ દેહની શી કિંમત ? કાંઈ વીર પુરૂષ (જયરૂપી કીર્તિ મળતી
હોય તો) આ દેહને ધચ્છે નહિ.

- ૧૪૨ માલદેવ અને વીરમદેવને ગઢ ઉપરથી નીચે ધણા દળ સહિત લઢવા મોકલેા તેા તુરકાનું મેાં દેખાય-એઓ પાછા લઢવા આવે.
- ૧૪૩ વીરમદે ગઢ છાંડડ નહીં-વીરમદેવે (ગઢ સંભાળવા-અચાવ કરવા) ગઢ પર રહેવું, ગઢ છોડીને જવું નહિ એવી આજ્ઞા કાઢડેએ કરી.
- ૧૪૪ રાડલ...ગયુ-રાજા કાઢડેએ હુકમ કર્યો એટલે માલદેવ અંખેર ગયો. રાડલ...દેસિ-રાજા કાઢડેના હુકમ પ્રમાણે તે તરફના દેશમાં ત્રાણ ત્રાણ પોકરાવે છે. ખૂમ પડાવે છે.
- ૧૪૫ કાસિત-કાશદ, ખખર-હુકમ લઇ જનાર ખેપીઓ.
- ૧૪૬ પરડ-આધે.
- ૧૪૭ ઝલંભા-ઓળંભા. હૂમલા. નાલિથ્યા-નાળેથી. નાળમાંથી. આઠે.....ઢીકલી-રાત અને દિવસ ઢીકલી વડે ગોળા ફેંકાય છે.
- ૧૪૮ રાડલ...કરહડી-રાજા પોતે ગઢ ઉપર આવીને કરહડી નામની વાવે રહે છે. મલિકિ.....કરિડ-મલીકે મનુમાં હડ આણીને તળેટીમાં લસ્કર એકઠું કર્યું.
- ૧૪૯ હેઠિ...લહડ-ગઢ ઉપરથી કોઇ નીચે ઉતરી શકે નહિ, તેમજ તળેટીમાંથી કોઇ ઉપર જઇ શકે નહિ. લોક મળિ વસ્તી કહેવા લાગી કે (આવો પેરો હોવાથી) જ્યારે જેઠ મહિનામાં ઉપર પાણી ખૂટશે ત્યારે શી રીતે જીવીશું.
- ૧૫૦-૫૧ રાજાને તે કાળે સ્વપ્નું આવ્યુ. સ્વપ્નામાં જાગ્યાલિ રૂષિએ આવી કહ્યું કે પૂર્વે દેવનું વરદાન છે કે આ ગઢમાં ધાન પાણી ખૂટે નહિ. આવી ગંભીર વાણી થઇ અને ગઢ ઉપર નવાણોમાં પાણી ઉંચાં આવ્યાં.
- ૧૫૪ કલસથિકા-શિખર ઉપરથી, કિલ્લા કાંગરા ઉપરથી. કાઢ્ઠાં ડલીચિ-ઉલીચા કાઢ્ઠાં. ઉલીચો જેની અટક છે એ કાઢ્ઠાં

હેરી-હેરીને—એકાં કરીને. વિલગ્યાં-વળગ્યાં-લઢાઇમાં ગુ-
થાયાં. તેજી વાલ્યા ફેરી—ઘોડા ચોતરફ વિંટી વળ્યા.

૧૫૫ નૂપટ વાઈ-ચોપટ ધાગે. ચઢીઆતા-સરસાઈ કરતા. દોધા
માર-તે કણે જ માર માર્યા.

૧૫૬ તુરક...ઝુતારિઝ—ગળવડે તુરકનાં લશ્કર તોડી-હરાવી-
તેમને નડીને તેમનો મદ ઉતાર્યો.

૧૫૭ હરમ-અં હરમ-અસ્પર્શ. હુરી-પરી-ફાળી સ્ત્રી. હુરમ-
નિબમદીન મલિકની સ્ત્રી. ધરી-પકડી. હઠિ-હક કરીને. બળ
કરીને.

૧૫૮ વધામણીડ-સંઠ વઢ્ઢાપનમ્-પ્રાં વઢ્ઢાવઢ-વધામણી-વ-
ધાઇઓ-વધામણી લાવનાર.

૧૫૯ રામચન્દ્ર.....વાઘ્યુ-શ્રી રામ અને હનુમાનની પેઠે રાજાએ
પણ રણક્ષેત્રમાં નામના કરી. વાઘ્યુ-વધ્યો. જેમ રામ તેમ
રાજા પણ વધ્યો.

૧૬૦ વેગિ...સુરતાળ—ઉતાવળથી પ્રધાનને દીલ્હી મોકલી મુલ-
તાનને સંભળાવ્યું-ખબર કરી.

૧૬૧-૬૨ ‘અપોરી વેળા હિંદુઓ બહુ બળ કરીને ઝડપથી ચઢી
આયા, નિબમદીન મલિકને રણમાં માર્યો અને તેની હુરમને
બીજાને આપી. તેમણે ત્રણ હજાર ઘોડા ઝૂટવી લીધા, મુસલમાન
સરખવા રણક્ષેત્ર પર ગયા તે મર્દને મારીને રણ સપાટ કરી
દીધું અને રણક્ષેત્રપરથી લાથીઓ લઇ ગયા.’

૧૬૩ મલ્હિ—આયુધ સમુદય; તરવાર. ભાલા, કામડાનો સમુદય.

૧૬૪ માલદેવનો વારિ—માલદેવની તરફ.

૧૬૫-૬૮ ચાહાદરપુર અને અંબેરની વચ્ચે ગાછ આળેખી અને
ચોપટ ખેલવા આયા. કાલકદેનો ભાઈ મુલ્તાનની સાથે ઝૂંઝે
કે. એક તરફ મોનગિરો રાજા અને બીજી તરફ દિલ્હીનો

સુલતાન, એમણે બાજમાં ઘા નાંખ્યા. એમાંથી કાણુ હારશે અને કાણુ જીતશે ? તેમણે ઘોડારૂપી સોકટાં બનાવ્યાં, હાથી-ઝોરૂપી પાસા બનાવ્યા. રણમાં શું સુલતાન જીતશે કે માલદેવ જીતશે ? સોનગિરિ કિલ્લાને સ્થાને બન્નેએ જૂગટું રમવા માંડ્યું. તલવારવડે દાવ આપ્યા અને માલદેવે રણમાં છાપો માર્યો.

૧૬૯ તાજાં—નવાં, લહેલાં નહિ એવાં.

૧૭૦ ખૂદ પાતશાહ ચઢ્યાની વાત જાણીને માલદેવ ત્યાંથી ખસીને તતક્ષણ વનાદે ગયો. (એટલામાં) સુલતાન દિલ્હી ગયા.

૧૭૧ હકારાં—તેડાં. આઘૂ આવુ-અહીં-પાસે આવો. આગલુ-પહેલાનું-પહેલાં એકઠું કર્યું હતું તે. દેસુત-દેશોત-ગરાસી-આઓ. થાણિ-થાણામાં-છાવણીમાં. માલદેવે ગુસ્સે થઈને દેશ દેશ તેડાં મોકલ્યાં કે બધા અહીં આવો. માલદેવ પ્રથમ કર્યો હતો નેવો મેળાવો-જમાવ-કરે છે.

૧૭૫ વિહુ રાય વચ્ચિ--એ રાજ-માલદેવ અને કાલકાંતની વચ્ચે.

૧૭૬ પછાત ન રહિયો-પાછા પડશે નહિ. બળ કરવામાં ઉણપ કરશે નહિ.

૧૭૭ અછિ-છે. સદૈવત-દૈવતવાળુ-બળકટ. કિમ હિ ન લીણુ જાઈ-કેમે લીધું બચ નહિ, કેમે લેવાય નહિ.

૧૮૦ થાકિઈ-ઓછા છતાં-આડી રહ્યા-હતા-ત્યારે.

૧૮૧ જહીંઈ-જ્યારે-જેવામાં-રહાવિડ-રહ્યો હતો. તેહનુ સગપણ-તે વખતનો સંબંધ-દોગતી. જળ-માણસ-નોકર.

૧૮૨ વિકિ-વિદ્રાએ. લપી-સતાતો. છપંતુ-ચુપાતો.

૧૮૩ જાયિડ-જશે. કહિસં-કહીશ. કહું છું. વેદ-નક્કી. મેદ-ગુપ્તવાત-ગુપ્તમાર્ગ.

૧૮૪ રુડુ મવાડો-સારૂ લગાડી. કરું બોલ પ્રમાણ-ઓછા માન્યો. શરત નક્કી કરી-માની. ફૂરમાણ-ફરમાન-પાદશાહનો સહો. સીકાવાળો લેખ.

‘ કાધિલ તો કાંગરે કાકા ભરી નાંખે એવો બહાર છે ’ કહી એનું વખાણ કર્યું.

૨૧૪ સચિ દીહે-સધળા દિવસ-રોજ.

૨૧૫ ઝાંપ-હલ્લો, ધસારો. નીચી-નીચે. કિલ્લાની આગળ, બહાર. દ્રેઢિ-દૃષ્ટિએ.

૨૧૬ ઝગડો-લડી.

૨૧૭ મુંછ-ભિખ-ભય કર. મચકોડિયા-માર્ગ.

૨૧૮ સ્નાહમદ્-સામે-ઉલટે. પૂરિ-પૂરે. મુસલમાનના લશ્કરફી પૂર આવતું હતું તેના સામા.

૨૨૦ અરજણ વડાઉલાએ રણક્ષેત્ર આંધ્યું-બચાવના બધા લશ્કરનું ઉપરીપણું રાજ કાઢકેએ અરજણ વડાવલાને સોંપ્યું.

૨૨૨ કરણનિ પિરિ-કરણની પેઠે-રીતે અન્તકાલિ-અન્તકાળ સમયે. હાથ મ ઝડુ-હાથ મંકાવશે નહિ.

૨૨૩ પાંચલ્યા-પખાળ્યા-ધોયા. જાણિ વ્યાસ લેઈ ઉતરસિદ્ધ-વ્યાસ ધોડાનું દાન લખતે ગઢ પરથી ઉતરી જશે સમજતે.

૨૨૪ રાજના ચોવીસસે ધોડા દાનમાં લખ તેને ધોડારમાં જ બંધાવ્યા અને ધોડાના દાનનું પુન્ય-ફળ રાજને આપ્યું.

૨૨૫ વ્યાસની ઉક્તિ છે. બધા (રાજાએ મુસલમાનોને હાથ ન જાય ધારી મારી નાંખવાને દુકમ કર્યો હતો તે) ધોડા જીવાડવાનું મને પ્રત્યથ્યું. હવે મારી-ખાહણની મિલકત થઈ. જે ખાહણની મિલકત લેશે તે ભરમ થઈ જશે-તેનો નાશ થઈ જશે.

૨૨૬ રાજાએ પુછ્યું-વ્યાસ આમ કેમ કર્યું ? નીચે કેમ ન ગયા ? જવાબે. વ્યાસ કહે મારે ગયે બીજા આપને આંધ કાણ આપે ? પાંચળી-રાજના સૂત શરીરને દહન કરતા વાપરવાની પાંચળી.

૨૨૭ તમારા મુઆ પછી જો હું જીવતો રહું તો મારી ઘણી અપ-
કાર્તિ થાય. જલોર પડે-ભેળાય તેમાં મારો દેહ નિશ્ચય
હોમીશ જ.

૨૨૮ જમહર-ઝમોર. સં૦ ચમગૃહ-જમઘર-જમહર-ઝમોર.

૨૨૯ દિકોલી-દાસીઓ-છોકરીઓ.

૨૩૦ સકુટંવા-કુટુંબ સહિત.

૨૩૧ બધા રજપુતોનાં માણસો સ્વર્ગ જતાં મંગાત છોડતાં નથી-
મતલબ કે સાથે મરવા તૈયાર થાય છે. તેમજ સઘળા શૂદ્ર
પણ આવીને નમે છે અને ઘેર ઘેર ઝમોરની નેચારીઓ
થાય છે.

૨૩૨ મળ ગાયક-ગાયક ગણ-ગવૈયાઓ. નગરનાયિકા-ગણિ-
કાઓ-ગાનારીઓ.

૨૩૩ નાર, કાર, -વસવાઈઓ, એમ અઢારે વર્ણ આવી પગે લાગે છે,
આજ્ઞા પાળે છે અને છેલ્લા જીવાર કરે છે.

૨૩૪ અંતેડર-અન્ત:પુર. આમરણ-કિમતી પોશાક. પુરુસ-સુવર્ણ
પુરુષ-સુવર્ણ સિદ્ધિ પ્રયોગ વડે તૈયાર કરેલું-ઉત્પન્ન કરેલું-સોનાનું
પુતળ. માન્યતા હતી કે બત્રિશ લક્ષણો પુરુષ લાત્રી, તેના ઉપરમંત્ર
અનુષ્ઠાન વગેરે કરી દેવીને ભોગ આપવા આખોતે આખો
ઉકળતા તેલના તાવડામાં તળી નાંખતાં તે સોનાનો થઈ જાય
છે. એનાં જે જે અંગ કાપી લે તે નવાં ઉત્પન્ન થાય છે;
આ પ્રમાણે જેટલું જોઈએ એટલું સોનું વાપર્યા છતાં પાછું
એટલું ને એટલું બને છે. જૈન વાર્તા સાહિત્યમાં એનું વર્ણન
ઠેર ઠેર આવે છે. જૈન કવિઓ એને ‘પુરસો’ કહે છે. સાંમળની
વાતોમાં પણ આ શબ્દ દેખા દે છે. સામળ પતો ફેર કરી એને
‘ફરસો’ કહે છે. વૈતાળપચ્ચીશી-ગદ્યમાં એનું વર્ણન છે-મુસ-
લમાનોના હાથમાં જાય નહિ માટે કિમતી વસ્ત્રાભુષણ સાથે
પુરસો પણ ઝાઘરવાવમાં નંખાવી દે છે.

- ૨૩૬ ચોહાણુ કુળના રાજવિવેક જાણુ ધુરંધર કુંવર વીરમદેને તેડા-
વીને તેના સિરિ-માથા ઉપર રાજ્યાભિષેક કરે છે.
- ૨૩૭ માંજી-સં૦ માર્જયિત્વા-માર્જ ઉપરથી-લોધને. માંજી આંસુ
-આંસુ લોધને. જળણી-જનની-મા. પ્રતપે કોહિ વરીસ-
કરોડો વર્ષ (કીર્તિ શરીર વડે) જીવજે. વંશિ...અજરામર-
અમારા વંશમાં તું અજર અને અમર થજે.
- ૨૩૮ ચંદન કાઠ-ચંદન-સૂખડનાં લાકડાં. Santalum Album
N. O. Santalaceae. અગર-સં૦ અગરુ-સૂખડના વૃક્ષની
એક જાત. Aquilaria Agallocha. N. O. Santa-
laceae. બીલી-શ્રી શકરલગવાનને પ્રિય બીલીપત્રનું ઝાડ.
Agle Marmelos. N. O. Aurantiaceae. આંબિલી
-આંબલી-આદિત્ય-સૂર્ય. અર્ધ-સં૦ અર્ધ્ય-હાથમાં અગર
અરધીઆમાં ચંદન, પુત્ર અને અક્ષત સહિત પાણી લેધને
માનની નિશાની દાખલ સમર્પવું તે, અને તે ક્રિયા. અર્ધ
આપવો તે.
- ૨૩૯ પહ્લસહ-પેસે છે-પ્રવેશ કરે છે. સરલે-ગળગળે. સાદિ-સાદે-
ધાટે. સદ્દ...બોલહ-અધાં હરિ હરિ બોલે છે.
- ૨૪૦ મૂછી દેશાશ્વ-હિંડોલ રાગની રાગણી. જેમાં ગાંધાર અને
નિષાદ ક્રોમળ છે અને આરોહમાં ગાંધાર આવતો નથી. આ
રાગણી વીર રસનાં ગાયનોને યોગ્ય છે. વસંતઋતુમાં દિવસના
ત્રીજે પહોરે ગાવી ઉચિત છે. મૂછી—? કલત્ર-સ્ત્રી, પત્ની.
માયા જાલ-માયા. દૈવ-દૈવ-ભાવી-નશીબ. ઝુફરાટહ-
ઉદ્ધરાંતું-વિમુખ-આહું-વાંકુ. આલ-વ્યર્થ-૨૬.
- ૨૪૧ વહાણ-વાણું-સવાર. સિહરિ-શહેરમાં. અજી-હજી.
- ૨૪૨ જલોરગઢમાં પંદરસે અને ચોર્યાસી જમહર થયા, -અધા લોદાએ
રાણીઆએ જમોર કર્યા પછી-અગ્નિ પ્રવેશ કર્યા પછી જમોરમાં
(અગ્નિમાં) પ્રવેશ કર્યો.

૨૪૩ વિષમ-ભયકર-ભૂંડી. કર્મગતિ-કર્મનાં ફળ. વિશ્વવાદ-
વિષાદ-દીલગીરી. મુગતિ-મુક્તિ. મુગતિ-ભક્તિ. દાનેશ્વર-
દાન કરનાર-આપનાર. સમરિ-સમરો. સારડ્ગપાણિ-
વિષ્ણુભગવાન-કૃષ્ણભગવાન. જેના હાથમાં સારડ્ગ નામનું
ધનુષ્ય છે તે. શ્રી શંકર ભગવાનના ધનુષ્યનું નામ પિનાક, તે
ઉપરથી શિવને પિનાકી કહે છે.

૨૪૪ સાચુરિ લગડ-સાચોર નગર સુધી. દિગ્ગજ-પુરાણોની
માન્યતા પ્રમાણે દરેક દિશાએ રહેતો અક્રેક હાથી. આદિ
દિશાના આઠ દિગ્ગજ ગણાય છે. ઐરાવત, પુણ્ડરીક, વામન,
કુમુદ, અઝજન પુષ્પદન્ત, સાર્વભૌમ અને સુપ્રતીક. ધુમ-
ધુમાડો. વિરાલ-વરાળ. સુરલોકિ-દેવતાને રહેવાની જગામાં.
દેવલોકમાં.

૨૪૫ ઐરાવત-ઈન્દ્રના હસ્તિનું નામ. દેવ અને દાનવોએ સમુદ્ર-
મથન કર્યું હતું તે વખત તેમાંથી ચૌદ રત્ન-ચૌદ ઉત્કૃષ્ટ વાનાં
નિકળ્યાં હતાં તેમાં ઐરાવત નામનો હાથી પણ નિકળ્યો હતો.
એને સાત સૂંઢો છે. આ હાથી ઈન્દ્રને ભાગે આવ્યો, અને
ઈન્દ્ર એના ઉપર સ્વારી કરે છે. અન્તરિક્ષ-અંતરિક્ષમાં-
આકાશમાં.

૨૪૬ નૈઋત-નિર્ઋતિ, મૃત્યુની અધિષ્ઠાત્રી દેવી. નૈઋતકોણની દિગ્પા-
લિકા. વરુણ-જળનો અધિપતિ, દેવતા. નરવાહન-વિદ્યાધ-
રોનો રાજા, બૃહત્કથાનો નાયક, પાંડવોના વંશમાં જન્મેલો.
યોગિણિ-જોગણી. અંબાએ પોતાના આનંદને માટે ઉત્પન્ન
કરેલી ઉપદેવીઓ. એ ચોસઠ ગણાય છે. જુઓ નર્મકથા કોષ.

૨૪૭ ગરુડિ ચઢી-ગરુડ પર બેસીને. ગરુડની સ્વારી કરીને-
વિષ્ણુભગવાનનું વાહન ગરુડ ગણાય છે. સરસ્વતીનું વાહન
હંસ અને મોર. દર્શન અને ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે સંબંધે હસ.
કવિતા ઇ. સંબંધે મોર એમ મનાય છે. શંકર ભગવાનનું-

૨૫૨ **પકમના-એકમના-સંપથી.** અન્તરચથી ..ચરફ-આકાશમાં
અપ્સરાઓને પરણે છે. આ મુરનાયકાઓ યુદ્ધમાં વીરત્વ
જણાવનાર પર શીદ થઈ તેને પરણે છે એવી માન્યતા છે.

૨૫૪ **કરફ જંઘા સોપર સ્નાન-ગાંધ અને ખભા પર હાથ ઠોકે**
છે-કુસ્તી કરવા પહેલાં જેમ કરાય છે તેમ.

૨૫૫ **અંગોઅંગિ-જાતોજાત. મનરંગિ-મનની ઉલટથી. વિહચિ-**
એ હાથે.

૨૫૬ **નચિ પાછા ઝસરફ-પાછા હડે નહિ.**

૨૫૮ **દેવ...મહફ-જે** રીતે દેવ અને દાનવનું યુદ્ધ થાય તેમ.
આગફ...જિસ્સા-પૂર્વે જેમ પાંડવ કૌરવના યુદ્ધ વખતે કુરુ-
ક્ષેત્રમાં ઘા ઉછળ્યા હતા તેમ.

૨૫૯ **સંધાન-સં. સાંધવું.** પછવાડે રહી રાજા કાફડે લશ્કરને
એક પછી એક એમ મોકલે છે અગર પોતે બાણ સંધાન કરે
છે. **બા પુકારફ-સાબાશીના શબ્દો કહીને શૂર ચઢાવે છે.** જે
જે યોદ્ધા બહાદુરી કરે તેને નામ દઈ દઈને બોલાવીને પોતાને
હાથે માળા અપે છે.

૨૬૨ **નાસત-નાસતા ૨૬૦ ના ઉત્તરાર્ધથી તે ૨૬૫, વૃક્ષ સુધીમાં**
જે રજપુતો નાશી ગયા અગર જેમણે ભીરૂત્વ બતાવ્યું તેમને
ગણાવે છે.

૨૬૫ **કર્મસીયા...માનિ-કરમસી અને કુટરસી-રાત્રિયે-મોઠા ઝે**
જરૂર જાણુજો.

૨૬૬ **કરિ હાક-હાકારીતે-ગર્જના કરીતે કુડફ-કાળ ભરે-ધસે.**
માલ-મહ-આ અને પછીની ૨૭૮ મી. વૃક્ષમાં કવિ જે જે
રજપુતોએ પરાક્રમ કર્યા હતાં તેમનાં નામ ગણાવે છે.

૨૬૮ **પહ-કરિડ-એમણે લઢીતે ભારત જેવું યુદ્ધ કર્યું.**

૨૭૨ **જિણિ...કૂડ-હમ્મીર જે કૂડમાં તો સંમેજતો જ નહોતો તે.**

- ૨૭૬ ય રાહત રામાયણ કરહ-એ રજપુતો એ રામાયણ-રામા-યણના યુદ્ધ જેવું યુદ્ધ કર્યું.
- ૨૭૭ મહ-મેં. આગિલી-પૂર્વની-પહેલાંની. માષ-લાપા કહેવાતું તે જુની ઇતિહાસની વાત. અંમરસ-અંગરક્ષક.
- ૨૮૦ અંમર્યાં-વેઠ્યાં-ખમ્યાં. મેછ-મુસલમાનો. સંમ્મોહ-સામે મોઢે.
- ૨૮૧ ગ્રાસીયા-ગરાસીઆ-ગરાસ ખાનારા-ભોગવનારા.
- ૨૮૨ ધારા તીરથ-પામ્યા જેહ—તરવારની ધારે કરીને ધવાધ મુઆ તે.
- ૨૮૩ ઘરણી-સ્ત્રી-પત્ની. જેહ...ગઈ મરતાર-જેમની સ્ત્રીઓ ધર-બાર વગેરે તજીને સ્વામીની પાછળ ગઈ-સતી થઈ. તે સરિસું અંતરિવાદ-તેમની (તે સ્ત્રીઓની) સાથે અપ્સરાઓ ગંભીર સાહે વાદ-તકરાર કરે છે. પરણેલી સ્ત્રી સહુગમન કરે તેનો પોતાના સ્વામી ઉપર હક્ક કાયમ રહે છે અને અપ્સરા વીરત્વ જોઈને પસંદ કરે છે તે બંનેની વચ્ચે શરની માલકી સાર તકરાર થાય છે ! દિવ્ય...વરહ !—દિવ્ય પુષ્પમાળા લઈને અપ્સરાઓ મત વીરો રણક્ષેત્ર ઉપર જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં પાછળ પાછળ ભમે છે કે ક્યારે મરે અને હું એને વરું ! રજપુતો અપ્સરાની સાથે આનંદથી લગ્ન કરે છે !
- ૨૮૪ જેહ પસાઈ-જેમના આપ્યાથી તેહ-તેની.
- ૨૮૫ તેહ.....આપ-તેની ક્યાને-તેને પરિતાપમાં-ભીડમાં દેખી ગઢ તજી દઈને પોતાની જાતને ઉગારી. અંતરિ પાશ્વી-છેટા વગર તરત તરત-ઉપરા ઉપરી. વાહારહ-વહારે. વાલી... પહાઈ-છેટ દઈને પંખીઓ-ગીધ બાજ ધ. તૂટી પડે છે.
- ૨૮૬ ગૃધ-ગીધ. સેન-સંઠ રૂએન-સિંચાણો. સૂયાંલુ-રૂંઆ-પિંછા ઉભાં થયાં છે જેનાં એવો. આમિષ-માંસ. લોમિ-લોભથી. ચંચ વાવરહ-ચાંચો મારે છે. વાપરે છે. તોરફ-તુરફાતું.

૨૮૭ ધ્રાત્યુ-ધરાયું. કરી...રાત્ર-લઢાઇ કરી પછી માંદલા ગઢમાં
છેવટના રક્ષણનું-ભરાઈ પેસવાનું સ્થાન ત્યાં રાંખજી ગયા.

૨૮૮ વ્યાસ કહે છે, રાંખજી દેવ વાણીતો વિચાર કરો. હવે ધારા
તીર્થ ભોગવીએ-કપાઇ લઢી મરીએ.

૨૮૯ કુલ સાલ્વિ-કુળ દેવતાની સામે. ધૂમ-ધૂમાડો-તારી ચેહનો
ધૂમાડો. ડસીકલિ-આભારમાં-ઓશિંકળપણમાં.

૨૯૦ પ્રતિપન્નું-અંગિકાર કરેલું. અંગિકૃત.

૨૯૦ } અલુખાનની કાંધ ભાગીને, રૂઢના બંધ છોડવીને, નિર-

૨૯૩ } પરાધવાલિ અને શિશુપાળ માર્યા તેનો અંગિકાર કરેલો
પરિણામ ભોગવીને, કલયુગમાં દેવરૂપે અવતરી પૃથ્વીનો ભાર
ઉતારીને, મ્લેચ્છોનો સંહાર કરીને, અને પોતાનું વચન સત્ય
કરીને સંવત તેરસું અને સડસઠની સાલમાં, વૈશાખ
શુક્લ પક્ષની પાંચમ અને બુધવારને દિવસે, સર્વ લોકનું
પ્રતિપાલન કરનાર આ આદિપુરૂષ કાલકે પોતાના સુંદર
ઠામમાં-વૈકુંઠમાં સિધાઓ.

૨૯૫ સવિ...કરદ-સવળા ચોક્કાઓએ તલવાર ચલાવી ને રામા-
યણ (જેવું યુદ્ધ) કરવું. સંઘાસણ-સિંહાસન-રાજગાદી ઝઢ-
સાડા ત્રણ. દીહાડા-દહાડા.

૨૯૬ અકુલીણી-હલકા કુળની-કુળવાન નહિ એવી. સાગથી-
તૈયારી-સન્નધ. દહેરાસર-દેવાલય. જમલિ-એકઠી-નોડે.

૨૯૭ યકોતેર...અજુઆલસિહ-ધકોતેર પૂર્વજને કીર્તિવાન કરીશું.
સજન-સ્વજન પોતાનાં માણસો. ચિરદ-ખરે છે.

૨૯૮ સલૂખડી-મનોહર કાન્તીવાળી. સાહેલડી-સખીઓ. વેલડી-
વેલ જેવી લયકાતી. ઢોહડે-ઝૂખાને તોડે. રહાવી-થંભાવી
-રોડી.

૨૯૯ સોહામણાં-શોભિતી-રૂપવાન. જંમારદ-જ-મારે-આ જ-મમાં
મોકલામણો-મોકલવાનું તે-ભેટ.

- ૩૦૦ સર્વ ગુણજાળ-સરવ ગુણના બાણ, વંશ માળ-ભાણ-સૂર્ય
વંશ-સૂર્યવંશ.
- ૩૦૧ રઠ્ઠીઆમળું-સુંદર. અરધાસન-અરધુ આસન-પત્ની તરીકે
અરધ ગાદી. સોનગિરી વહસળું-સોનગિરિનું બેસણું-બેઠક.
- ૩૦૨ તિરિં-તેડ ઉપર-સીમા ઉપર-સળગતા અગ્નિ સુધી. પાવક
-અગ્નિ. સેવ્યુ-લોગચું. આહુતિ-હોમમાં નાંખવાનું હુત
દ્રવ્ય. અંગ-શરીર અંગની આહુતિ કરી શરીર હોમ્યું.
- ૩૦૩ અનુમાનિ-અનુમાન કરીને-તર્ક કરીને. વીટી-ધેરી લઇને.
જ્વાલિસદ્ધ બાનિ-આન તરીકે પકડશે. જાંપિ-બોલે છે. ચંપિ
-ચાંપે છે. ધોચે છે.
- ૨૦૪ ઉઠાહ-ઉત્સાહ. ઝપરી-(કટારી ધોચી હતી તેના) ઉપર
સન્નાહ-અખતર દઢ-સખત બાંધ્યા. ઘડહડિઝ-ફફડી ઉઠ્યો-
ગાળ ઉઠ્યો.
- ૩૦૫ વીરમદેવ રાજા રોપથી લઢવા ચઢ્યો-તે વખત તલવારોની
ઝડી કોણ સાંખી શકે? લલુચય...માર-કુંવર વીરમદેવે
માથે નાની વયમાં રાજનો અને લઢવાનો ભાર-જુઓ
આવી પડ્યો. મલા-હથોયાર-હથીઆરનો ઠીક-ખૂબ-
ઉપયોગ કરે છે.
- ૩૦૬ બોલહ...વંગાલ-બધા બંગાલો રાજાનાં બિરુદ બોલી રહ્યા છે-
હિંદુ અને તુરક રણભૂમિ પર મળ્યા.
- ૩૦૭ જ્ઞગહિયુ-ઝઘડયું-તગડયું-મારી કાઢ્યું.
- ૩૦૮ જ્ઞાહસ્યું-પકડયું. રલો-કોડ.
- ૩૦૯ અનુરાગિ-અનુમાને.
સરોવર.....નીપની-સરોવરની પાળે અને તળેટીમાં બે
ચાર લાખ ધોર થઇ-બે ચાર લાખ તુરકો મુવા.
- ૩૧૦ ધસહ-સળગે છે.

- ૩૧૧ દૂહવળ-દલણ. જીળળી-જનની-મા.
- ૩૧૨ પૂર્વપ્રેમ-પૂર્વ જ-મનો પ્રેમ. આગલા ભવમાં હતી તે પ્રીતિ.
અમૂલ-ખેમૂલ-મૂલ થાય નહિ એવું.
- ૩૧૩ ચંપા કુસુમ-ચંપાનાં ફુલ. કેવડુ-કેવડો-કેવડાનું ફુલ.
- ૩૧૪ જોવા આવિ લોક-લોક જોવા આવે છે.
- ૩૧૫ કનકમયિ થાલિ-સોનાની થાળીમાં.
- ૩૧૬ ચિત્રીતેજ-ક્ષત્રિવટનું તેજ. પામિડ...મયંક !—જાણે
પુનમનો (પણ) કલંકરહિત ચન્દ્ર ઉગ્યો હોય નહિ એવો.
- ૩૧૭ જેવાં ખે નેત્રકમળો વિશાળ છે તેવું જ આગળથી કપાળ પણ
વિશાળ છે. (પાદશાહની રાણીએ કહે છે કે) અહો ખૂદાએ
આવા (ખૂબસુરત) પુરૂષ પણ સંસારમાં સરળ્યા છે !
- ૩૧૮ લાગૂ વલી અળૂ માનિ-વળી માને ઓછું આવ્યું-મનમાં
દુઃખ થયું. અળૂ-ઓછું.
- ૩૨૦ સુકલીળા-કુંળવાન-ઉત્તમ વશોદ્ધવ. ઝફરાટઝં-ઉક્રાંટુ-
અવળું.
- ૩૨૨ જેમ રામાવતારમાં પાણીમાં પથ્થર તરવાની અસંભવિત વાત
જની હતી તેમ મરણ પછી વીરમદેવનું માથું અવળું ફર્યું એ
ખીજ અસંભવ વાત જની !
- ૩૨૪ માણિ-માણે છે. કરે છે. પ્રેમગહેલડી-પ્રેમધેત્રી-પ્રેમમત્ત.
- ૩૨૫ ઘરિ નારી-ઘરની નાર-સ્ત્રી. અંતરિ ગયું-વયમાં ગયો.
વયમાં વીત્યો. નેહલુ-નેહ-નેહો-સ્નેહ.
- ૩૨૬ હૈયલડું-હૈય. ગહવડયું-વ્યથિત થઇ ગયું-ગળગળું થઇ-
ગયું. અમરાપુરિ-દેવતાની નગરી-સુરપુરી. સાથ-સંવાત્સર.
- ૩૨૭ કારણ હૈઈ ધરઈ-મનમાં દુઃખ પામે છે-ધરે છે. થઈ...

મરહ-અવળી થઇ-આહું બેઠ આંસુ વહેવડાવે છે. સ્વલમ-લઈ-ખળભળે છે-કંપે છે-ક્ષોભ પામે છે.

૩૨૮ કરિડ સંસ્કાર-સંસ્કાર કર્યો-અગ્નિદાહ દીધો. મરણ મળી
ષકમતી-મરવાના નિશ્ચયવાળી થઇ-મરવાનો નિશ્ચય કર્યો.
મોકલાવા-મોકલી-છૂટી થવા. રબ લેવા.

૩૩૦ પુણ્ય પ્રસંગી-આ શુભ-ત્રેય-પત્રિત્ર-સમયે. જન્મારાના
વિયોગ પછી મેલાપને સમયે. દેવલોકિ-દેવલોક-સુરલોક-
સ્વર્ગ. પુહુતાં-પહોંચ્યાં-ગયાં. મનરંગી-આનન્દભર્યા મનથી.

૩૩૧ આઠ માસ-કહેલી અવધી પછી સુદતાન મરણ પામ્યા.
સ્વદર્શન ૧ દર્શનશાસ્ત્ર છ છે. સાંખ્ય, પાતંજલ, ન્યાય,
વૈશેષિક, મીમાંસા, અને વેદાન્ત. ૨ ખટદર્શન-જુદી જુદી
બતના છ ભેખ. જુઓ શામળ.

“ દર્શન પહેલું વિપ્ર, પ્રભુને યજ્ઞે પૂજે,
શુભદર્શન શ્રીપાત સચ્ચિદાનંદ જ સૂઝે;
નિર્ભળ દર્શન નાથ, શક્તિપૂજનનો સંગમ,
વર્તિક દર્શન વેદ, પાંચમુ બાણો જંગમ.
દર્શન છડું દરવેશનું, એક જ સહિતો ઇશ છે,
શામળ કહે છછાં એકનાં પાંખડો છત્રીશ છે. ? ”

આ છએ દર્શનને દાન આપનાર-દાતાર-કાલ્કડે.

૩૩૫ સાચી-શુદ્ધ ભાવે-ખરેખરી. બાજ-પત્રાળાં-અખેરાજ જમવા
ખેસતી વખત અતિથિઓ સારૂ પત્રાળાં મૂકાવતો હતો-અતિ-
થિને જમાડતો હતો.

૩૩૬ જનમ લગઈ જયવન્તુ સુણુ-જન્મભર જયવન્ત જ હતો.
જેણે કોઈથી હાર જ ખાધી નથી.

૩૩૭ અજૂઆલી-વધારે કીર્તિવંત કરી અને ફેલાવી. પુણ-
પૂર્ણ-ભરેલો.

- ૩૩૯ સીંચામણ સરી-આજાને અનુસરીને-આજા પ્રમાણે. ઉલ્લ-
સહ-સં૦ હ્રષ્-પ્રા૦ લહસ્+ઉદ્-રોમાંચિત થાય-ઉલ્લાસ-
આનંદ પામે.
- ૩૪૦ નવનીત-માંખણ. પંચતાલીસ સુ પૂઠિ વરીસ સો
પછવાડી પિસ્તાળીસ વરસ. એક સો અને પિસ્તાળીસ વરસ.
પૂનિમ દીસ-પૂનેમને દિવસે.
- ૩૪૧ વારોતરુ-બારમો. આ બનાવ પછી એકસો અને પિસ્તાળીસ
વર્ષ પછી એટલે સંવત્ ૧૫૫૨ માં માગશર મહિનાની પૂનેમ
અને સોમવારને દિવસે, આ પ્રબન્ધ પૂરો કર્યો.
- ૩૪૩ દર્શનિ નર્મદા-ઉલટાવેલો ક્રમ-નર્મદાના દર્શન વડે.
- ૩૪૫ મેટિ હુઈ પ્રયાગિ-પ્રયાગ ભેટયાથી-પ્રયાગમાં નાહ્યાથી.
- ૩૪૭ માહ માસ ગોમતી-ગોમતી નદીમાં માધસ્નાન કર્યાથી.
- ૩૪૮ મુક્તિપુરી સાતિ-જુઓ. કા૦ પ્ર૦ ખંડ-૩-૨૨૦ની ટીકા.
- ૩૪૯ વોલ્યૂ જેટલૂ-જેટલું કલું.
- ૩૫૦ પૂરુ.....તળી-સરવેતી આશા પૂરણ થજો.

પરિશિષ્ટ અ.

મટાડલી-ભાટની ઉક્તિ. કટકિ-લશ્કરમાં. કઢાહિ સંઠ
કટાહ-તાવડો. બાજ-પત્રાળાં. પડિઈં સહિતિ-પડીઆ સાથે.
પ્રવાહિ-ચાલવામાં. પડલ-સરસાધ. થાનાન્તરિ-જવામાં-સ્વા-
રીમાં. સુલાસનિ-સુખપાલે બેસીને. આલોચી-દર્પણમાં મેં
બેઠને, સારા શુકન સારૂ દર્પણમાં મેં બેઠને. સેલહુત-જમીન-
દારની તરફથી વળે વગેરે ઉધરાવનાર અમલદાર-સેલોત. પડળ-
મેંઢે બોલવાનાં સ્તોત્રો. ગોત્ર દેવ્યાનહ-ગોત્ર દેવીને. નીપનાં-
કરાવાયાં. ડજરા-ઉજળા. ગુહરા-ઘેરા. કારા-કાળા. તૂરકી-
તુર્કસ્તાનના. મારિજા-? સૌંધૂયા-સિંધના. અહિઠાળા-અહિચ્છત્ર-
પંચાળના. પઢઠાળા-પેઠના. દેવગિરા-છાતી આગળ દેવમણિ
(ભમરી) વાળા. ગંગાજલા-ગંગાના નીરના રંગના. ચપલ ચરણ-
ચપળતાથી પગ ઉપાડનારા. સુર-ખરી દાબડો. સુરાસાળી-ખેરા-
સાનના. સ્વેત્ર-ક્ષેત્ર-ઉત્પત્તિ સ્થાન. વાહિક-પંખળ. લેટિયા-?
ગંગેટિયા-ડહળખમરી-દરીઆના વમળમાંથી ઉત્પન્ન થએલા.
શાલિહોત્ર પ્રતિષ્ઠિત સિદ્ધ-શાલિહોત્રના બનાવેલા અશ્વ સંબંધી
શાસ્ત્રમાં ખાસ બળીતી. મન સિડ ચલઈ-મનની સાથે-મનના
વેગે ચાલે છે. પવન સિડ તરઈ-પવનને વેગે તરે છે-ચાલતા
નથી પણ બળે તરે છે! પાટિ પગ દેડ ઉતરઈ-કુદવામાં નિર્માણ
કરેલી પાટે પગ અડકાડી શકે છે. વિશેષ ગતિ કરઈ-ખાસ વખ-
ણાયલી રેવાલે ચાલે છે. સમુદ્રમાંહિ વસ્યા-દરીયામાં જન્મેલા.
ધોડા વેચવા આવનાર વખતે ગપ મારતા હશે કે અમારા દેશમાં
અમુક જાતના ધોડા સમુદ્રમાં થાય છે! સમુદ્રમથનકાળે નીકળેલાં
ચૌદ રત્નોમાં 'ધોડો' પણ એક રત્ન હતું એ પ્રખ્યાત છે. કસૂટી

કસ્યા-કસોટીએ કસેલા. અણી વખતે પાણી ખતાવી આપેલું
 જેણે એવા. સુરતલિ-ખરીવડે. કમલપૂજા કોધી-તેમને માથે
 કમળ ચઢાવ્યાં. બાવના ચંદન-ઉચ્ચા પ્રકારની સુખડ. પાંચર-ઘોડાનું
 અખતર. ઢાલી-નાંખી. ઢાળી. પાતલી પટાટી-પાતળી ગરદન.
 ફૂમત-ફૂમતાં. પીતલહર-પીતળનાં. હ, છટ્ટીનો પ્રત્યય. તેમ જ
 ર પણ છટ્ટીનો પ્રત્યય. એવડી છટ્ટીનું ઉદાહરણ. વીરાધિવીર-
 વીરમાં પણ વીર. આકળાત મૂંછ-જેની મૂંછે કાન સુધી ગએલી
 છે એવા. નામિ પ્રમાણ કૂંચ-નાભી-દંટી પર્યન્ત દાઢીવાળા.
 મનસિડું-સ્વેચ્છા પ્રમાણે. ચાલડ-વર્તે. પરનારી સહોદર-પારકી
 સ્ત્રીને સહોદર-માજણી બહેન ગણનારા. બોલાવી મારિ-બોલા-
 વીને-હાકેટીને-ચેતાવીને મારે-બેદાશમાં નહિ. મારિ નહ મરડ-
 મરે તો મારનારને મારીને જ મરે એવા. તેહ રાડતે ચાલતે
 સ્થિકે (હૂંતે)—સતી સમઘી. સં૦ તેષુ રાજપુત્રેષુ ચલત્સુ-
 સત્સુ-તે રજપુતોએ ચાલતે સતે-ચાલતી વખતે. સજ્જીમૂત હુયા-
 તૈયાર-સજ્જ થયા. હૂંતે-છતાં સં૦ મૂ ઉપરથી જુઓ. કા૦
 પ્ર૦ ૨-૭૮ ની ટીકા. રત્નાડલી-રત્નાવળી, શિરપેચ મુકુટનાં જડેલાં.
 રત્નની પંક્તિ. ફડહડચા-મદમાં આવ્યા. ફેત્કાર-ફુટકાર-ફુંકાર-
 સરખાવો નયસુંદરકૃત રાસ. પ્રસ્તાવ. ૧ ઢાળ. ૨, તૂક ૫૩ “ફેત્કાર
 રાક્ષસનો ધણો.” આસળી-સં૦ અશ્વ, પ્રા૦ અસો, જૂ. ગુ૦ આસ-
 ઘોડો. ણી=ની, છટ્ટી વિ૦ નો પ્રત્યય-ઘોડાની. ‘ણી’ પ્રત્યય સંબંધાર્થે
 ધણો જ ઘોડો વપરાયલો છે. બંદીજન-ભાટ-ચારણ. બિરદાવલી-
 બિરૂદનાં ગાન. સનાહ-સં૦ સંનાહ-અખતર. ધનચ-ધનુષ્ય. આ ૩૫
 હિંદીમાં કાયમ રહેલું છે. ગુજરાતીમાં લજ્જારામની કવિતામાં આ ૩૫
 એણે વાપર્યું છે—“મૈયા ધનખધારીનું ધ્યાન ધરો.” અણી-ભાલાની
 અણી. અણી તળા અંગાર-અંગારાના જેવી (ચળકતી) અણીઓ.

પરિશિષ્ટ બ

અટ્ટાલીઆં-છળાં. માલિઆં-મેડા. ટોડલિ ત્રિકલસાં-
 તોડાવાળાં ત્રિકળસાં. ગગન ચુંવિત-ગગનને ચુંબન કરે એટલાં ઉંચાં.
 કોશીસાં-સં૦ કપિશીર્ષ-કોટની બહારની ધારે મધ્ય ભાગમાં કોટનાં
 પાયા આગળ આવનારને જેમાંથી અસ્ત્ર મારી શકાય એવાં બાકાં
 રાખી નાની નાની કમાનો કાઢી હોય છે તે. કોસીસાં. સાત ચવળાં
 -સં૦ ક્ષમા કે ક્ષમા ઉપરથી સાતમા માળનાં, સાત ભોયાં. પ્રેમા-
 નંદ “ભોયું” શબ્દ વાપરે છે. ગવાચ-સં૦ ગવાક્ષ-ગોખ. સૂક-
 હીયા-સુખડના. હરાહરી-સરસાઇ કરતી. વલમી-છળાં. મલયા-
 ગિરિ-મલયાગર ચંદનની બનાવેલી. ચૂક-ચોક. ચૂનાલુઆ-ચુના
 ગચ્છીના. હલેચ-ભીંતપર નાંખવાના ચંદરવા. ભુઓ સ્વામીનારાયણના
 ભક્તકવિ પ્રેમાનંદ-‘હલેચ બાંધ્યા છે રે, ઉપર મખબલના.’ મેઘવના-
 ધનુષ્યના રંગના. પરિચ્ચિ-કનાતો. ગહગહિયા છઙ્ગ-બહેંક બહેંક થઇ
 રહ્યા છે. આવર્યા છઙ્ગ-છવાયા છે. ફેલી રહ્યા છે. સેરી મેલહાળી
 છઙ્ગ-સભામાં વચ્ચે ચાલવાને રાખેલી જગા. ચાલવાનો રસ્તો. પ્રકર
 -ઢગલા. સારસી-સરસાઇ સાડ હાથીઓ પાડે છે તે ચીસ. સાંમ-
 લોત્ત-મંભળાતું. જૂનો કર્મણિ વર્તમાન કદંત. માદલ સં૦
 મદલ-નોખત-જેના ઉપર ચામડું મઢે છે તે વાસણ. પીતલહર-
 ભુઓ પરિશિષ્ટ અ. ધોંકાર-ધમકાર. પીતલહર.....વાજડ છઙ્ગ
 -પીતળના વાસણપર મઢેલી નોખતનો ધમકાર વાગે છે-વાગી રહ્યો
 છે. નૃત્યકી-નાચનારી. તત-તંતુવાદ્ય. જેમાં તાંત-તાર વગેરે ઉપર
 સુર નિકળે છે તેવાં વાદ્યો. વિત્ત-વધારાનો પર્યાય શબ્દ. ઘન-
 ઝાંઝ, તાલ, કરતાલ જેવાં વાદ્ય. આનંદ-દોરી, તાંત જેવા બંધન
 સાંધાં ટુંકાં કરવાથી મુરાવટમાં ફેર પડે એવાં વાદ્ય. નોખત, દોલ,

નરધાં વગેરે. શુષિર-કાણાંવાળાં વાદ્ય. શરણાષ્ટ વગેરે. જુઓ. કાઠ
પ્ર૦ ૩-૧૫૬ ની ટીકા. સામળલટ્ટ સધળાં વાદ્યને ત્રણ જાતનાં જ
ગણે છે. તેખડાં ગણાવતી એમની કવિતામાં-“ ધા, વા ને ધસરકો,
ત્રણ વાજાંતો ટેક. ” ધા કરીને, વા કુંડીને અને ધસરકો (ધર્ષણ)
કરીને વગાડાય એ ત્રણજ વાદ્યત્રની જાતો. પ્રધાનમંડલ-અષ્ટપ્રધાન-
પ્રધાન ૧ પ્રધાન. ૨ મંત્રી. ૩ સચીવ. ૪ અમાત્ય. ૫ ધર્માધ્યક્ષ.
૬ ન્યાયશાસ્ત્રી. ૭ વૈદ્ય અને ૮ સેનાપતિ. ઓગરણા-કાષાધ્યક્ષ.
વચગરણા-વહી લખનાર-વાંચનાર-રાખનાર. વહી-ચોપડો, દફતર.
મુકુટવર્દન-અજ્જલેહ-રાજઅમલદારો. एवं वधि-એવી રીતના.

